DERS KİTAPLARI VE SOSYALLEŞME (1876-1918)

NURİ DOĞAN

DERS KİTAPLARI VE SOSYALLEŞME (1876-1918) NU



ARAŞTIRMA DİZİSİ
BAĞLAM

İLK VE ORTA DERECELİ OKUL DERS KİTAPLARI ve SOSYALLEŞME (1876-1918)

NURİ DOĞAN

BAĞLAM

Bağlam Yayınları / 71
İnceleme-Araştırma / 34
Birinci Basım Eylül 1994

ISBN 975-7696-57-9

Kapak: *Esas'ül Ahlâk*, İbrahim Rıf'at, İstanbul 1310
Kapağını kullandığımız bu kitabı bize temin eden Mehmet Ö. Alkan'a teşekkür ederiz.

Dizgi: Studio Mac
Baskı: Bayrak Matbaası

BAĞLAM YAYINCILIK
Ankara Cad. 13/1
34410 Cağaloğlu-İSTANBUL
Tel: 513 59 68

ÖNSÖZ

Ülkemizdeki 43 yıllık çoğulculuk deneyimine rağmen, siyasî iktidarların ders kitapları üzerindeki sıkı denetimleri devam ediyor. İktidarlar bu alandaki tek belirleyicilik imtiyazından taviz vermiyorlar. Bu durum dikkate alındığında, incelediğimiz 1876-1918 dönemi daha da önem kazanıyor. Gerek II. Abdülhamit, gerekse İttihatçılar, bu alanda şüphesiz bugünkü iktidarlardan daha hoşgörülü değillerdi. Onların da kendi doğruları vardı ve insanları o doğrulara göre yetiştirmek istiyorlardı.

Bu çalışmamızda, II. Abdülhamit ve II. Meşrutiyet dönemi ders kitaplarında, idealize edilen insan tipinin özelliklerinin neler olduğunu araştırdık. Dönemler arasındaki farklılıkları yakalamaya çalıştık. Değişen ve değişmeyen değerleri tesbit etmek için, özellikle okuma metinlerinden ve metinlerdeki örneklerden yararlandık. Bu arada mümkün olduğu kadar çeşitli ve çok kitap incelemeye çalıştık. Bu yolla daha sağlıklı tesbitlere ulaşacağımızı ümit ettik.

Çalışmamız, sahasında ilk deneme olmak itibariyle, şüphesiz bir takım eksiklikleri taşımaktadır. Bu alanda yapılacak tüm öneri ve eleştiriler şüphesiz daha iyiye ulaşma yolunda bize yardımcı olacaktır.

Burada şunu itiraf etmeliyiz ki, bu eserin asıl mimarı tez konusunu bize teklif eden, çalışmalarımız sırasında bizi yüreklendiren, cesaret veren Sayın Prof. Dr. Şükrü Hanioğlu'dur. Kendilerine teşekkürü bir borç biliyorum. Ayrıca, Sayın Hanioğlu'nun yurt dışında bulunduğu sırada, bana yardımcı olan, rehberliğini esirgemeyen Sayın Prof. Dr. Cemil Oktay'ı da burada anmadan geçemeyeceğim. Kendilerine teşekkür ediyorum. Bunun dışında, Sayın Prof. Dr. Sevgi Güran'ın yakın ve candan desteklerini de şükranla anıyorum.

Nuri DOĞAN
Üsküdar - 1993

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 5

SUNUŞ 11

BİRİNCİ BÖLÜM
GİRİŞ 13

İKİNCİ BÖLÜM
ABDÜLHAMİT(II) DÖNEMİ (1876-1908) 19
A- SİYASİ İÇERİKLİ BAZI KAVRAMLAR 24
1. Besmele ve Padişahı Övme 24
2. Din ve Dindarlık 35
3. Avrupa ve Avrupalılaşma 39
4. Kadın 41
5. İlim 44
6. Terbiye 47
7. Yönetim Şekilleri 49
8. Milliyet 50
B. FERTLERDE GERÇEKLEŞMESİ İSTENEN/İSTENMEYEN DAVRANIŞLAR 52
1. Hayatı Sevmek 52
2. Doğru Olmak, Yalan ve Hileden Uzak Durmak 52
3. İtaatkâr Olmak, İsyankâr Olmamak 53
4. Fakire Yardım Etmek, Cimrilik Etmemek 55
5. İyilik Yapmak, Kötülükten Sakınmak 56
6. Dostluk Hukukuna Riayet ve Kanaatkârlık 57
7. Herkes Kendi Rızkını Kazanmalı, Gâsıp Olmamalı 58
8. Temizliğe Dikkat Etmek 59
9. Bilgili Olmak, Cehaletten Kaçınmak 59
10. Çalışmak, Tembellik Etmemek 61
11. Para Kazanmak 63
12. Tutumlu Olmak 63
13. Affetmek 64
14. Hayvan Sevgisi 64
15. Misafirperverlik 65
16. Ağlamak 66
17. Dilencilik 66

18. Korku 66
19. Hırs 67
20. Akrabayı Sevmek 67
21. Cihat 67

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ (1908-1918) 69
A- SİYASİ İÇERİKLİ BAZI KAVRAMLAR 71
1. Besmele ve Padişah Sembollerinin Kullanımı 71
2. Meşrutiyet, Cumhuriyet, Abdülhamit(II), İttihat ve Terakki 74
a) Meşrutiyet Tutkusu 75
b) Cumhuriyet Düşüncesi 80
c) II.Abdülhamit ve Meşrutiyet 81
d) Meşrutiyet, İttihat ve Terakkî 84
3. Osmanlıcılık 86
4. Türkçülük 88
5. Ekonomik Hayat 92
a) Özel Mülkiyet 92
b) Serbest Teşebbüs ve Memuriyet 94
c) Ticaret 96
d) Serbest Rekabet ve İnhisar (Tekel) 98
e) Faiz 99
6. Avrupa ve Avrupalılaşma (Batılılaşma) 101
7. Çeşitli Milletlere Bakış 103
a) İngilizler 103
b) Yahudiler 104
c) Yunanlılar (Rumlar) 104
d) Ruslar 105
e) Bulgarlar 105
8. Vatan 105
9. Fikir ve Basın Hürriyeti 107
10. İlim 110
11. Din ve Dindarlık 116
12. Kadın 120
B- FERTLERDE GERÇEKLEŞMESİ İSTENEN/İSTENMEYEN DAVRANIŞLAR 124
1. Hayatı Sevmek 124
2. Doğru Olmak, Yalandan Uzak Durmak 124
3. İtaatkâr Olmak, İsyankâr Olmamak 127

4. İyilik Yapmak 131
5. Fakire Yardım Etmek 134
6. İyilik Karşılıksız Kalmaz 136
7. Mertlik 138
8. Sadelik 139
9. Kanaatkârlık 140
10. Şükretmek 142
11. Çalışmak, Tembellik Etmemek 143
12. Temizlik 146
13. Tutumluluk (Tasarrufa Riayet) 148
14. Para Kazanmak 150
15. Misafirperverlik 151
16. Ana-Baba Sevgisi 151
17. Vergi Vermek 153
18. Askerlik 154
19. Ahlâklı Olmak 154
20. Kötülerle Arkadaşlık 155
21. Hırsızlık 156
22. Kumar 157
23. Tütün 158
24. İçki 158
25. İnatçılık 159
26. Kavga 159
27. Oburluk 160
28. Kuvvetin Kötüye Kullanılması 161
29. Başkalarına Zarar Verme 161
30. Hayvanlara Zarar Verme 162

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SONUÇ 163
BİBLİYOGRAFYA 169

SUNUŞ

Siyasal Düşünceler Tarihimiz belki de araştırılması en ziyade ihmal edilmiş konuların başında gelmektedir. Osmanlı klâsik dönemi için son derece az olan bilgimiz, son dönem üzerine yapılan araştırmalar nedeni ile bir ölçüde daha etraflı ise de henüz bu döneme ait düşünce tarihimizin detaylarını bilmekten çok uzaklarda olduğumuz tartışmasızdır.

Bu ancak köşe taşlarını tanıyabildiğimiz ama özelliklerini anlayabilmenin çok uzağında olduğumuz dönemin belki de en az bildiğimiz bir özelliği de resmî ideolojisi büyük bir değişikliğe uğrayan Osmanlı Devleti'nin teb'ası ve daha sonra vatandaşlarını nasıl sosyalleştirmeye çalıştığıdır. Başka bir deyişle, Tanzimat döneminde eğitim ve basın yolu ile yenilmeye çalışılan değerler, kullanılan semboller bir evvelki döneme göre ne gibi farklılıklar gösteriyordu ? II. Abdülhamid dönemi eğitim sistemi bu açıdan farklı hedefler mi öngörüyordu? II. Meşrutiyet'in sosyalleştirme ölçütü "ideal vatandaşı"nın özellikleri neler idi?

Bu alandaki bilgilerimizin genişletilmesine verdiğim önem beni bir dizi doktora öğrencisini bu alanda araştırma yapmaya teşvik etmeye yöneltti. Ama maalesef ilk çabalar başarısızlık ile sonuçlandı. Öğretim üyelerinin ideolojik formüller ile ülke kurtardığı, tüm Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet Türkiye'sinin iktisadî ve siyasal gelişmelerini "teorik çerçeveler" içinde kolayca açıkladıkları üniversitelerin öğrencileri de yukarıda sorduğumuz soruların cevaplandırılmasını kendileri düzeyinde araştırmacılara lâyık işler olarak görmüyorlardı. Üstelik bu gibi soruların cevaplandırılması Osmanlıca öğrenmek, çok sayıda kitabı satır aralarına varıncaya kadar okumak gibi külfetlere de katlanılmasını beraberinde getiriyordu. Başarısız bir dizi teşvik girişimi sonucunda konunun önemine inanan ve hemen araştırma faaliyetine başlayan bir doktora öğrencisi bulmak doğrusu benim için de hoş bir sürpriz olmuştu.

Nuri Doğan tam gün süreli öğretmenlik uğraşının yanısıra bu zor

konuyu üstlendi. Uzun süren bir araştırma dönemi sonrasında bulgularını düzenli, öz ve anlaşılır biçimde kaleme aldı ve "okyanusu içmeye davet olunmuş bir serçe kuşu" misali bu alanda bilgimizi genişleterek verileri bizlere sundu.

Şu anda elinizde tuttuğunuz kitap Dr. Doğan'ın çalışmasını sunmak istediği biçimin bir hayli dışındadır.

Son görüşmemizde tezin en çok geliştirilmesi gereken ve sosyalleştirme hakkında bilgi veren bölümü üzerinde yabancı dilde yazılan çeşitli eserler yardımı ile çalışılması, ders kitapları dışında çocuk dergilerinin de incelenmesi, "Cumhuriyet" döneminin ilk evrelerindeki ders kitaplarının da ele alınarak daha geniş bir dönemi kapsayan bir araştırmanın ortaya çıkarılması ve bunun kitaplaşması konusunda anlaşmıştık.

Ne yazık ki Dr. Doğan'ın beklenmeyen ani kaybı çalışmasını doktora tezine koyduğu son nokta ile yayınlanmasını zorunlu kıldı.

Dr. Doğan'ın araştırmasının kanımca en büyük katkısı konunun ne kadar önemli olduğunu açık bir biçimde gözler önüne sermesidir. Pek tabiidir ki farklı cemaatlere verilen ayrıcalıklar nedeni ile Osmanlı Devleti'nin kitapta incelenen dönemlerdeki sosyalleştirme çabalarının sınırlı kaldığı ve İmparatorluğu Müslüman anasırına ve bilhassa Türk unsuruna münhasır kaldığı unutulmamalıdır. Kitap okuyucusuna II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinin "ideal vatandaş" tipi hakkında da ayrıntılı bilgiler vermektedir.

Ne yazık ki Dr. Doğan bu alanda çok arzuladığı yeni çalışmalarını yapamayacak. Ama kendisinin kısa süren akademik hayatı içinde bilim hayatımıza, her gece televizyon ekranlarında vatan kurtaran büyük teorisyenler ile sınava girecek öğrenciler dışında kimsenin okumadığı, çoğunlukla asistanlar tarafından yazılan, ders notları yazarlarından çok daha fazla katkı yaptığına hiç kuşku yoktur.

Merhum Dr. Doğan gibi araştırmacıların çoğalması "vatan kurtarıcısı teorisyenler - ders notu üreticileri" kısır döngüsüne sıkışmış sosyal bilimciliğimizin bu döngüyü kırabilmesinin tek yoludur.

Hatırası önünde saygı ile eğilirken sizleri ilginç iki dönemin az bilinen özelliklerinin çekiciliği ile dolu sahifelerle başbaşa bırakıyorum.

M. Şükrü HANİOĞLU

GİRİŞ

İnsan; sosyal bir varlık olmak itibariyle toplum içerisinde yaşamak ve içinde yaşadığı toplumun değerlerini, inançlarını, davranış biçimlerini dikkate almak zorundadır. Aksi takdirde, hem kendi hayatı zorlaşacak, hem de başkalarına hayatı zorlaştıracaktır. Onun için, her toplum kendi içindeki uyumu sağlamak yolunda gerekli tedbirleri almaktan çekinmez. Hatta, bu tedbirlerin eksiksiz uygulanması için zor bile kullanır.

Çocuk; sosyal değerler, inançlar ve davranışlarla techiz edilmiş olarak doğmaz. Onları, sonradan içinde yaşadığı toplumdan öğrenir. Bu arada kendisi de -büyük çapta olmasa bile- topluma katkılarda bulunur. Ancak bu karşılıklı etkileme, sanıldığı kadar kolay olmaz. Onun için Adler ve Harrington, topluma yeni katılmış bebekleri "istilâcı barbarlar"a benzetir.[1] Toplumu barbarlardan korumak gerekir. Bu ise, onları toplumla uyumlu hâle getirmekle, kısacası "sosyalleştirmekle" mümkündür.

Toplumla fert arasındaki ilişki, aslında bir "etkileşim" şeklinde olmakla birlikte, sosyalleşmeyi tanımlayan eğitimci, sosyolog ve siyaset bilimciler, tanımda yalnızca toplumun fert üzerindeki etkilerini dikkate almışlar, ferdin toplum üzerindeki etkisine ise yer vermemişlerdir.

Sandsröm; sosyalleşmeyi, genç bir kişinin, yetişkin çevresinin normları ve değerlerine uygun davranış biçimlerini kabul ediş vetiresini tasvir için kullanmaktadır.[2] Türker Alkan

1 Türker Alkan-Doğu Ergil, **Siyaset Psikolojisi**, Ankara 1980, s.1

2 C.I. Sandsröm(Çev. Refia Şemin), **Çocuk ve Gençlik Psikolojisi**, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yayını,İst.1971 ,s.153

da sosyalleşmeyi, toplumdaki değerlerin, inançların, davranışların birey tarafından benimsenmesi süreci olarak tanımlıyor.[3] Bir başka tanımda ise, kişinin toplumda ya da toplumun alt birimlerinde yürürlükte olan değer yargılarını, davranış kurallarını öğrenmesi sürecine sosyalleşme adı veriliyor.[4] Bu tanıma bağlı olarak, siyasî sosyalleşme de, ferdin siyasî kültürü edinme süreci olmaktadır.[5]

Ferdin sosyal ve siyasî kültürü kazanması nasıl olacaktır? Bu noktada, "sosyalleşmeyi belirleyen etkenler" gündeme gelmektedir. Çocukluktan itibaren bireyin üzerinde etki yapabilecek olan sosyalleştirme etkenleri çeşitli olmakla birlikte, etki derecelerine göre iki gruba ayrılmaktadır: Birinci derecede etkili olan gruplar, ikinci derecede etkili olan gruplar. Birincil gruplar içerisinde aile çevresi ve arkadaşlık grupları yer almaktadır. İkincil gruplar içinde ise okul çevresi ve kitle iletişim araçları vardır. [6]

İncelediğimiz konu itibariyle bizi ilgilendiren okuldur. Okul, sosyalleştirme üzerine uzmanlaşmış bir kurumdur. İşlevi ise, genelde egemen olan sınıfların ideolojisini en etkili biçimde benimsetmektedir. [7] Zaten, bütün çağlarda okulun iki amacı olmuştur: Öğretim ve iyi davranışlar. [8] İyi davranışın ne olduğunu belirleyecek olanlar ise, çoğunlukla siyasal gücü ellerinde bulunduranlardır. Bu bakımdan okullarda okutulacak ders kitaplarında, yetiştirilecek iyi insan tipinin ölçüleri, modelleri verilmekte, ve öğrencilerden de bu ölçü ve modelleri örnek almaları istenmektedir.

19. yüzyıldan itibaren eğitimin yaygınlaşması ve kitlesel boyutlara ulaşması, siyasal güçlerin ders kitaplarına olan ilgilerini artırmıştır. Aslında bu ilgi tabiî karşılanmalıdır. Easton'a göre, sürekli talepleri karşılamakta zorluk çeken ve bunalım dö-

3 Türker Alkan, **Siyasal Toplumsallaşma**, Kültür Bak. Yayını, Ankara 1979, s.5
4 Prof. Dr.İlter Turan, **Siyasal Sistem ve Siyasal Davranış**, İstanbul 1976, s.47
5 İlter Turan, **a.g.e.** s.47
6 Ersin Kalaycıoğlu, **Çağdaş Siyasal Bilim**, Beta basım-yayım, İstanbul 1984, s.149 ve devamı.
7 Türker Alkan, **a.g.e.** s.86
8 Bertrant Russel, **Eğitim ve Toplum Düzeni**, Varlık yayını (Çev. Nail Bezel), İstanbul 1976, s. 35

nemlerinden geçen çağdaş siyasal sistemler, varlıklarını sürdürebilmek için, "sürekli bir destek hazinesine" ihtiyaç duyarlar. Bu da, çocukluk döneminde sağlanacak sosyalleşme, ve siyasal sisteme bağlılığının gelişmesi ile gerçekleşebilir. Devlet, rejim, ve siyasal topluluğa karşı olan bağlılıklar; nesiller arasında sağlanan bilgi, davranış, inanç ve değerlerin aktarılması ile sağlanır. [9]

Onun için ders kitaplarının muhtevası ve müfredat programları siyasî iktidar tarafından belirlenir. Böylece siyasî iktidar, ders kitapları aracılığıyla, ideolojisini geniş kitlelere ulaştırma imkânı bulur.

Siyasî iktidarın ders kitaplarına müdahaleleri, rejim problemlerinin artmasıyla daha da önem kazanıyor. İktidarlar ideoloji oluşturma aracı olarak, okula büyük önem veriyorlar. [10] Ders kitaplarını ya doğrudan kendileri hazırlatıyorlar, ya da hazırlanmış kitapların ideolojilerine uygunluğunu gözden geçirip, ona göre ruhsat veriyorlar. İdeolojilerine uygun bulmadıkları ders kitaplarının okutulmasına ise izin vermiyorlar. Siyasî iktidarlar bu yolla, ya yeni bir meşruiyet yaratmayı, yahut tartışılır hâle gelen meşruiyetin güçlendirilmesini amaçlıyorlar.

Ders kitaplarını incelediğimiz dönem, Osmanlı devletinin en ilginç dönemlerinden biri. 19.yüzyılın ortalarında devlet bünyesinde ortaya çıkan siyasî muhalefet, 1876 yılında II. Abdülhamit'e -rızası dışında da olsa- I. Meşrutiyet'i ilan ettirmeyi başarmıştır. Bu arada bir Kanun-u Esasî hazırlanmış; Meclis-i Mebusan teşekkül ettirilmiş ve devlet eski muhalifler tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Ne var ki bu durum pek kısa sürmüş, II. Abdülhamit Osmanlı-Rus savaşını bahane ederek Meclis-i Mebusan'ı dağıtmış, ve yasal olarak yürürlükte kalmakla birlikte Kanun-u Esasî'yi fiilen uygulamadan kaldırmıştır. Bu durum 1908 Jöntürk ihtilâline kadar sürmüştür.

Ardından, Makedonya'daki III. orduda başlayan ayaklanma sonrasında II. Abdülhamit II. Meşrutiyet'i ilan etmek zorunda kalmış, 31 Mart Vak'ası sonrasında ise İttihatçılar tarafından

9 Easton; David ve Robert D.Hess, **The Child's Political World**, 1970, s.37-38, zikreden, Türker Alkan, **a.g.e.** s.15

10 Türker Alkan, **a.g.e.** s.93

Meclis-i Millî tarafından alınan bir karar ve istihsal edilen fetva ile hal' edilmiştir. Bu köklü değişikliğin ardından devlet 1912 Halâskârân Zabitan olayı sonrası kurulan Büyük Kabine ile Bab-ı âli baskını arasındaki kısa dönem dışında, 1918'e kadar bilfiil İttihatçılar tarafından yönetilmiştir. [11]

İktidarla muhalefet arasındaki çatışma bu seyri takip ederken, İmparatorluk'un dış münasebetleri de çatışmalar, savaşlarla sürüp gitmiştir. II. Abdülhamit iktidarının ilk yılında Osmanlı-Rus savaşı çıkmış, bunu Arnavutluk meselesi takip etmiştir. Bu arada Teselya Yunanlılara verilmiş (1881), Tunus Fransızların işgaline uğramıştır (1881). Bunlardan, başka Mısır İngilizlerin müdahalesine uğramış. Girit isyanına Yunanlıların müdahalesi sonrasında ülke savaşa girmek mecburiyetinde kalmıştır (1897). Yunanlılar savaşta bozguna uğratılmış, fakat Batılı büyük devletlerin Yunanlıları himaye etmeleri yüzünden kesin sonuç alınamamıştır.

II. Meşrutiyet dönemi olayları daha kanlı ve acılı olmuştur. Trablusgarb savaşı ertesinde Balkan savaşları, beklenenin aksine Osmanlı devletinin bozgunuyla sonuçlanmış, ardından büyük bir toplumsal ıstırap yaşanmıştır. Bunu I. Dünya savaşı takip etmiş, sonuçları Balkan savaşlarınınkinden daha da acılı olmuştur. Anadolu'nun küçük bir bölümü dışında kalan bütün Osmanlı toprakları işgal edilmiştir.

Bu olaylar dikkate alındığında, 1876-1918 döneminin her bakımdan problemli bir dönem olduğu görülür. Bu bağlamda Abdülhamit (II), bir yandan devletin geri kalmışlığına çare bulmak ve ülkenin parçalanmasına engel olmak için eğitime önem veriyor, bir yandan da tartışılmaya başlanmış olan İktidarının meşruiyetini sağlamlaştırmaya çalışıyor.

II. Meşrutiyet dönemi, I. Meşrutiyet dönemine göre daha da çalkantılı bir dönem. İktidarın önündeki problemler, siyasal alanda, bir meşruiyet yaratma noktasında yoğunlaşıyor. İttihatçılar; II. Abdülhamit'i iktidardan uzaklaştırmak ve yönetimi

11 Tarık Zafer Tunaya, "Hâkimiyeti Siyâsiye ve Millî Egemenlik: Türkiye'de Siyasal Rejimin Meşruluğunun Dayandığı Temeller (209-221)", s.214. (E.Kalaycıoğlu-A. Yaşar Sarıbay, **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi**, 1. Baskı, İstanbul 1986)

bizzat ele almakla, Osmanlı devletinin yüzlerce yıllık alışılagelmiş yönetim geleneğini alt-üst etmişlerdir. Yönetimce bu durumun haklılığının anlatılması gerekir. Dönemin ikinci ciddî problemi, devletin dağılma sürecinde olmasıdır. Trablusgarb, Balkan bozgunu, I. Dünya savaşı, dönemin acı olaylarıdır. Yöneticilerin önündeki bir başka mesele de geri kalmışlıktır. Batı'nın üstünlüğü karşısında denge nasıl sağlanacaktır? Geri kalmışlık zinciri nasıl kırılacaktır?

Karşımıza çıkan bu tablo dikkate alındığında, gerek I. Meşrutiyet, gerekse II. Meşrutiyet dönemlerindeki ders kitaplarının muhtevası önem kazanıyor. Bu kitaplarda siyasî rejim nasıl algılanıyor? İcranın başı olan padişaha nasıl bakılıyor? Hangi tutum ve davranışlar makbûl ve ahlâki kabul ediliyor, hangi tutum ve davranışlar reddedilerek gayrı ahlâki sayılıyor. Bu dönemlerde yetiştirilmek istenen insan tipinin özellikleri nelerdir?

Çalışmamızda, genelde bu soruların cevaplarını araştırdık. Ancak bu soruları cevaplamaya çalışırken, müfredat programlarındaki konu başlıklarından yola çıkmadık. Hareket noktamız, kitaplarda yer alan şiir, hikâye, masal gibi okuma parçalarıyla birlikte, konu başlıkları anlatılırken verilen örnekler oldu. Böylece, teorik ideoloji mülahazalarının ötesine geçerek, gerçek canlı modelleri yakalamaya gayret ettik.

II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ (1876-1908)

1876 yılında Abdülhamit (II) in I. Meşrutiyet'i kabul etme şartıyla padişahlığa getirilmesi, Kanun-u Esasî'nin ilanı, arkasından, pek de uzun bir zaman geçmeden Kanun-u Esasî'nin askıya alınması (1877) ve yeniden mutlakiyet rejimine dönülmesi, İmparatorluğun zirvesinde ciddî siyasî çatışmaların olduğunu göstermektedir.

Nitekim Abdülhamit II iktidarının yönetime hakim olması, muhalif yenilikçilerin yönetimden dışlanması sonucunu doğurmuştur. Bu defa muhalefet ülke dışında Abdülhamit'e karşı olma noktasında yoğunlaşarak 1908'e kadar devam etmiştir.

Aslına bakılırsa, 1876-1908 döneminin problemi yalnız başına Abdülhamit II değildir. Ama, Padişaha karşı olmak dışında pek ortak yönleri bulunmayan muhalifler [1] Padişah'ın gitmesiyle her şeyin biteceğini, problemlerin çözüleceğini zannetmektedirler. 1908'de Padişah gitti, ama problemler de bitmedi...

Denilebilir ki, Abdülhamit II Kanun-u Esasî'yi uygulamadan kaldırmasaydı da problemler çözülemeyecekti. Yüz yılların birikimi dertlere, bir anda ilan edilen Kanun-u Esasî ile deva bulunması, herhalde beklenmemeliydi Öyleyse problemlerin çözümü için neler yapılabilirdi? Problemler, hem ülkeyi kalkındırmak, hem de siyasî sistemin meşruiyetinin tartışılmasına mâni olmak noktasında toplanıyordu. Başka bir ifâdeyle sistemin ideolojisini güçlendirmek gerekiyordu.

1 Dr. M. Şükrü Hanioğlu, **Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi** 1981, s.33
2 Türker Alkan, **Siyasal Toplumsallaşma**, Ankara, 1979, s.93

"Özellikle rejim sorunlarının duyarlılığa neden olduğu dönemlerde, bir ideoloji oluşturma aracı olarak okul büyük önem kazanıyor. Ders kitapları, eğitim yöntemleri, öğretmenlerin tutumları siyasal iktidar tarafından büyük bir ilgiyle izleniyor ve yönlendiriliyor." [2] Bu yolla siyasî iktidar ya yeni bir meşruiyet yaratmak, yahut tartışılır hale gelen meşruiyetin güçlendirilmesini sağlamak için okulu kullanıyor.

I. Meşrutiyetle Kanun-u Esasi'nin ilanı şüphesiz bir yeni meşruiyet yaratma problemini gündeme getirmiştir. Ancak yeni düzen o kadar kısa (yaklaşık 5.5 ay) sürmüştür ki, eğitim kurumlarına, ders kitaplarına meşruiyet yaratma işlevini yüklemeğe fırsat olmamıştır.

Yeniden eski rejime dönülmesi, şüphesiz mutlakiyet rejiminin meşruiyetini sağlamaya yetmemiştir. Zaten tartışmalı bir meşruiyet vardır. Öyleyse Abdülhamit II"nin yapacağı iş, tartışılan meşruiyeti hiç olmazsa daha az tartışılır hâle getirmektir. Bu noktada hem ülkenin gelişmesi hem de iktidarın ideolojisinin geniş kitlelere aktarılması için Abdülhamit II eğitime büyük önem vermiştir.

Abdülhamit II döneminde eğitim alanında Tanzimat dönemine kıyasla hayli gelişmeler olmuştur. [3] I. Meşrutiyet eğitimcileri eğitim reformuna ilk okullardan başlanması görüşüyle ortaya çıkmışlar [4], bunun sonucu olarak ta 1908'e kadar yalnızca Anadolu'daki ilk okulların sayısı 14 bine, bu okullarda okuyan öğrenci sayısı ise 175 bine yükselmiştir. [5] Bu arada rüştiye, idâdiye ve sultaniye okullarının sayılarında da ciddî artışlar olmuştur. [6]

Şüphesiz Abdülhamit II döneminin bu gelişmelerini salt sayı artışı olarak değerlendirmek de yanlıştır. Bu dönemde bir yandan okulların yaygınlaştırılması hedeflenirken, bir yandan da geleneksel okulların yerine yeni usûl okulların ikame edilmesine çalışılmıştır. Mesela, 1877'de sayıları ancak 200 ci-

3 Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, 2. baskı, İst. 1978, s. 360

4 Doç. Dr. Bayram Kodaman, **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, İst. 1980, s.145

5 **A.g.e.** s.140

6 Niyazi Berkes, **a.g.e.** s.360

varında olan "usul-ü cedide" ilk okullarının sayısı, 1892-1893 öğretim yılında 3057'ye ulaşmıştır. [7]

Sosyalleşme üzerine uzmanlaşmış kuruluşlar olan okullar, toplumda egemen olan sınıfların ideolojisini en etkili biçimde benimsetmek işlevini üstlenmektedir. [8] Meseleye bu açıdan yaklaşınca, eğitim kurumlarına bu derece önem veren, onları yaygınlaştıran Abdülhamit II iktidarının okulları, dolayısıyla ders kitaplarını görmezlikten gelip, başı boş bırakması herhalde düşünülemezdi. Nitekim dönemin düşünürlerinden Abdullah Cevdet'in :

> *Padişah-ı maarifperver! Milletin idrâkini kaldırmak, cehâlet içinde boğmak için hakka ki pek büyük gayretlerde bulundu. Encümen-i maarif namiyle daire-i maarifte toplanılan ve ekserisi casus grubundan olan hey'et bir eseri tahtip etmedikçe tab'ına ruhsat vermiyor. Hele uzun bir medhiye-i Padişahiyi mutazammın mukaddemesi olmayan kitaplar için tab' ruhsatına mazhar olmak ihtimali yok gibidir...."* [9]

Eleştirisini yapması, biraz mübalağalı kabul edilmiş olsa bile, Padişah'ın ders kitapları üzerindeki titizliğini göstermektedir.

Zaten çıkarılan kanunlarla da okullarda okutulacak kitapların umumi programlarda ortaya konmuş esaslar dahilinde tertip olunması ve maarif idaresince uygun bulunması şartı aranmıştır:

> *"17. madde: Mekâtib-i iptidâiye-i umûmiyede istimal olunacak kütüp ve resail program-ı umûmide vaz' olunan esâsa tevfikan tertip olunmuş ve maarif idâresinden tensip buyrulmuş kütüb ü resailden ibâret olacaktır."* [10]

Eğitimin maksadı ortaya konurken de çocukların dini ve

---

7 Bayram Kodaman, a.g.e. s.141

8 Türker Alkan, Doğu Ergil , Siyaset Psikolojisi, 1. Baskı, Ankara 1980, s. 80-81

9 Dr. Şükrü Hanioğlu, Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, İst. 1981, s.20

10 25 Mart 1881 tarihli Rumeli Şark Vilayetlerinin Mebadi-i Tedris Hakkında Kanun, M. Eğitimle İlgili Mevzuat, 1. baskı, İst. 1982, s.9

edebi terbiyeleri ön planda tutulmuş, ayrıca akli ve maddi kabiliyetlerinin de geliştirilmesi çerçevesinde, herkese lazım ve yararlı pratik bilgilerin kazandırılması amacı dile getirilmiştir:

> *"11. madde: Mebâdi-i tedristen maksat sıbyanın dînî ve edebî terbiyesi ile kabiliyet-i ahlâkiye ve cismaniyelerini yetiştirerek cemiyet-i beşeriye meyanında herkese lâzım ve yarar malumatı vermekten ibârettir."* [11]

4 Temmuz 1319(1903) yılında çıkarılan "Diyarbekir'de tesis olunacak Hamidiye Mekteb-i Sanayi Nizamnâmesi"nin 29. maddesi de siyasî iktidarın tercihlerini öğrenmemizde bize ışık tutmaktadır:

> *"Mektebin ders muallimi müslim, lâakal kırk yaşında olacak ve mektebe mahsus cami-i şerifin imâmeti bu muallim tarafından eda ve şakirdanın hüsn-ü terbiyelerine ve etfal-i müslimeye evvel be evvel şurût-u İslâmiyeyi ve şerâit-i salavatı ve namaz sürelerini öğretmeye itina kılınacaktır."* [12]

Öğretmenlikle din adamlığını aynı şahısta toplayan zihniyet, yatılı öğrenim gören öğrencilere de yemekten sonra -toplu halde- "Padişahım çok yaşa!" duasının yapılmasını emretmektedir. [13]

Şüphesiz bütün bunlar, siyasi iktidarın tercihleri konusunda bize ışık tutmaktadır. Ancak bizim üzerinde durmak istediğimiz, sosyalleşmede bu tercihlerin ders kitaplarında nasıl ortaya çıktığıdır. Buradan hareketle, siyasi iktidarın fertlerde ne tip davranışların gerçekleşmesini istediğini bulmaya çalışacağız. Siyasi iktidarın sosyal hayatla ilgili telkinleri nelerdir? Kısacası, siyasi kültür unsurları olarak öğrencinin önüne neler konmaktadır? Bunları tesbite çalışacağız.

Burada bir miktar da **ders kitapları** ile siyasi iktidar ilişkisi üzerinde durmak istiyoruz Çoğunlukla siyasi iktidarlar, okullarda okutulacak ders kitaplarının seçimini ve okutulaca

11 **A.g. kanun**, s.8

12 Düstur, 1. Tertip, 7.cilt, s. 1049 1058

13 Düstur 1. Tertip 7.cilt, s. 1049 1058 **Diyarbekir'de tesis olunacak Hamidiye Mekteb-i Sanayii Nizamnamesi** 13 .madde

derslerin belirlenmesini başkalarına bırakmazlar. Aksine eğitimi sıkı bir kontrol altına almaya gayret ederler.

Ders kitaplarının seçilmesinde genel olarak eskiden beri iki yol izlenmektedir. Birinci yol devletin müfredatını belirlediği kitabı müsabaka yoluyla yazdırması ve kendi felsefesine en uygun olanını seçmesidir. Bu durumda kitabı devlet bastırıp dağıtımını da yapmaktadır. İkinci yol ise, kitap yazmaya ilgi duyanların müfredat programlarına uygun olarak yazdıkları kitaplara devletin ruhsat vermesidir. Tabii burada devlet kendi politikasına uygun kitaplara ruhsat vermektedir. Uygun olmayanların okullarda okutulmasına izin verilmemektedir.

Bu seçim usulü dikkate alındığında, hiç bir ders kitabının siyasi iktidara ters düşen bir çizgi taşıması düşünülemez. Kitap yazarlarının şahsi düşünceleri ne olursa olsun, kitaplarını ders kitabı olarak kabul ettirmek istiyorlarsa, yazdıkları kitabın siyasi rejimle uyumlu olması gerekir. Zaten uyumsuz olanların ruhsat alması mümkün değildir.

Öyleyse "sosyalleşmede ders kitaplarının yeri" ifadesini kullanırken bir bakıma siyasi iktidarın sosyalleşmedeki tercihlerini gündeme getirmiş oluyoruz. 1876-1908 dönemi ders kitaplarını incelerken bir açıdan da Abdülhamit II nin mutlakiyet rejiminin sosyalleşme anlayışını irdeliyoruz.

A- SİYASİ İÇERİKLİ BAZI KAVRAMLAR

1. BESMELE VE PADİŞAHI ÖVME

Gerek "besmele" gerekse "Padişah" her ikisi de "sembol" değerler durumundadır. Eskiden beri Müslümanlar, bir işe başlarken "besmele" çekerler; "Allah'ın adıyla" diye başlarlar. Nitekim bunun gerekliliğini şair Süleyman Çelebi 1410 yılında kaleme aldığı "Mevlid" inde şöyle ifade eder:

"Allah adını zikredelim evvela
Vacip oldur cümle işte her kula
Allah adın her kim ol evvel ana
Her işi âsân ede Allah ona
Allah adı olsa her işin önü
Hergiz ebter olmaya onun sonu"[1]

Evvela Allah'ın adı söylenmelidir. Zira bütün işte bunu söylemek her kula vaciptir. Her kim ki Allah'ın adını önce söylerse, Allah her işi ona kolay kılar. Her işin başında Allah'ın adı olursa, onun sonu akim kalmaz.

Nitekim bir çok ders kitabının başında ilk sayfalarda "Bismillahirrahmanirahim" ifadesi yer almaktadır.

Osmanlı Padişahı Yavuz'un halifeliği İstanbul'a taşıması ve kendini halife ilan etmesiyle beraber, Osmanlı Padişahları yalnızca dünyevî iktidarın sahibi olmakla kalmamışlar, aynı zamanda ilahî gücü de temsil eder olmuşlardır. Bunun sonucu Padişah "Emir el-mü'minin" olmuş, şahsı da kutsiyet kazanmıştır.

Bu durum belgelere de aksetmiştir. 1876'da Padişah Sultan Abdülhamit'e ilan ettirilen Kanun-u Esasi'nin 4. ve 5. maddeleri şöyledir:

"Madde 4 Zat-ı Hazret-i Padişahi hasbelhilafe din-i İslâmın hamisi ve bilcümle tebaa-i Osmaniyenin hükümdar ve padişahıdır." "Madde 5 - Zat-ı Hazret-i Padişahî'nin nefs-i hümayunu mukaddes ve gayr-ı mesuldür" [2]

Görülüyor ki hükümdar, halife olarak İslam dininin ko-

1 Süleyman Çelebi, **Mevlid(Haz. Prof. Dr. Faruk K. Timurtaş)**, Kültür Bak. Yayını, 3.baskı, İst. 1980, s.4

2 Doç. Dr. Server Tanilli, **Anayasalar ve Siyasal Belgeler**, İst. 1976, s.26

ruyucusu durumundadır ve aynı zamanda tebeanın padişahıdır. Padişahın şahsı ise kutsal ve sorumsuzdur.

Besmele'nin ve padişahın sembolik özelliğine temas ettikten sonra, bunların ders kitaplarına nasıl yansıdığını araştırdık. Öğrenci kitabı eline alır almaz, herhalde önce ilk sayfalara bakacaktır. Kitabın yazarı kimdir? Yazar önsözünde neler söylemektedir? İçerisinde neler vardır? Çocuk kitabı açtığında besmeleyle karşılamakta mıdır? Devrin padişahına şükran ifadeleriyle övgü düzen bir yazar önsözü mü bulmaktadır öğrenci? Yoksa bunların hiç birine yer verilmemekte midir?

İncelediğimiz 34 ders kitabının 15'inde "besmele" yer almaktadır. Buna karşılık 19 kitapta "besmele"ye rastlanmamıştır. Önsözünde padişahın övüldüğü kitap sayısı ise 12'dir. 22 kitapta padişahtan hiç söz edilmemektedir. (Tablo:1)

TABLO 1

İncelenen kitap sayısı	34
Besmeleyle başlayan kitap sayısı	15
Besmele bulunmayan kitap sayısı	19
TOPLAM	34

İncelenen kitap sayısı 34	
Padişahın övüldüğü kitap sayısı 12	
Padişah övgüsü bulunmayan kitap sayısı 22	
TOPLAM 34	

Yalnızca besmele bulunan, ama padişah övgüsü yer almayan kitap sayısı 7'dir. Hem besmele, hem de padişah övgüsünün birlikte yer aldığı 8 kitaba tesadüf edilmiştir. Besmelenin yer almayıp yalnızca padişahın övüldüğü kitap sayısı 4'tür. Hem besmele ve hem de padişah övgüsünün yer almadığı kitap toplamı ise 15'tir. (Tablo:2)

TABLO 2

Yalnız besmele bulunan, padişah övgüsü bulunmayan ders kitapları	7	Coğrafya (2) İslâm Tarihi, Hesap, Usûl-i Defteri, İlm-i Hey'et, Ahlâk
Hem besmele, hem padişah övgüsü'nün birlikte bulunduğu ders kitapları	8	Coğrafya (5), İnşâ, İslâm Tarihi Osmanlı Tarihi
Yalnız padişah övgüsü bulunan ders kitapları	4	Türkçe Dilbilgisi, Din dersleri (Vesilet ün-Necat) Hıfz-ı Sıhhat, Fenn-i Mesaha
Besmele ve padişah övgüsünün bulunmadığı ders kitapları	15	Coğrafya (2), Türkçe Dilbilgisi (3) Malumat-ı Medeniye, Kitabet, İdare-i Beytiyye, Hıfz-ı Sıhhat, Hendese (2), Hikmet-i Tabiiye, Kıraat, Ahlâk, İlm-i Hâl
TOPLAM	34	

Hangi tür ders kitaplarında besmele yer almıştır? Hangilerinde padişah övülmüştür? Veya hangilerinde besmeleye ve padişah övgüsüne yer verilmemiştir? Bu soruların cevaplarını da araştırdık. Ancak buradan yola çıkarak, ders türleri ile besmele ve padişaha övgü arasında bir bağ kuramadık. Mesela 2 coğrafya ders kitabında yalnızca besmele bulunurken, 5'inde hem besmele ve hem de padişah övgüsüne rastlanmıştır. Öte yandan 2 coğrafya ders kitabında ise ne besmeleye ne de padişah övgüsüne tesadüf edilmiştir. Yine ahlâk kitaplarından birinde besmele vardır, diğerinde yoktur. Hesap'ta besmele vardır, hendese(geometri) de besmele ve padişah övgüsü yoktur. (Tablo:2)

Bir başka açıdan da başka bir tabloyla karşılaşıyoruz: 17 kitaba önsöz yazılmıştır. Bu önsözlerin 12'sinde padişahtan söz edilmiş ve övülmüştür. 5'inde ise hiç bir surette padişah anılmamıştır. Bir fikir vermesi bakımından, önsöz'ü olup da padişah övgüsüne yer vermeyen ders kitaplarının isim ve yayın tarihini veriyoruz:

1. *Hendese, 1300(1884)*
2. *Rehber-i Tilmiz(İlm-i hal), 1300(1887)*
3. *Çocuklara Talim-i Fezail-i Ahlak, 1312(1896)*
4. *Ahlak-ı Hamîde, 1322(1906)*
5. *İlm-i Hey'et(Astronomi), 1316(1900)*

Görülüyor ki bu açıdan da ders türleri ile padişah övgüsü arasında bir bağ kurmak mümkün değildir. Önsözü olup da padişahın övülmediği kitaplardan ikisi İlm-i Hey'et(Astronomi) ve Hendese (Geometri), üçü ise, dini muhtevalı iki Ahlâk ve bir İlm-i Hal kitaplarıdır. Ancak bu tablolardan çıkaracağımız sonuçlar vardır:

1. Siyasi iktidar ders kitaplarının yazdırılmasında ve onlara ruhsat verilmesinde, kitapların başında besmele bulunması ve devrin padişahının övülmesi şartını aramamaktadır. Kısacası bu konuda yazarlar serbest bırakılmışlardır. İsteyen kitabının başına besmele koymuştur, istemeyen koymamıştır. Arzu eden padişahı övmüştür, etmeyen övgüye gerek görmemiştir.

2. Yazarların kitaplarının başında besmele bulundurmaları

ve padişâhı övmeleri, kendi inançları ve geleneksel alışkanlıklarıyla izah edilebilir.

3. Ders kitabı yazarları zihniyet itibari ile mütecanis(homojen) bir yapı arz etmiyorlar. Bir kısmı geçmişten getirdikleri alışkanlıklarını sürdürürken, bir kısmı da kendisine tanınan serbestiyetten yararlanarak "besmele" ve "padişah" sembollerinden uzak durmayı tercih ediyorlar. Buradan hareketle, geleneklerle yenilikçilerin varlıklarını bu alanda da yan yana sürdürdükleri söylenebilir.

Bu neticelere ulaşmamızda şüphesiz 1908-1920 döneminin ders kitaplarının aynı kriterler çerçevesinde incelenmesi etkili olmuştur. Mesela bu dönemde 40 ders kitabının yalnızca 2'sinde "besmele" ye tesadüf edilmiştir. Ki bu kitaplardan biri İslam Tarihi(1914), diğeri Edebî Kıraat(1911)tır. Kırk kitabın 40'ında ise "padişaha övgü"ye rastlanmamıştır. Tabiidir ki bu durumun siyasi iktidarın tercihleri ile ilgisi vardır.

Bu değerlendirmeden sonra "padişah" imajının önsözlerdeki yansıyış biçimlerine değinmek istiyoruz. Padişah hangi yönleriyle övülmektedir? O'na hangi sıfatlar yakıştırılmaktadır? Devri için neler söylenmektedir?

Önsözlerden birinde Abdülhamit II, eşi ve benzeri olmayan, merhametli, eğitimi seven hilâfeti ve saltanatı şahsında birleştirmiş "şan ve şevket" örneği gâzi bir padişah olarak takdim edilmektedir:

> *"...Nüsha-yı nefîse-yi şân ü şevket ve serlevha-yı mecmua yı hilâfet ve saltanat-ı şehriyâr-ı maarifperver ve padişah-ı merahimgüster-ı hakanî bimisl ü bimüdânî es-Sultan el-Gâzi Abdülhamit Han-ı Sâni efendimiz..."* [3]

Aynı önsözde Abdülhamit'in dönemi de "güzel eserlerin ortaya konduğu maarif asrı" olarak tanımlamaktadır:

"...Abdülhamit Han-ı Sâni efendimiz hazretlerinin mağbutu sevâlif-i a'sar ve mücellâ-yı celâil âsar olan asr-ı maarifhasr-ı hümâyunlarında mevkî-i intişara konulan bunca âsar-ı cemileye bir lahika-yı âcizane olmak üzere bu kere Kavâid-i Osmaniye

3 Ahmet Cevat, Kavaid-i Osmanî, Dersaadet 1311, Karabet Mat. s.2-3

berveche-i âti yeniden tertip olundu..." [4]

1899 yılında basılan başka bir kitabın önsözünde ise Abdülhamit II "terakkiyat-ı cedîde"nin sebebi, tebasını seven, maarifi yayan bir padişah olarak takdim edilmekte, devri de sadık teba için "saadet devrinin başlangıcı ve mutluluk dolu bir bayram" sayılmaktadır:

> *"Memleketimizde hele yirmi seneden beri bilfasıla vâki olan terakkiyat-ı cedîdenin bâisi ve sebebi padişah-ı tebaaperver ve şehinşah-ı maarifgüster sultan bin sultan Hazreti Abdülhamit Han efendimizdir. Cülus-u hümayu madelet-maktun-u şahaneleri umum tebaa-yı sadıka kulları için iptida-yı devr-i saadet tavsifine layık bir ıyd-i pürmeymenet olmuştur. O zamandan beri enzar-ı şâhaneleri bilcümle terakkiyatın bâisi olan ulûm ve fünûnun hüsn-i cereyanına matuf himem-i hayırhanâleri tamim-i kemâlet ile umran-ı mülke maruftur."* [5]

1900 yılında ikinci baskısı yapılan Coğrafya-yı Osmani kitabının başında, "Tahdis-i Nimet-i Pâdişahî" başlığı altında Padişah Abdülhamit II'nin eğitime verdiği önem ön plana çıkarılmıştır. Her türlü "sanayi harikası" O'nun devrinin eğitiminin sonucunda ortaya çıkmıştır. Onun açtığı okullar sayesinde çocuklar fenni hakikatleri öğrenmişlerdir:

> *"... Şöhret haline her türlü levazım-ı marifetin mebde-i füyuzata olan mekatib-i mevcudatı hüccet-i kemâl gösteren binlerle dâr ül-irfan bu iklîm-i cesîme şeref-i bîmüdanii olmuştur. Fünûn-u hâzıranın dalalet-i meali -cûyanesiyle vücut bulan her türlü harikayı sanayi asr-ı şâhanenin mahsûl-ü iffanı olmuştur."*
>
> *"Bu gün fennin ârâ eylediği ahvâl-i terakki sâikasıyladır ki etfal hakayık-ı fenniyeyi büyümüş de yine küçülmüş allame-i her-fen gibi tarif ederek füyûzat-ı asriyenin sînde küçük, histe büyük tercümanı olmuştur. Bahşâ-yı marifet olan padişah-ı bimüdani el-Sultan ibn el-Sultan el-Sultan Abdülhamit Han-ı Sâni efendimiz hazretlerinin asr-ı*

4 A.g.e. s.2-3

5 Ayşe Sıdıka, **Usul-ü talim ve Terbiye**, İst.1313, Alem Mat. s.4

şâhânelerinde o kadar lem'a-yı hikmet tecelli etmiştir ki neşreylediği envar-ı saadete ben dürbedia-yı nuraniyeye tesadüf eder bir haldeki her manzarası hurşit gibi şûle-aferin her levni kavs-ı kazıh gibi rengin olduğundan erbab-ı hayret işte bu nur-u irfanın meclûb-u şükranı olmuştur. Neşr-i maarif maksadıyla vakıf vücud eyleyen ashab-ı akdem hakkında râygân buyrulan müsaadât ve teşvikât-ı bigâyândan hissedar olan bendeleri dahi mekatib-i İdadi-i Askeriye'nin programı dahilinede Coğrafya-yı Osmâni nâmıyla kitab-ı hakîranenin te'lif ve neşrine ictisar eylemiştir..."[6]

1902 yılında yayımlanan Hıfz-ı Sıhhat yazarı Dr. Besim Ömer, kitabının önsözünde Abdülhamit'i, zamanın hükümdarlarının övüncü, dünya padişahlarının en âdili, Allah'ın rahmetinin delili ve sığınak yeri, kutsallık sığınağı, müslümanların önderi gibi sıfatlarla övmektedir:

"...Şu muhtasarın dibace-i ihtiyacına müfahhar-ı mülûk-ı zaman ve adl-i şâhan-ı cihan zıll-ı zalil-i müstean ve âyet-i rahmet-i sübhan, halife-i mukaddesiyet-penah ve imam el-müslimin meal-i iktinah-ı pâdişah-ı bimüdani el-Sultan ibn el-Sultan ibn el-Sultan el-Gâzi Sultan Abdülhamit Han-ı Sâni efendimiz hazretlerinin nâm nâmi-i hazreti zıllullahi ve da'vat-ı celille-i cenab-ı hilâfet-penahilerini medar-ı ziynet ve calib-i yümn ve müsadât ittihat ettikten sonra şu vechile arz-ı mafilbale cüret eyleriz ki..." [7]

Başka bir kitabın "Arz-ı Meram" başlığı altındaki önsözünde de yine Abdülhamit II'nin eğitim alanındaki çabaları övülmekte ve şöyle denilmektedir:

"Asâr-ı müteaddidesiyle bütün a'sar-ı selefiyyeye gıbta veren şu asr-ı güzîn-i hazret-i hilâfet penahinin cümle müessesat-ı terakki perverânesinden biri de memâlik-i mahrusanın hemen her tarafında birer dâr es-Sınaa tesis

6 Ahmet Cemal, **Coğrafya-yı Osmani**, B:2, İst. 1316, Mekteb-i Harbiye Mat. s. Arap alfabesiyle, s,c,d

7 Dr. Besim Ömer, **Hıfz-ı Sıhhat**, İst. 1318, Karabet Mat. S.1 (elif)

ve küşadı ve bu hususta maarif ve sınaiye dair müellifat-ı şehriyarinin her dakika da ibzal buyrulmakta olmasıdır."

"Bu cümle-yi haseneden olan Tophane-i Amireye mensup İdadi-i Sınayi alayları Avrupa sanat mektepleri derecesine isal edilmiş olması nazar-ı şükran ve minnettarıyla görülmektedir." '

"....Heman cenab-ı vacip ül-vücut maarif ve sınayi-i Osmaniye'nin muhyi-i hakikisi ve eshab-ı ilm ve hünerin yegâne hami-i zîşânı olan padişâh-ı maali iktinab efendimiz hazretlerini kemâl-i ızz ü ikbâl ile serir-ârâ-yı hilafet ve saltanat buyursun." [8]

Abdurrahman Şeref de ilk basısı 1301 yılında yapılan Coğraf-yı Umûmî (1323) kitabının 4. baskısına yazdığı önsözde, devrinin padişahına şöyle dua etmektedir:

"Hemen Cenab-ı Hak, Halife-i maadelet-güster ve padişah-ı maarif perver velinimet-i biminnetimiz el-Sultan el-Gazi Abdülhamit Han-ı Sâni efendimiz hazretlerini dünyalar durdukça serîr-i şevketmasîr-i Osmaniye'de bi-ikmal-i âfiyet ber-karak buyursun..."[9]

Aslında padişahları belli kalıp ifadeler çerçevesinde övmek gelenekleşmiştir. Nitekim fermanlarda ve çeşitli eserlerin "takdim yazısı"nda bunları görmek mümkündür. Yalnız, yukarıdaki padişah övgülerinin bazısında eskiye nazaran farklı izler de bulunmaktadır. Mesela Abdülhamit II'nin eğitim alanındaki çalışmaları onun "padişah-ı maarifperver" diye anılmasına yol açmıştır.

Yine sanayi alanındaki gayretleri "Sanayi-i Osmaniye'nin muhyi-i hakikisi"(Osmanlı sanayiinin gerçek kurucusu) sıfatlarıyla övülmüştür. Netice itibariyle Abdülhamit II, bu önsözlerde bir yandan eski alışkanlıklarla geleneksel tarzda övülürken, bir yandan da eğitime ve buna bağlı olarak sanayiye verdiği önemle ön plana çıkarılmak istenmekte; yenilikçi ve gelişmeci bir padişah imajı yaratılmaya çalışmaktadır.

---

8 Ahmet Hamdi, **Sanayide Fenn-i Mesâha**, İst. 1320, Asır Mat. s.2-3

9 Abdurrahman Şeref, **Coğrafya-yı Umûmi**, B:4, İst. 1323, Karabet Mat. s.4

1876-1908 dönemi ders kitaplarının büyük bir çoğunluğu önsözleri dışında padişahtan söz etmemektedir. Teknik düzeyde, ilmi bilgiler içermektedir.[10] Aslında bunun böyle olması da normaldir. Yüz yıllardır padişahlıkla idare edilen toplumlara, ayrıca ders kitaplarında yoğun bir şekilde "rejimin sembolünün" propaganda edilmesi pek de gerekli değildir. Çünkü çoğunluk mevcut sistemin dışındaki bir sistemin varlığından bile haberdar değildir.

Ama, yine de bazı ders kitaplarında padişahı metheden, onun varlığının MEŞRUİYET'inin tartışmasız biçimde benimsetilmesine çalışılan gayretlere tesadüf edilmektedir. Bazan kıraat kitaplarındaki manzumelerde, bazan da konu örneklerinde padişah övülmekte, kendisine itaat insanın birinci vazifesi olarak bildirilmektedir.

İşte Usûl-ü Kıraat kitabında yer alan "Sitayiş-i Pâdişâhi" manzumesi bunlardan biridir:

Sitayiş-i Pâdişâhi
Vermiş bize razdân edvar
Bir pâdişah-i sütûte etvar
Her türlü sitayeşe sezâvar
Bir hâmi-i bîbâhanemiz var
Bezl ettiği lütfa gayet olmaz
Bundan da büyük saadet olmaz
Ey arş-ı serir südre saye
Sensin bizi eyleyen vikaye
Gelmektedir ehl ilticaye
Sayende safâ bînihaye
Fevk-ı zuafâda zıll-ı Hakk'sın
Sultanlığa Hak bilir ehaksın. [11]

Bugünün ifadesiyle özetlersek:

Zaman bize dost, tavırları övülmüş bir padişah vermiş ki

10 Mesela, Ali Cevat'ın Fezleke-i Fenn-i Coğrafya(Dersaadet 1315)sı ve Halil Ethem'in İlmi Tabakat ül-Arz (İst. 1317) adlı eseri bunun çarpıcı iki örneğidir. Birincisi yalnızca coğrafi bilgiler veriyor, ikincisi ise Hochstetter-Bisching'den tercüme yoluyla meydana getirilmiştir.

11 Usûl-ü Kıraat, İst. 1314, Karabet Mat. s.3 (Son beyitte "El-sultanuzıllullah..." hadisine telmihte bulunulmaktadır.)

her türlü övgüye layık. Bahanesiz bir koruyucu. Lütfununsa sınırı yok. Bu büyük bir saadettir.

Ey tahtların en yükseği! Bizi koruyan sensin,(bunu) bilenler sana gelmektedir, sığınmak için. Sayende üzüntüler yok olmuştur. Zayıflar arasında Allah'ın gölgesi(sığınacakları yer)sin. Hak da biliyor ki sultanlığa en lâyık kişi sensin.

Mahmut Kemalettin Efendi'nin "Mektep Çocuğunun Şarkısı" adlı manzumesinde, çabucak ilim öğrenmek için Tanrı'ya yalvarmanın lüzumuyla; kıymetli zamanın oyunla, zevkle heba edilmemesi düşünceleri terennüm edilmekte, son kıtada ise Abdülhamit II gündeme getirilmektedir:

Gidelim mektebe tahsil-i kemâlet edelim
Fıtratın hassa-yı feyzini ispat edelim
Tizce öğrenmek için Hakk'a münacaat edelim
Arkadaşlar, bir ağızdan olalım âminhân.
Oyuna, zevke müsait mi şu kıymetli zaman
Utanır kesb-i kemal eylememekten insan
Eder Allahımız elbet bize tevfik-i ihsan
Arkadaşlar, bir ağızdan olalım âminhân.
Asr-ı mes'ûd-u Hamîdî'deyiz ey âkıllar
Edelim saye-i şâhanede tahsil-i hüner
Yaşasın şan ile GAZİ BABAMIZ haşre kadar
Arkadaşlar, bir ağızdan olalım âminhân. [12]

Görülüyor ki burada Abdülhamit'in devri "mutluluk asrı" olarak tanımlamaktadır. Ayrıca farklı olarak Abdülhamit'e Gazi Baba yakıştırması yapılmaktadır ki enteresandır. Bu manzume başka bir ders kitabında da yer almıştır. [13]

Bir başka manzumede ise Abdülhamit'in eğitime katkıları ile getirilerek, onun şahlar içinde bir tane olduğu bildirilmekte ve cihanda daim olması için Tanrı'ya dua edilmektedir:

"
.....
Mektepler etti inşa
Her fen edildi ihya
Dilsizler oldu gûya

12 Reşat İbrahim, **Kıraat**, İst. 1313, Karabet Mat. s.17
13 **Usul-ü Kıraat**, İst. 1314(1898), Karabet Mat. s.6

Yârab ne kâmuranî
Cidden bu asr-ı nadir
Bir devr-i i'tiladır
Her şeyde rûşenadır
Sa'yın uluvv-ü şânı
Şâhan içinde birdir
Hakan-ı muktedirdir
Şükrana münhasırdır
Her milletin lisanı.
Ey hâlik-i avâlim
Ey Rabb-ı zîmerahim
Olsun cihanda daim
Abdülhamt-i sani " [14] *Mahmut Kemâlettin*

Manzumelerin dışında da yeri geldikçe padişahtan söz edilmektedir. Mesela ELİFBA kitabında, elif-lâm'dan sonra harekeli harf bulunan kelimeler bahsine örnek verilmektedir:

"Misal:
Allah zül-celal hazretleri erhamerrahimindir. Fahr ülenbiya Hazreti Muhammet Mustafa sallallahu taâlâ aleyhi vesellem efendimiz Allah'ın en sevgili kulu ve resûlüdür. Velinimet padişahımız efendimizin ismine Sultan Abdülhamit derler. Allah'a ibadet, peygambere iman, padişaha itaat alel-umum birinci vazifemizdir... " [15]

(Bu örnek aynı kitabın 1302 tarihli 1.baskısında da yer almıştır.)

Örnek ortaya koymaktadır ki Allah'a ibadet edilecek, peygambere inanılacak, padişaha da itaat edilecektir. Bu, insanların birinci vazifesidir. Aslına bakılırsa, padişah zıllullah olmakla [16] Allah'ı da peygamberi de temsil etmektedir.

14 **Usûl-ü Kıraat**, İst. 1314, Karabet Mat. s.36
15 Abdi Kâmil, **ELİFBA**, 2.baskı, Dersaadet, 1314, Mahmut Bey Matb. s. 50-51
16 **Usûl-u Kıraat**, İst. 1314, Karabet Mat. s.3

2. DİN VE DİNDARLIK

Ders kitaplarında "din ve dindarlık" bazan açık, bazan de dolaylı yollarla teşvik edilmekte, hatta insanlığın şartı sayılmaktadır. İdadiler için yazılmış olan "İlm-i Ahlâk" kitabında "terbiye"nin kısımları açıklanırken şu açık tercihe yer verilmektedir:

> *"...Aksam-ı terbiyenin üçüncüsü ve en mühimi ve meziyyet-i insaniyenin sertac-ı mübahatı terbiye-i diniyye ve ahlâkiyyedir. Dinsiz ve ahlâksiz adam cemiyet-i beşeriyye içinde bir ıfriyet menzelesindedir. Ve salah-ı hâl sahibi bir ümmî ahlâk-ı fesâda ve ahvâl-ı seyyieye mübtela olan danişli bir şahsa kat kat müreccahtır..."* [1]

Görülüyor ki kişilerin dini ve ahlâkî terbiye almaları şart koşulmakta, dinsiz ve ahlâksızlar toplum içerisinde cinnîlerin en şerlisi derecesinde görülmektedir. Ayrıca kötü huylara sahip bir bilgine (daha açıkcası dinsiz olan bilgine), iyi ahlâklı bir ümmî tercih edilmektedir. [2]

Bir başka "Ahlak" kitabında da öğrencinin "Diyanet nedir?" sorusuna öğretmenin verdiği cevap dikkatimizi çekmektedir:

> *"Huzur-u ilâhiye takrib eden bir rabıta-yı mukaddese ve bir itikad-ı hasenedir ki dünyada ondan daha güzel, daha tatlı bir şey tasavvur olunamaz."* [3]

Talebeyi yönlendirici bu açık tercihi destekler mahiyette başka tavırlar da vardır. Mesela bütün dindar insanlar, Allah ve peygamber isimlerini saygıyla yad ederler. İsimlerin başına veya sonuna mutlaka saygı ifade eden kelimeler getirirler. Allah ve peygamber adlarının başına "hazret", sonuna "celle celâluhu, sallallâhu aleyhi vesellem efendimiz" gibi ekler yaparlar ve çoğunlukla bunu herkesin yapmasını arzu ederler. Bu dönemin ders kitaplarının hangisinde Allah ve peygamber adına tesadüf

1 Abdurrahman Şeref, İlm-i Ahlak, İst. 1316(1900), s.14

2 Hazreti Muhammed'in: "Ben güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim." anlamında bir sözü vardır. Bu açıdan din ve ahlâk yan yana ve iç içe kullanılmaktadır.

3 Ali İrfan Eğriboz, Çocuklara Talim-i Fazail-i Ahlâk, İst. 1312, s. 10-11

etti isek, orada sözünü ettiğimiz saygılı ifadeleri gördük. Mesela Diyarbekir'den bahseden bir coğrafya kitabında, Cudi Dağı münasebetiyle NUH'un adı geçmektedir:

> *"....Hazreti Nuh (s.a.v.)in Tufan zamanında altı mah kadar içinde bulundukları sefinenin durduğu Cudi Dağı, bu vilayet (Diyarbekir) dahilinde olup, resul-ü müşarün ileyh hazretlerinin zirve-yi cehelde makam-ı âlileri bulunarak, elyevm ziyaret geh-i inâmedir..."* [4]

Bir başka kitapta DİYANET hakkında bilgi veren öğretmen şu ifadeleri kullanmaktadır:

> *"Allah zülcelal hazretleriyle peygamberimiz (M.Mustafa) sallallahu aleyhi taala aleyhi ekmel-üt-tahiyya efendimiz hazretlerinin bilcümle evamir ve teklifatını bila tereddüt daima ifa ve icra ile beraber, kelime-i şahadet getirmek pâk olarak kıbleye doğru beş vakit namaz kılmak, oruç tutmak, zekât vermek, kudretimiz olursa hacca gitmekte asla kusur ve teenenni etmememiz ve kendilerini kalben ziyadesiyle sevip, her an derhatır ve zikretmemiz lazımdır."* [5]

Bu son örnekte, Allah ve peygamberleri saygıyla anmanın ötesinde, onların emir ve yasaklarını tereddütsüz ifa etmek gerektiği bildiriliyor. Ve yapılması gerekenler arasında İslâmın şartları olarak bilinen namaz, oruç, hac, zekat ve şahadet sıralanıyor.

Aynı eserde, Allah'a ve peygambere, ardından da onların halifesi padişaha saygının ve sevginin birinci vazifemiz olduğu tekrarlanıyor:

> *"...Evvel emirde hâlik-ı mutlak olan Cenab-ı Hakk'a, saniyen peygamber-i zîşân efendimize, salisen şevketli padişahımıza.....izhar-ı muhabbet etmemiz vecibe-i zimmetimizdir."* [6]

Risâle-i İmlâ'da "vazife ve sorumluluklarımız" sıralanırken, birinci derecede Allah'a, ikinci derecede peygambere, üçüncü de-

4 Ahmet Celal, Coğrafya-yı Osmânî, 3.baskı, İst. 1319, s. 170-171
5 Ali İrfan Eğriboz, Çocuklara Tâlim-i Fezâil-i Ahlâk, İst. 1312, s. 10-11
6 A.g.e. s.70

recede de padişaha karşı sorumlu olduğumuz ifade edilmiştir. [7]

Allah'ı sevip saymanın yanında ondan korkmak da gerekmektedir. "Cenab-ı Hak'tan korkmayan insandan sayılmayacağı gibi, bu gibilerden mazallah her bir fenalık da zuhur eder."[8]

Ders kitaplarının bir bölümü dini telkinlere yer vermezken, bir bölümü bunu bayağı ileri götürür. Belki dinle pek ilgisi olmayan veya dini gerekçenin varlığına ihtiyaç duyulmayacak kadar gerekli olan hususlarda bile bir dini delil (gerekçe) arayışına girilmiştir.

Bir yerde öğretmen öğrencilerine TEMİZLİK'in gerekliliğini anlatmaktadır:

> *"Evvel emirde(Ennezafetü min el-îman) [9] hadis-i şerifin medlûlü muktezasınca temiz olmamız evamir-i ilahiye cümlesinden bulunduğu, saniyen nezafet zihin ve idrakimizin saf ve berrak olmasına ve miyan-ı nâsta bir çok itibar bulup herkesin hüsn-ü teveccühüne mazhar olmamıza bâdi olduğu için .....Nezafetten mahrum olan bir adam ise ne kadar zengin ne kadar alim olsa mutlaka yine herkesin ve Cenab-ı Hakk'ın bile menfuru olur. Herkesin, alel-husus Cenab-ı Hakk'ın menfuru olmak ise, büyük bir azap ve vicdani bir denaettir."*[10]

Birinci planda peygamber, **Temizlik imandandır** dediği için temiz olmak gerekmektedir. Allah da temiz olmayanları sevmemektedir zaten. Allah'ın sevmediklerinden olmak ise "büyük bir azap ve vicdani bir denaettir". Diğer gerekçeler ise "idrak saflığı ve berraklığı" ile "insanlar arasında itibar görmek"dir.

Burada "ilahi emirlere itaat" telkini son derece açıktır. "Evamir-i ilahiye cümlesinden" olduğu için temiz olmamız gerektiği ifade edilmektedir. Oysa burada, öncelikle temizliğin insan bünyesine sağladığı faydalar sıralanabilir, sonra toplum

7 Ateşizade M. Bedrettin, **Risâle-i İmlâ**, İst. 1309, s.9
8 Mehmet Arif, **Küçük Kıraat-ı Fenniye**, İst. 1323, s.80
9 Hadis "Temizlik imandandır" anlamındadır.
10 Ali İrfan Egriboz, **a.g.e.** s.14-15

içinde itibar görme kriteri gündeme getirildi. Ardından da "Bakın bir hadiste de temiz olmamız isteniyor" denebilirdi. O zaman dini telkinden bahsetmek yerine, temizlik konusunda dinden yararlanmaktan söz edilirdi.

Dindarlık teşvik edilirken, hattâ bir bakıma emredilirken, farklı dinlere mensup insanları da bünyesinde barındıran siyasi irade, İslamın dışındaki dinlere nasıl bakıyor?

Osmanlı azınlıklara kendi okullarını açma ve müfredatlarını belirleme hakkını tanımış olduğundan, çoğunlukla her cemaat kendi okullarını açmış ve çocuklarını orada eğitmişti. Hıristiyanların, Yahudilerin hususi okulları vardı. Bu alandaki hoş-görü görebildiğimiz kadarıyla ders kitaplarına da aksetmiştir. Müslüman çocuğa, diğer dinlerin yanlışlığı yerine, İslâmiyetin emir ve yasakları anlatılmaya gayret edilmiştir. Özellikle bu dinleri(Hıristiyanlık ve Yahudilik) eleştirmekten sakınılmış... Ancak çok tanrıcılık MÜŞRİKLİK olarak[11] tanımlamıştır.

> *Ebnâ-yı beşerin kâffesi bir din ile mütedeyyin olmayıp ednâ-yı muhtelife üzere bulunurlar. Onlardan biri ehl-i İslâmdır. Ki ihtida edenleri din-i Muhammedî Avrupa'nın cenup-u şarkîsi ile Asya'nın semt-i Arabisinde ve Afrikanın şimal cihetleri ile Okyanusya kıtasının cihet-i garbisinde münteşir olmuştur."*
>
> *"Biri de din-i İsevî olup kıtaat-ı arzda bulunan bilcümle Hristiyan bu dindendirler. Bunlar başlıca Katolik, Ortadoks, Protestan kısımlarına münkasımdır."*
>
> *"Biri dahi din-i Musevî'dir ki kavm-i Yehûd bu din ile mütedeyyindir."*
>
> *"İş bu üç din ile âmil olmayan bir takım insan daha vardır ki teaddüt-ü ilâha kâildir. Bunlara MÜŞRİK denir."* [12]

11 Müşrik Allah'a ortak koşan anlamına gelmektedir. İslâmda büyük günahlardan sayılmıştır. En büyük günah Allah'a ortak tutmaktır.

12 Ali Tevfik, Yeni Coğrafya, İst. 1305, s.18-19

3. AVRUPA ve AVRUPALILAŞMA

Abdülhamit II döneminde, artık Batı'nın üstünlüğü tartışılmıyor. O, mutlak anlamda kabul edilmiş... Avrupalı, coğrafi olarak, diğer kıtalara göre daha küçük bir alana sahip olmakla birlikte, ilimde, sanatta, ticarette hepsinden ileriye gitmiştir. [13] Bu ilerilik, Avrupalıyı bir taraftan "en medeni" toplum konumuna getirmiş, bir taraftan da herkesin gıptayla seyrettiği ve taklit etmeye çalıştığı bir örnek durumuna sokmuştur. Bu noktada Osmanlı da Avrupa'nın hayranıdır ve Avrupalı'dan bir çok şey öğrenebileceğini düşünmektedir.

Avrupa'dan neler alınacaktır? Avrupalının "ulum ve fünûna, maddiyata ait olan terakkiyat"ına kapılar açıktır. Hatta "kapıların açık olması" ifadesi pek hafif kalmaktadır. "KEMALi tehalükle"(birbirini çiğnercesine atılarak) almaya hazır olmak gerekir. Buna karşılık Avrupalının âdet ve ahlakından uzak durmak gerekmektedir. Çünkü adab-ı İslâmiyemize mugayır"dır.

Ayşe Sıdıka'yı dinleyelim:

"... Bu gün maateessüf Avrupa âdet ve alılâkının bazı münasebetsiz ve mıızır ve âdâb-ı İslâmiyemize mugayır hususatı medeniyet ile âdâtımıza karışmış ve bizde de modanın en biçimsiz, en gülünç kıyafetlerine girmek büsbütün taammüm ederek güzel giyinmek namına âdet olmuştur. Vakıa Avrupa'nın sırf ulum ve fününuna, maddiyata ait olan terakkiyatını kemal-i tehalükle kabul ve hüsni telakki etmeye herkes hazır bulunmalıdır. Binaenaleyh Avrupa'dan memleketimize intikalini zik-

---

13 Azmi, Yeni Coğrafya (Dersaadet, 1314, Kasbar Mat. s.58) kitabında Avrupa kıtasından bahsederken şu bilgileri veriyor: *"Harita ve küre-i musanna üzerinde görüyorsunuz ki Avrupa kıtası öbür dört kıtadan daha küçüktür. Lakin hepsinden medenidir. Ahalisi de ilimleriyle, sanat ve ticaretleriyle diğer kıtalardaki ahaliden daha ileri gitmiştir."*

Süleyman Şevket (Muhtasar Coğrafya, 4.baskı, İst. 1293, s. 17-18) de Avrupa'nın üstünlüğünü şöyle dile getiriyor: *"Avrupa kıtası kıta-i saireye nispetle her ne kadar küçük ise de turabının hareket ve ganimeti ve ahalisinin kesret ve vefreti ve memalik ve beledanının âbâdanı ve mamuriyeti ve sekenesinin cemi ulum ve fünunda liyakat ve marifeti cihetiyle kıtaat-ı arziye beyinlerinde paye ve menzeleti bir ter ü hâlâter olduğundan kıtaat-ı saire zerinee tercih ve cemi-i kütüb-ü coğrafyada cümleden kıta-yı mezburenin ahval-i beyan ve tavzih kılınır."*

rettiğimiz bazı münasebetsizlikleri şiddetle muaheze edişim garazkarlığa ve alelhusus câli (sahte) bir taassuba hamlolunmamalıdır. Fakat âdet-i milliyeyi muhafaza ve vikaye etmekte ne kadar taassup göstermiş olsam, mucib-i tayib değil, bilakis bais-i tahsin olmalıdır..." [14]

Ayşe Sıdıka bir yandan Batılıların kılık kıyafetini, âdet ve ahlâkını İslâm ahlâkına ters bularak reddederken, bir yandan da çocukları "nazari bilgileri ezberletme" usulüyle eğitmenin eksikliğini dile getirerek, Avrupalıları bu konuda bize "örnek" gösteriyor. Bakın onlar çocuklarına "ameli bilgiler" kazandırıyorlar, biz de onlar gibi yapmalıyız, demeye getiriyor:

"...Hele kullanacağı alet ve edevatı çok defalar görüp kullanmaya alışmalı. Bu tarz ile çalışmanın faydasını ve lüzumunu her hususta, her şeyde lâyıkıyla mütalaa etmiş olan Avrupa mürebbileri çocukları ileride intisap edecekleri sanata göre terbiye etmek ve hatta henüz dersi nazari görmezden evvel dersi amelî ile başlamak taraftarıdırlar..." [15]

A. Rıza ise kızlar için yazdığı İdari-i Beytiye kitabında, Avrupa'dan gelen fırça yerine MİSVAK kullanılmasını tavsiye etmektedir. A. Rıza'ya göre, Avrupa'dan gelen fırçalar sert hayvan kıllarından veya bitkilerden yapıldığı için, dişlerin, minasını bozma ihtimali vardır. Bu yönüyle faydadan çok zarar verecektir. Buna karşılık misvak, Peygamberin sünneti olduğu gibi tabii bir fırçadır da. Her abdest zamanında misvakla dişlerini temizleyen bir Müslümanın dişlerinden ıstırap çektiği görülmemiştir:

"Dişlerin tahâreti için kullanılmak için Avrupa'dan diş fırçaları, bir takım sert hayvanat ve nebatat kıllarından mamûl olup, ekseriye dişlerin minasını bozmak ihtimali bulunduğundan bunların fâideden ziyâde mazarratları olur. Bu sebeple bu nevi fırçalar istimal olunduğu halde dişlere gâyet yavaş sürülmeli, ve mehma-emken ziyâde istimal etmeyerek diş tuzlarını ince tülbent ile sürmelidir.

14 Ayşe Sıdıka, **Usul-ü Talim ve Terbiye**, İst. 1313, Alem Mat. s.46
15 Ayşe Sıdıka, **a.g.e.** s. 73

"İstimali sünnet-i seniyye-i Ahmediye'den bulunan misvak ise en güzel tabii bir diş fırçası hizmetini görür."
"Her abdest zamanında misvak ile dişlerini temizleyen bir Müslümanın şimdiye kadar dişlerinden mustarip olduğu görülmemiştir. [16]

Bazan açık bir tercih ortaya çıkabiliyor. Yukarıda olduğu gibi, "Avrupa'nın fırçasının yerine misvak kullanın" deniliyor. Ama bazan da bir tercihsizlik ile karşılaşıyoruz. Mesela **sofra kurma âdâbı** anlatılırken, hem alaturka, hem de alafıranga usule yer veriliyor. Ancak, "Hangisi daha iyidir"? sorusu cevapsız bırakılıyor.

Alaturka usulde sofra yerde kuruluyor. Basit ve sade... Anlatacak fazla bir şey yok. Ama alafıranga usulde sofra masa üzerinde... Temiz bir örtü, ayrı ayrı tabaklar... Çatallar sol elde, bıçaklar sağda... vs. [17] Yazar bunları geniş ve teferruatlı bir biçimde anlatıyor. Usuller arasında herhangi bir tercih yapmıyor. Ama, alafıranga usulün zengin ve şaşalı görüntüsüne kapılmamak zor...

4. KADIN

Kadının doğurgan ve bedenen erkeğe oranla daha güçsüz oluşu, iş bölümünde onu eve bağlamış, genelde evde yapılacak işler de kadınlara mahsus işler olarak görülmeye başlanmıştır. Bu, sonuçta kadının horlanmasını, küçük görülmesini doğurmuştur. Üretken işleri erkeğin yapması fizik gücüyle birleşince, kadından daha üstün (!) bir varlık ortaya çıkmıştır.

Tabii bu kanaatlerin ortaya çıkmasında "güçlünün sesinin çıkması" geleneğinin de rolü vardır. Güçlü olan erkek olduğuna göre, kadın da imtiyazlarını kaybetmek istemeyen erkeğin insafına bırakılmıştır.

Ders kitapları yazarlarının çoğunluğunun erkek olması, kadın konusunda erkeklerin görüşlerinin hakimiyetini do-

16 A.Rıza, **Kızlara Mahsus İdare-i Beytiyye**, B:2, Kitap:2, İst. 1315, Karabet Mat. S.78

17 A. Rıza, **a.g.e.** s.70-74

ğurmuştur. Erkeklere göre:

> *"...Kadında çendan malumat aramakta faide yoktur. Hatta kudemanın kavl-i muhtarınca erkeği taşrada bulunduğu vakit ona mektup yazabilecek kadar ve meamelat-ı rûz-ı merrede lazım olduğu mertebede hesap ve kitap kafidir. Lâkin mehasin-i ahlâkiyeye güzel bir terbiye lazımdır. Hakkıyla hanesinin hizmetini gören bir kadına, vaktini roman okumakla veya rasadat-ı niicumiye ile emrar eden kadını tercih eden erkek çok yoktur zannolunur. Hususan ki a'lem olan kadının taht-i kahrında yaşamak bir beladır."* [18]

Sonra kadın ile erkek vücutları eşit olmadığı gibi akılları dahi eşit değildir:

> *"Kadın* ile erkek vücutları arasında bazı farklar vardır. Alelhusus dimağ yani beyince fark ziyadedir. Erkeklerin beyinleri kadınlarınkinden daha büyük olduğu için, onların akılları daha mükemmeldir." [19]

Hanımların birinci derecede görevleri ev hanımlığıdır. Onlar yemek pişirmeli, evlerinin hizmetini görmelidir:

> *"Hanımlar için güzel imla yazmak hoş ise de, yatak yapmayı ve cam temizlemeyi bilmek de lazımdır."*
>
> *"Coğrafya mucib-i istifade bir fendir. Lakin yemek zamanı haneniz halkına arzın aksam-ı hamsini veyahut bir memleketteki başlıca şimendifer hatların ta'dat etmek onların karınlarını doyurmaz.."* [20]

Kadın ekonomik açıdan güçlü de olsa, aslında kendisini kurtaramamaktadır. "Aklen ve şer'an" erkeğinin getireceği ekmeğe muhtaçtır:

> *"... Kadın ne kadar zengin olsa, aklen ve şer'an ekmeğini getirmek zevcine aittir. Binaenaleyh evlendiği andan itibaren erkek iki kişi için çalışmalıdır. Parası için bir kadın almak ve onu yalnız parası için sevmek ve bazan kadının*

18 Abdurrahman Şeref, İlm-i Ahlâk, İst. 1316, Matbaa-i Amire, s.86
19 A. Rıza, Kızlara Mahsus Hıfz-ı Sıhhat, İst. 1312 s.38
20 Behram Münir, Muhtasar İdare-i Beytiye, İst. 1321, s.45-46

parasını yiyip itlaf etmek kanun-u ahlâkiyeye menfidir. Vakıa "İki çıplak hamamda yakışır" masadakne itba ekmek de bilahare mucib-i nedamet olduğu varittir." [21]

Ev hanımının "servet ve kudreti" ne olursa olsun, yemek yapmasını bilmesi gerekir:

"Bir ev hanımının servet ve kudreti ne derecede olur ise olsun, idare-i beytiyeye taalluk eden vezaifin en mühimlerinden olan yemek tablı usulünü bilmesi lazım gelir."[22]

Şimdi yukarıda yer alan kadın anlayışını maddeler halinde özetleyelim:

a. Kadının bilgili olması lüzumsuzdur. Uzakta bulunan kocasına mektup yazacak kadar okuma-yazma, alışverişini yapabilecek kadar da hesap(matematik) bilmesi kafidir.

b. Kitap okuyarak zamanını geçiren kadından, evinin işlerini hakkıyla yapan kadın daha iyidir.

c. Bilgili bir kadının kahrı altında yaşamak bir beladır.

d. Yaradılışta kadın erkekten zayıftır. Bu yönüyle kadının aklı da erkeğinki kadar mükemmel değildir.

e. Kadın, birinci derecede erkeğin himayesine muhtaçtır. Ne kadar zengin olursa olsun, evi geçindirme yükümlülüğü erkeğe aittir.

f. Kadın güzel ahlâk sahibi olmalıdır.

Erkek yazarların çizdiği bu tablodan sonra, bir de Ayşe Sıdıka'nın Usul-ü Talim ve Terbiye kitabının önsözüne göz atalım. Sıdıka'nın önsözü, kadını küçülten, horlayanlara âdeta bir cevap gibidir:

"Bir memlekette her türlü terakkiyatın ayarı kemalat-ı medeniyedir. Fakat derece-i temeddünün en doğru ayarı kadınların derece-i terbiyesidir... Medeniyet-i İslâmiyenin en parlak devirlerini teşkil eden asırlar, alel-umum bir çok âsar-ı ilmiye ve kemalat-ı medeniye ile mümtaz ol-

21 Abdurrahman Şeref, İlm-i Ahlak, İst. 1316, s.89

22 A. Rıza, Kızlara Mahsus İdare-i Beytiye, B:2, Kitap:2, İst, 1315, s. 35

makla beraber alelhusus nevadir-i deha arasında fevkalade kadınların vücuduyla da şaysa-ı dikkattir...."[23]

Ayşe Sıdıka, gelişmişlik ölçüsü olarak kadının terbiye derecesini, yani onun eğitimini gösterir. Kadınları eğitilmemiş toplumlar, gerçek anlamda gelişmiş ve medeni sayılamazlar... İslâmın parlak dönemlerinde de deha sahibi fevkalade kadınlar görülmüştür.

5. İLİM

İlim, bir kavram olarak ele alındığında ona herkesin sempati ile baktığını görüyoruz. Hz. Muhammed, alimleri peygamberlerin varisleri olarak takdim etmiş; ilmin, her Müslüman kadın ve erkek için farz olduğunu söylemiş... Bu yönleriyle ilme karşı çıkan yok. Nitekim ders kitaplarında, ilim öğrenmenin önemini dile getiren bir çok manzumeye rastlanmıştır.

İşte onlardan biri:

"İlm ü irfan sebeb-i rif'attir
Alim olmak ne büyük nimettir
Enbiyâ vârisi olmuş ulemâ
Anla kim ne verâset ne gınâ
Dâr-ı ukbâya beraberce gider
Hem cihanda bırakır nice eser
İlmin evsâfına gâyet yoktur
Ne kadar söylesem ondan çoktur
Amel ve ilim ikisi vâhittir
Suret-i aksi ona şahittir
İlm-i tıbba edegör kim dikkat
Olasın kâdir hıfz-ı sıhhat
Oku üslûb-u hâkim üzre heman
Fenn-i teşrihe da eyle em'an
Lâkin evvel fenni ederken tahsil
Eyleme kavl-i hakîmi te'vil" [24]

23 Ayşe Sıdıka, **Usul-ü Talim ve Terbiye**, İst. 1315, s.3

24 Ali İrfan Eğriboz, **Çocuklara Talim-i Fezail-i Ahlâk**, İst. 1312, Mahmut Bey Mat. s. 76-77

Başka bir yerde ise, "Nutk-u Manzum" başlığı altında, bilgi ve fen tahsil etme arzusu dile getirilmekte, en iyi arkadaş olarak kitaplar gösterilmektedir. Avamla ilişkilerin kesilmesi istenerek, avamın haşereden farkı olmadığı ileri sürülmektedir:

"Ey muhterem refikler. Fert-i şevk ile
Tahsil-i fen ve danişe ikdam-ı tam edin
Hayr ül-enis bence kitab-ı nefistir
Ol yâr-ı mihribana aman intiram edin
Yoktur cihanda farkı avamın hevamdan
Mümkünse terk-i ülfet sınıf-ı avam edin [25]

Hamdi Bey, Nutk-u Manzumunun bazı beyitlerinde de "okul"un önemini anlatıyor:

"Efendiler, çalışıp iktisab-ı ilm edelim
Yegane mekteb-i irfan değil mi mektebimiz
Betâleti bırakıp ehl-i gayret olmalıyız
Mahall-i sa'y-i firavan değil mi mektebimiz?
Terakkiyat gördükçe fahr ederek sevinin
Meserret-aver-i vicdan değil mi mektebimiz? [26]

Bir başka yerde ise öğretmen öğrencilerine ilmin önemini anlatırken, cahil insanı meyve vermeyen büyük bir ağaca benzetmektedir:

"- İlimsiz insan, gayr-ı müsmir bir şecere-i kebire benzer. Çünkü ilmimiz olmadıkça hem cinsimizi müstefit kılamayacağımız gibi, mükellef olduğumuz umur ve mesalihi dahi layık-ı vechile ru'yet ve icra edemeyiz. Bundan başka kimse bize hürmet ve riayet etmeyip dâima cehlimizi yüzümüze urur mahçup ederler." [27]

Mebâid-i Kavâid'de Abdi Kâmil, örnekler verirken, bol miktarda ilim öğrenmeyi, kitap okumayı ve ders çalışmayı teşvik edici mahiyette ifadeler kullanır:

---

25 Reşat İbrahim, **Kıraat**, İst. 1313, Karabet Mat. s. 29-31
26 **A.g.e.** s.23-24
27 Ali İrfan Eğriboz, **Çocuklara Talim-i Fezail-i Ahlâk**, İst, 1312, Mahmut Bey Mat. s.26-27

"Dersinizi yaptınız a, bir parça eğleniniz"
"Uslu durup ders çalışınız a." [28]
"Pederim beni sever; ancak ders çalışmalıyım."
"Vazife yazmadın, bari ders çalış."
"Dersimi pek güzel yaptım." [29]
"Nasıl oldu da ders çalışmadınız?" [30]
"Oh, bu gün mektebe gidiyorum."
"Tahsil için mektebe gidiyorum." [31]
"Mektebe devam etmeli, zira tahsil-i ilim ve maarif edemeyip cahil kalanlar, büyüdüklerinde zahmet ve sefaletten kurtulamazlar." [32]
"Bu gün erken kalktım ki mektep vaktini geçirmiyeyim."
"Mektepteki tahsil, evdekilerden elbette mükemmeldir." [33]

Anlaşılıyor ki ilme itirazı olan yok. Herkes ilim öğrenmeden yana. Gerçi kadının terbiyesini medeniyet ölçüsü kabul edenlerin [34] yanında, ona, uzaktaki kocasına mektup yazacak kadar okuyup yazmayı kâfi gören [35] anlayışlar da vardır. Ama temelde ilme kimse karşı çıkmıyor.

Fakat ilimden maksat ne? Bu gün din adamlarının büyük bir kesimi de İLİM ÖĞRENİNİZ mesajı veriyor. Ama ilimden maksatlarının "dini ilimler" olduğu hemen anlaşılıyor. Burada hangisi? Yukarıda "tahsil-i fen"den bahsedilmektedir. Öyleyse ilim anlayışları içinde fen bilimleri de mevcuttur. Nitekim okul müfredat programlarında İlm-i Hey'et(Astronomi), Hesap, Hendese, Coğrafya gibi dersler yer almaktadır. Bunların yanında dini ilimler de varlıklarını sürdürmektedir tabii.

Yalnız fen bilimlerinin öğrenilmesindeki maksat nedir? Bilim bir ARAÇ mı, yoksa AMAÇ mı? Daha açık bir ifadeyle, insanlar fen bilimlerini öğrenmek suretiyle "Hz. bâni-i kâinâtın

28 Abdi Kamil, **Mebâdi-i Kavâid, Dersaadet,** 1303, Mahmut Bey Mat. s.57
29 A.g.e. s.58-59
30 A.g.e. s.57
31 A.g.e. s.57-58
32 A.g.e. s.62
33 A.g.e. s.64
34 Ayşe Sıdıka, **Usul-ü Talim ve Terbiye,** İst. 1315, s.13
35 Abdurrahman Şeref, **İlm-i Ahlâk,** İst. 1316, Matbaa-i Amire, s.86

kudret ve azamet-i süphâniyesini isbata en muknî bir delil" mi elde edecekler? Maksat bu mu? Zira İlm-i Heyet kitabının önsözünde şu ifadelere rastlıyoruz:

> *"Ahvâl-i kâinâttan ve üzerinde yaşadığımız arzın hareketiyle cesâmet ve şeklinden bahseden bir ilm-i celîldir. Nasıl bir ilm-i celîl olmasın ki basit bir konuda tâbi olarak hareket etmekte ve nokta-yı istinattan âri bulundukları halde cû içerisinde dönmekte bulunan petro-efşan binlerce kevâkep Hz. bâni-i kâinâtın kudret ve azamet-i süphâniyesini ispata en muknî berâhin-i kaviyyenin belki de birincisi değil midir?" ".....Ehemmiyetinin cesâmeti keşfolunan kavânîn ve hareketin azameti cihetiyle İlm-i Heyet ilm-i Celîl ıtlakına bihakkın şayistedir. İlm-i insaniyette bulunup da ubudiyetiyle mükellef olan her fert halkının azametini anlamak ve o yol da tezhib-i fikreylemek üzere bundan ciddi bir ilim olamaz..."* [36]

Yazının akışına bakılırsa, amaç Tanrı'nın varlığına sağlam bir delil bulmaktır. Ancak gözardı edilmemesi gereken bir gerçek daha var ki, o da yüzlerce yıldır müspet bilimlerle uğraşmamış, eğitim yapmamış bir toplumda İlm-i Hey'et gibi pozitif bir bilimin gerekliliğini kabul ettirmek pek de kolay değildir. İhtimaldir ki "Tanrı'nın varlığına delili bulma" yaklaşımıyla toplum pozitif bilimlere ısındırılmaya çalışılmaktadır.

6.TERBİYE

Terbiye ve ahlâk güzelliği her durumda aranan bir özellik. Hatta alim kimselerin terbiyeden yoksun olanlarının topluma zararları binlerce cahilinkinden daha fazladır.[37] Öyleyse bilgiden önce terbiye verilmelidir:

> *"Terbiyeli ve edip çocuk kırlarda kendi kendine büyüyüp dalları budakları dağılmış, meyvesiz, dikenli ağaçlar gibi faidesiz olmayıp, bahçelerde dalları, budakları kesilmekle*

36 Ahmet Ziya, **Muhtasar İlm-i Heyet**, İst. 1316, Alem Mat. s.3

37 Ayşe Sıdıka, **Usul-ü Talim ve Terbiye**, İst. 1313, Alem Mat. s.24

gayet güzel şekle girmiş ve gerek gölge ve gerek ot cinsinden olan ağaçlardan daha büyük, verdiği meyvesiyle telezzüz olunur fidanlar gibi olmakla... İş bu tecrübe zamanını telef edip boşa geçirmemelidir."[38]

Terbiye "ameelî bir fen"dir. [39] Ancak Müslümanlar için terbiye "şer'-i şerifin ve dinimizin tayin ettiği şerait ile mahdut ve muayyen olan hatt-ı hareket"tir.[40] Fakat bu ölçü, Müslüman olmayanlar için geçerli değildir. Herkes için geçerli olan umumi bir terbiyeden bahsetmek mümkündür ki buna MEDENİ TERBİYE adını vermek doğru olacaktır.[41]

Burada bir ikilemin ortaya çıktığını görüyoruz: İslâmi terbiye, medenî terbiye, anlaşılıyor ki artık herşeye İslâmi bir gözlükle bakılmıyor. Terbiyenin bir ilim(fen) olduğu kabul ediliyor, ve buradan da medeni terbiye kavramına ulaşılıyor. Bunun netice itibariyle Batı medeniyetinin bir terbiye tarzı olduğu muhakkaktır.

Çocukların nasıl terbiye edileceği hususunda bize ışık tutacak olan şüphesiz ki Ahlâk kitaplarıdır. Peki Ahlak kitaplarındaki anlayış nedir? Aslında yukarıdaki ikilem burada da mevcut. Mesela bir Ahlak kitabının önsözünde İlm-i Ahlâk'ın gerekliliği şöyle ifade edilmiştir:

"İlm-i Ahlâk'ın şeref ve fazlına peygamberimiz aleyhisselam efendimiz BEN MEKARİM AHLAKI İTMAM İÇİN BA'S OLUNDUM mealini müfit ve muhbir olan BUİSTÜ LİÜTEMMİME MEKARİM EL-AHLAK hadis-i şerifleri delil-i kafidir."[42]

O zaman, anlaşılıyor ki terbiyenin esası peygamberin direktifleri üzerine kurulacaktır. Fakat, başka bir Ahlak kitabı yazarı, meseleyi daha farklı olarak ele alıyor, "mutluluk için gerekli bir fen" kabul ediyor:

---

38 Ahmet Asım, Nümûne-i İnşa, İst. 1301, Mihran Mat. s.7-8
39 Ayşe Sıdıka, Usul-ü Talim ve Terbiye, İst. 1313, Alem Mat. s.9
40 A.g.e. s.18
41 A.g.e. s.18
42 Mehmet Sait, Ahlâkı Hamîde, İst. 1322, Şirket-i Mürettibiye Mat. s.2

"Ahlâk ne âlâ bir fenn-i müstelzim-i saadet ve selamettir." [43]

Mürebbiyelerde aranan özellikler de aslında bu konuda bize ışık tutmaktadır. Mürebbiyelerin geniş bilgi sahibi, dindar ve güzel ahlaklı olmaları isteniyor. Dindarlık bahsinde herhangi bir dinden söz edilmiyor. Yani mürebbiye başka bir dinden de olsa dindar olmalıdır:

> *"Faraza kız çocukları için intihap olunacak mürebbi böyle bir hizmet için behemehal iktiza eden malumat-ı mütenevviadan behreder olduktan maada, mütedeyyin, hüsn-i ahlâk ve etvar sahibi olmalıdır. Ve hüsn-i ahlak sahibi olduğu halinden ve etvarından her zaman görünmelidir."*[44]

7. YÖNETİM ŞEKİLLERİ

Abdülhamit dönemi ders kitaplarında yönetim şekillerine yönelik pek fazla bilgi verilmiyor. Nadiren tesadüf ettiğimiz bilgilerde ise yoruma yer verilmemiştir. Osmanlı'nın yönetim biçimi, anlatılanlardan hangisine girmektedir? Bunlara hiç temas edilmiyor. Oysa 1908'den sonra ders kitaplarında yönetim şekilleri yoğun bir biçimde ele alınıyor ve Abdülhamit'in şahsında MUTLAKİYET şiddetle eleştiriliyor.

Ali Tevfik, 1305(1889)'te yazdığı Yeni Coğrafya kitabında hükümet şekilleri hakkında bilgi veriyor:

> *"Küre-i arz üzerinde mevcut bulunan hükümât başlıca üç kısma taksim olunup onlardan biri hükümet-i mutlaka veyahut hükümet-i müstakile'dir ki ol hükümet ahalisinin umur-u vakıalarını ru'yet ve idare için nasp ve tayin kılınan memurinin azl ve nasbı veya yeniden intihabı ahali veya sâkinenin asla müdahalesi olmadığı halde hükümdar bulunan zatın yed-i iktidarına muhavvel ola. RUSYA gibi."*
>
> *"Diğeri HÜKÜMET-i meşruta veyahut hükümet-i gayrı müstakile'dir ki hükümdar bulanan zat bulunduğu heyetin*

43 Ali İrfan Eğriboz, **Çocuklara Talim-i Fezail-i Ahlâk**, İst. 1312, Mahmut Bey Mat. s.3

44 **A.g.e.** s.23

tesis eylediği kanuna tabi olarak reyinde tamamıyle müstakil olmaya. Avrupa devletlerinin hemen kaffesi gibi."

"Üçüncüsü HÜKÜMET-İ CUMHURİYE'dir ki usul-ü hükümet aza-yı müntehabadan mürekkep bir meclis ile idare olunarak, hükümetin reisi taraf-ı ahaliden suret-i muvakkata ile nasp ve hitamında tebdil oluna. Avrupa'da İsviçre ve Fransa hükümetleri gibi."[45]

Burada, mutlakiyet idaresinden söz edilirken Osmanlı idaresi ile ilgi kurulmaması, buna karşılık Rusya'nın örnek gösterilmesi ilginçtir. Meşrutiyet ve cumhuriyet yönetim biçimlerinin ise Avrupa'da ortaya çıkmasının özellikle belirtilmesi dikkate değer.

Yönetim şekilleri arasında herhangi bir kıyaslamaya girilmemesi, yalnızca çıplak gerçeğin gözler önüne serilmesi, bu arada Osmanlı yönetimiyle benzerlik göstermemesine rağmen meşrutiyet ve cumhuriyet yönetim biçimlerinin eleştirilmemesi düşündürücüdür. Böyle bir durumda, öğrencilerin kendiliklerinden kıyaslamalara girerek, meşrutiyet ve cumhuriyet yönetim biçimlerinin üstünlüğü sonucuna ulaşmaları pekâla mümkündür.

8. MİLLİYET

Abdülhamit II dönemi ders kitaplarında Osmanlı vatandaşları arasında ırka dayalı bir ayrım görülmüyor. Kişilerin mensup oldukları etnik kökenden çok, inandıkları din önemlidir. Ayırım Müslümanlarla Müslüman olmayan(Hıristiyan, Yahudi vs.) arasındadır. Kişiler; Türk, Laz, Çerkez, Kürt vs. olmuşlar; bunun hiç bir önemi yok. Devlet bu etnik kimlikten rahatsızlık duymuyor. Yeter ki Müslüman olsunlar.

Bitlis vilayetinin anlatıldığı bir yazıda, Bitlis'in nüfus yapısı veriliyor. İlin toplam 352 bin nüfusu vardır. Bunun 337 bini Müslümandır. Sonra, yörenin coğrafi özelliklerinden söz ediliyor. KÜRDİSTAN dağlarının acımasız soğuğu hakkında bilgiler veriliyor:

45 Ali Tevfik, **Yeni Coğrafya**, İst. 1305, Karabet ve Kasbar Mat. s. 17-18

"Dahil-i vilayette adeta istihkamat-ı tabiiyeden madut olarak üzerleri aylarca kar ve buzlarla mesdud bulunan ve ülfet etmeyenlerin barınmasına müsait olmayan soğuk havaların cevalangah-ı daimisi olan KÜRDİSTAN Dağları ve bu dağların arasında ve ovalarından geçen ve vakit vakit füyuzan ve tuğyanlarıyla mürur ve uburu güçleştiren cesim sular vardır..."[46]

Fakat daha sonra, Osmanlının çok milletli yapısının bozulup, Türkiye cumhuriyetinin üniter bir yapı üzerine tesis edilmesi üzerine bu yapıyı bozacak bir imaj yaratacak farklı ırk tanımlamalarından ve ona dayalı yer adlarından şiddetle kaçınılmıştır. Bu çerçevede Türkiye sınırları içerisinde yaşayan herkes Türk sayılmış, ve buna bağlı politikalar üretilmiştir.

46 Ahmet Cemâl, **Coğrafya-yı Osmâni**, B:3, İst. 1319, Mekteb-i Fünûn-u Harbiye-i Şâhâne Mat. s.174

B- FERTLERDE GERÇEKLEŞMESİ İSTENEN VEYA İSTENMEYEN DAVRANIŞLAR

1. HAYATI SEVMEK (YAŞAMA SEVGİSİ)

Hayat çileli de olsa güzeldir. Zaman zaman türlü güçlüklerle karşılaşır ve yaşamaktan şikayet ederiz. Ama, buna rağmen azıcık hayatımızın tehlikeye düştüğünü gördüğümüzde telaşlanıveririz. Reşat İbrahim'in KIRAAT kitabında Muallim Naci'nin manzum bir hikayesine yer verilmiştir. Hikayede anlatıldığına göre, ihtiyar bir fakir odun tedariki için ormana gider. Çör çöp bir şeyler toplar. Sonra da onları yüklenerek yola koyulur. Ancak yükün ağırlığı altında bunalır ve şikayete başlar:

"- Melek ül-mevt, nerdesin, imdat! "

(Ölüm meleği, nerdesin, imdat!)

Hikaye bu ya, ihtiyarın imdat çağrısına Azrıail çıkagelir:

"- İşte geldim, ne istiyorsun ?'der

Azrail'i karşısında gören fakir ihtiyar, bir an telaşa kapılır, ne diyeceğini şaşırır, sonra kendisini toparlayarak şöyle der:

"Ben mi? ..Ben bir şey istemem amma,
Edeyim bari hafif bir rica:
Sana Mevlâ sevaba girme mi der,
Şu yükü tut ta sırtıma koyuver..."[1]

2. DOĞRU OLMAK, YALAN VE HİLEDEN UZAK DURMAK

Hemen bütün toplumlarda "doğruluk" önemli bir meziyettir. İyi bir insan olmanın belki de ilk şartı doğruluktur. Ama doğruluk nedir? Şimdi bunun cevabını arayalım.

Doğru olmanın ilk şartı yalan söylememektir. Yalan söylemek kötü bir huydur ve ondan sakınmak gerekir. Nümune-i İnşâ kitabında" "Rabıta-yı Sebebiye"ye şu cümle örnek gösterilmektedir:

1 Reşat İbrahim, Kıraat, İst.1313, Karabet Mat. S.63-64

"Yalan söylemek pek kötü huy olduğu cihetle gayet sakınılmalıdır."[2]

Usul'ü Kıraat kitabında ise yalancılık şöyle yerilmektedir:

"İrtikab etme sakın kizb ve düruğ
Kim olur subh-ı makalende füruğ
Mert olan kizbe tenezzül etmez
Zillet-i kizbe tahammül etmez
Kizb madumdur, aslı yoktur.
Bab-ı İslâmda faslı yoktur."[3]
(Hayriye-i Nabi)

Doğruluğun ikinci şartı hile yapmamaktadır. Hile ile uğraşmak kötü bir haldir ve dünyada güzel fikirlerin yayılmasına engel olur. Sen yolunu şaşırma, Allah senin istediğini elbet verir. Doğru olursan Allah utandırmaz seni:

".....
Hîlekârlık eyleme kimse dolandırmaz seni
Dest-i a'dadan soğuk su içme kandırmaz seni
Korkma düşmandan ki ateş olsa yandırmaz seni
Müstakim ol Hazreti Allah utandırmaz seni
Şimdi tezlîl için hîle ile etme iştigal
Hüsn-i efkâra olur hâlil cihand sûi hâl
Yüz suyu dökme, teessüf çekme, etme kîl ü kâl
Sen sâkim olma, verir maksûdun elbet zül-celâl
Müstâkim ol Hazreti Allah utandırmaz seni"[4]
(Diyarbekirli Sâit Paşa)

3. İTAATKÂR OLMAK/İSYANKAR OLMAMAK

Türk eğitim sisteminin hâlâ büyük önemle üzerinde durduğu "İTAAT" kavramı, anlaşılıyor ki Abdülhamit II döneminin de en öncelikli kavramlarından...

2 Ahmet Asım, **Nümûne-i İnşa** İst.1301, Mihran Mat. s.14
3 **Usûl-ü Kıraat**, İst. 1314, Karabet Mat.(Maarif Nezaretince tertip edilmiş) s.32-33
4 **A.g.e.** s.18-19

"Yaşı ve pâyesi kendimizden büyük ve âkıl olanların şer'-i şerîfe muvâfık olan emirlerini icrâ eylemek üzerimize farzdır. Yani bu gibilere itaat eylemekliğimizi Cenâb-ı Hak bize emretmiştir."[5]

Kendimizden büyük olan akıllı insanlara itaat mecburiyeti vardır. Yalnız bir şartı var: Şer'-i şerife uygun olmak...Peki bu uygunluğu kim belirleyecek? İşte problem burada...Konuya biraz daha açıklık kazandırmak için kimlere itaat edileceğine göz atalım. Önce Allah'a, sonra da onun peygamberine itaat edilecektir. Ardından da:

"... Peygamberimiz sallallahu aleyhi vesellem efendimizin halife-i zîşanları, şevketli, kudretli, mehabetli padişahımız efendimiz hazretlerinin bütün evamir ve iradat-ı seniyye-i zıllullahlarına kemal-i inkiyad ile itaat ederek, cümle ferman-ı hümayunlarını harfiyyen ve kemal-i ihtiram ve tazim ile hemen icra ve ifaya şer'an mecbur olduğumuz gibi, kavanin ve nizamat-ı mevcude-i saltanat-ı seniyyeye ve iş bu kavanin ve nizamatı tatbik ve icraya memur buyrulan büyük ve küçük memurîne dahi itaat ve hürmet ve ihtiramı etmek en birinci mukaddes vazifemizdir."[6]

"Şer'-i şerife uygunluk" kavramı, şimdi daha iyi anlaşılıyor. Peygamber Allah'ın elçisi, Padişah da Peygamberin halifesi... Öyleyse Allah'a ve Peygambere itaat kavramının ardında da padişaha itaat yatmaktadır. Nitekim "Padişahımız efendimiz hazretlerinin bütün emirlerine ve iradelerine itaat etmek" bize mecbur kılınmıştır. Yalnızca emirlere uymak da kafi görülmüyor. Kanun ve nizamları uygulamakla görevli memurlara hürmet ve ihtiram etmek de gerekiyor. Bu bizim için en birinci ve mukaddes bir vazife sayılıyor.

Allah'a, Peygamber'e ve Padişah'a itaatten başka, çocuğun büyüklerine(anne-baba,öğretmen) de itaat etme sorumluluğu vardır. Uslu durması, söz ve nasihat dinlemesi gerekir.

5 Mehmet Arif, **Küçük Kıraat-ı Fenniye**, İst. 1323, Matbaa-i Kütüphane-i Cihan, s.81-82

6 **A.g.e.** s.81

Baba:

"- Beni dinle a oğlum![7]

Diyecektir. Oğlu ise:

"-Emriniz başım üzere efendim."[8]

Cevabını verecektir. Ayrıca:

"Nasihat dinlemek iyidir, imdi bir çocuğun nasihat dinlemesi ahlâkının düzelmesini mucip olacağı cihetle o çocuk herhalde feyz bulup kendini itibarlı adamlar sırasına geçirir."[9]

Uslu uslu oturmak ve büyüklerin sözünü dinlemek güzel şeydir. Uslu çocuğun zihni açık olur. Zihni açık olan çocuk daha kolay öğrenir. Bu yönüyle çocuk; babasının, annesinin, dadısının sözünü dinlemelidir. Evde olur olmaz sözlere karışmamalıdırlar.[10]

İyi ahlâk sahibi olmak da Allah, Peygamber, Padişah ve büyüklere itaat şartına bağlanmaktadır.[11] *"Daima ebeveyn ve muallim-in-i kiram hazretleriyle sizden âkıl büyük olanların nesâyih-i hakîmâne ve âkılânelerine itimat edip, asla hatırdan çıkarmamak ve dâima iyi ve uslu ve ahlâkı güzel olanlar ile ülfet ve ünsiyet etmek..."*[12] gerekir.

Aksi halde güzel ahlâk sahibi olunamaz.

4. FAKİRE YARDIM ETMEK (CİMRİLİKTEN SAKINMAK)

İmkanı olan insanların yalnız kendilerini düşünmeyerek, fakirleri de gözetmeleri, Türklerin hem geleneksel, hem din kökenli değerleri arasındadır. Bu itibarla ders kitaplarında "fakirlere yardım edin" mesajının yer alması yadırganmamaktadır.

7 Abdi Kamil, **Mebde-i Kavâid**, Dersaadet, 1303, Mahmut Bey Mat. s.56 (Edatları anlatmak için verilmiş örneklerden)
8 **A..g.e** *s.* 58 (üzere edatı için)
9 **A.g.e** s.59 (imdi edatı için)
10 Abdi Kamil, **ELİFBA**, B:2, Dersaadet, 1314, s.27-28
11 Ali İrfan Eğriboz, **Çocuklara Tâlim-i Fezâil-i Ahlâk**, İst. 1312, s.43-44
12 **A.g.e.** s.12

Ali Nazıma " Kıraat-ı İlmiye ve Mâlûmât-ı Fenniye" kitabında, kenevir, pamuk, ipek gibi maddeleri anlatırken, bir vesileyle şu hikâyeye yer verir:

Lebibe; soğuk bir kış günü okuldan dönerken, yazlık kıyafetleri içerisinde titremekte olan Cehire'yi farkeder. Ona, neden kışlık rubasını giymediğini sorar. Cehire de utana sıkıla rubasının giyilemeyecek derecede eskidiğini , yenisini almaya ise imkânlarının olmadığını söyler.

Bu durumdan fazlasıyla etkilenen Lebîbe, eve gelir gelmez Cehîre'nin durumunu annesine anlatır ve ona yardımcı olmak istediğini söyler. Lebîbe, bu güne kadar biriktirip de harcamadığı harçlıklarıyla Cehîre'ye bir urba almak istemektir.

Anne, kızının bu asil davranışları karşısında:

"-Paranı pek güzel bir şey için sarf etmek niyetinde bulunuyorsun, kızım."

Diyerek, kızını teşvik eder. Hatta, urba için harçlığının yetmeyebileceğini, bunun üzerini de kendisinin tamamlayabileceği ni söyler.[13]

Bir de zengin oldukları halde fukaraya hiç bir şey vermemeyi alışkanlık haline getiren kimseler vardır ki bunlara bahl(cimri) denir. Bu huyda bulunanların mala karşı büyük sevgileri vardır ve hayır ve hasenattan hoşlanmazlar. Oysa "...dünyanın malı dünyada kalıp, ancak bu dar-ı fanide edilen hayr ü hasenattan dolayı kazanılan sevapların mükafatına, bâki olan ahirette nail olmak mukarrerdir."[14]

Dünyanın malı dünyada kalacaktır. Kişi eğer malından ahirette de faydalanmak istiyorsa, cimrilikten vazgeçip "hayır ve hasenat"ta bulunmalıdır.

13 Ali Nazıma, Oku, Kıraat-ı İlmiye ve Malumat-ı Fenniye, İst.1318, Kasbar Mat. s.45-46

14 Mehmet Arif, Küçük Kıraat-ı Fenniye, İst. 1323, s.91

5. İYİLİK YAPMAK(KÖTÜLÜKTEN SAKINMAK)

"Sen usandırma eli, el de usandırmaz seni"[15] İyi insan olmanın yolu iyilik yapmaktan geçer. Sen başkalarına kötülük yaparsan, kötülük görürsün. İyilik yaparsan iyilik bulursun:

> *"İyilik edeni herkes sevdiği gibi, herkes de ona iyilik etme arzusunda bulunur. Bilakis fenalık eden fenalık bulur. Lakin fenalık edene fenalık etmekten Cenab-ı Hak bizi men buyurmuş ve Peygamberimiz s.a.v. efendimiz dahi: Sana fenalık edeni affet ve seni bir şeyden mahrum kılana ata" eyle, diye emreylemiştir."*[16]

Kötülük yapmak Allah tarafından yasaklanmıştır. Peygamber de kötülük yapanların bağışlanmasından yanadır. Birisi sizi bir şeyden mahrum etti ise onu bağışlamanız, hatta ona bir takım "ihsanlar" da bulunmanız icap etmektedir.

Harçlıklarından artırdığı parayla fakir arkadaşı Cehire'ye urba almak isteyen Lebibe'nin davranışının beğenilmesi[17] de iyilik yapmaya bakışın olumluluğunu göstermektedir.

6. DOSTLUK HUKUKUNA RİAYET VE KANAATKÂRLIK

İnsanlar tamakârlık edip de birazcık menfaat için güzelim dostluklarına gölge düşürmemelidirler. Unutmamalıdırlar ki *"hakiki saadet parayla hâsıl olmaz. İnsanı dostluk hukukuna riâyet ve kanaat mesut edebilir. Hırs ve tamal dâima felâket ve musîbete sebep olur."*[18]

İki arkadaş köyden kasabaya gitmek üzere yola çıkarlar. Köyün dışına çıktıktan sonra Tomas bir kese altın bulur. Buna Polon da sevinir. Bunun üzerine Tomas: Polon'a *"Altını bulan benim, sana ne oluyor?"* gibisinden laflar edince, Polon'un sesi çıkmaz olur.

Biraz ilerleyince, ileride bir soyguncu kafilesi görünür.

15 Usul-ü Kıraat, İst. 1314, Karabet Mat.s.18(Maarif yayını)
16 Mehmet Arif, a.g.e. s.86
17 Ali Nazıma, a.g.e. s. 45-46
18 Usul-ü Kıraat, İst. 1314, Karabet Mat. s.11

Tomas hemen telaşlanır ve "*Eyvah, mahvolduk*" diye yakınmaya başlar. Polon, onun bu ifadesine itiraz eder:" *-Hayır, bu felaketin bana asla dahli yok.*"

Gerçekten de hırsız soyguncular gelir, Tomas'ı yakalar ve elindeki altınları alırlar.[19]

Hikâyenin ardından, dostluk hukukuna riayet ve kanaatın insanı mesut edeceği yorumu yapılır. Hırs ve tama ise insanı felakete götürür.

> *"Kanaat, Hak taala hazretlerinin verdiği nimete şükür ve hamdetmektir. Bir kimse Cenab-ı Hakk'ın az veya çok verdiği nimete kanaat edip de şükrünü îfa eder, diğerlerinin nâil olduğu nîmetlere göz dikmeyecek olursa, ömrünü istirahatle geçirir."*[20]

Aksi halde nail olduğu nimeti az görüp de fazlasını tamah edenler, gece ve gündüz rahatlarını kaybederek, sağlıklarının bozulmasına yol açarlar.[21]

İnsan şükretmelidir. Verilen nimete şükretmek, nimetin artmasına yarar. Ahmet Asım'ın Nümune-i İnşa'sında, Rabıta-yı haliye ve Rabıtayı şartiye'ye şu örnek cümleler veriliyor:

> *"Bu hafta gelen âfiyet haberlerinizden memnun olarak Cenab-ı Hakk'a şükürler kılınmıştır."*[21]
>
> *"Nimetin kadr ve şükrünü bilseydi şimdi zayi edip pişman olmazdı."*[23]

7. HERKES KENDİ RIZKINI KAZANMALI- BAŞKASININ MALINI GASP ETMEMELİ

Reşat İbrahim, KIRAAT kitabında "beyaz başlı kartal kuşu"ndan bahseden bir yazıya yer veriyor. Anlatıldığına göre, beyaz başlı kartal önceleri bütün kuşlar arasında mutena bir

19 **A.g.e.** s.10-11
20 Mehmet Arif, **Küçük Kıraat-ı Fenniye**, İst. 1323, s.83
21 **A.g.e** s.84
22 Ahmet Asım, **Nümune-i İnşa**, İst. 1301, Mihran Mat. s.16
23 **A.g.e.** s.17

mevkiye sahipmiş. Ne zaman ki Franklin bu kuşu ALÇAK TABİATLI VE GASPÇI olarak nitelemiş, işte o zaman halkın ona verdiği önem bir dereceye kadar azalmış...

Bunu anlatan yazar, Franklin'in sözünün doğruluğunu ifade ettikten sonra, "*Kartal kuşu hakikaten gâsıp bir hayvandır...*"[24] hükmünü veriyor. Sonra da sebebini açıklıyor:

Kartal çok güçlü bir kuş olmasına rağmen kendi ihtiyaçlarını kendisi karşılamaz. Karnını doyurmak için avlanmak zahmetine katlanmaz. Ama, deniz atmacasını takip eder, onun bin güçlükle yakaladığı balığı zorla elinden alır.[25]

8. TEMİZLİĞE DİKKAT ETMEK

Temiz olmak konusunda bir tereddüt yok. Nerede temizlikten söz açılsa, gerekliliği dile getiriliyor. Hatta sağlığın korunması için "nezâfet ve tahârete riâyet eylemek" şart koşuluyor.[26]

Ayrıca temiz olmamızın ilâhi bir emir gereği olduğu belirtilerek, Peygamberin "Temizlik imandandır" anlamındaki sözü hatırlatılıyor. İlâveten temiz insanların toplum içerisinde îtibar sâhibi oldukları, temizliğe riâyet etmeyenlerin ise herkesin ve Allah'ın nefretine yol açtıkları ifâde ediliyor.[27]

Bu durumda hem maddî açıdan, hem de ilâhî ve sosyal açıdan kişiye düşen sorumluluk temizliğe önem vermektedir.

9. BİLGİLİ OLMAK-CEHALETTEN KAÇINMAK

Bilgili olmanın zıddı bilgisizliktir. Bilgili çocuk mutlu olmaya layıktır. Bilgisiz ise utanç içerisindedir.

Ahmet Asım Nümûne-i İnşâ'da râbıta-yı sebebiye'ye örnek veriyor: "Bilmemek insanı pek utandıran şey olmasıyla

24 Reşat İbrahim, **Kıraat**, İst. 1313, Karabet Mat. s.18
25 **A.g.e.** s.19-20
26 A. Rıza, **Kızlara Mahsus Hıfz-ı Sıhhat**, İst. 1321, Karabet Mat.
27 Ali İrfan Eğriboz, **a.g.e.** s.14-15

herkes arasında utanmamak için öğrenmeye gayret etmelidir."[28]

Burada öğrenme, toplumda utanmamak için gerekli görülmektedir. Bir başka öğrenme gerekçesi ise çevredeki insanlardan iltifat görmektir. Ayrıca kişi bilgisiyle başkalarından üstün olur ve mutluluğu hak eder:

"'Bir çocuk derse çalıştıkça herkesten iltifat görür." (Râbıta-yı şartiye)[29]

"Bir şakirdin istidadı olmasıyla beraber derse ihtimamı dahi olursa, akranından âli olduktan başka her türlü saadete müstahak olur." (Râbıta-ı terakkî ve ilave) [30]

Bu arada Ali Nazıma, Kıraat kitabında bilgisizliği yeren bir hikayeye yer verir: Okulun görevlilerinden Dursun Efendi, kendi çocuklarıyla birlikte okul çocuklarının bir kısmına ziyafet verir.

Ziyafette türlü yemekler vardır. Öğrenciler istedikleri yemekten istedikleri kadar yiyebileceklerdir. Yalnız Dursun Efendinin bir şartı vardır: Her öğrenci yemek istediği yemeğin içindeki maddeler hakkında bilgi verecektir.

Bu oyunlu ziyafet bütün çocukların hoşuna gider. Ancak Behlül bu işe sevinemez Çünkü öğretmenin anlattıklarını dikkatlice dinlememiş ve yeterli bilgiyi öğrenememiştir. Herkes yemek yerken, Behlül etrafına bakınıp durur. Dursun Efendi Behlül'ün durumu karşısında şu yorumu yapar:

"...Eğer mektepte oyunla vakit geçirmemiş olaydın, bugün edilen suallere pek güzel cevaplar verebilir idin. Haydi kardeşinin yerine sen cevap ver Nesibe! Biz kremayı yemekle meşgul iken o da mektepte dikkatle dinleyip öğrenmek istemediği dersi dinlesin!"[31]

Çalışıp bilgi sahibi olmayanlar, hiç bir emel ve payeye nail olamaz, cahil kalırlar ki, "câhil olanlar hakîr ve zelîl sayılıp, beynennas hayvandan bir farkları yoktur ."[32]

28 Ahmet Asım, Nümûne-i İnşâ, İst. 1301, Mihran Mat. s.13
29 A.g.e s.17
30 A.g.e s.18
31 Ali Nazıma, Oku, Kıraat-ı İlmiye ve Malumat-ı Fenniye, İst. 1318, 1. baskı, Kasbar Mat. s.3-12
32 Ali İrfan Eğriboz, a.g.e. s.19

10. ÇALIŞMAK(TEMBELLİK ETMEMEK)

Hemen bütün toplumlarda çalışkanlık özendirilen, tembellik ise yerilen bir davranış biçimidir. Burada da bu genel eğilimi görüyoruz. Tembellik eleştiriliyor, çalışkanlık övülüyor.

Usûl-ü Kıraat kitabında "ZENGİN ÇİFTÇİ İLE MAHDUMLARI"nın hikayesine yer veriliyor. Anlatıldığına göre, zengin çiftçi hastalanarak yatağa düşer Kurtulamayacağını anlayınca, çocuklarını başına toplar ve şöyle der:

> *"Atalarımızdan, dedelerinizden bize intikal eden araziyi sakın satmayınız. Zîra bu arâzi dahilinde gizli bir define vardır. Bu definenin nerede muhtefî olduğunu şimdi size keşfedemem"*

Nihâyet çiftçi ölür. Çocukları gizli hazîneyi bulmak maksadıyla tarlayı baştan ayağa kazarlar. Ancak defineyi bulamazlar.

Burada yazar hikâyeyi şöyle bir yorumla noktalar

> *"Akıl pederin vefâtından evvel böyle bir vasiyyet icrâ eylemekten maksadı, sa'y ve gayret fenâ bulmaz bir gencine-i saadet olduğunu mahdumlarına bildirmekten ibaret idi."*
>
> *"İnsan dâima çalışmalı, her türlü meşakkate katlanmalıdır. Sa'y ve gayret herhalde erbâbını mazhar-ı feyz ü saadet eder."*[33]

Görülüyor ki "çalışma ve gayret" yok olmaz bir mutluluk hazinesidir. İnsan, güçlüklerle dolu da olsa dâima çalışmalıdır. Zîra çalışmak ve gayret etmek insanı mutluluğa ve bolluğa ulaştırır.

"Zaman sermaye-i maişet; sa'y, menba-ı hayattır. Adam zaman sayesinde geçinir, sa'y ile yaşar..."[34] *Eğer insan mezellet için yaratılmış olsaydı, Tanrı boş yere hepimize çalışma yeteneği vermezdi.* [35]

Şevksiz ve gayretsiz adam yelkensiz gemiye benzer ki me-

33 **Usul-ü Kıraat**, İst.1314, Karabet Mat s.7
34 **A.g.e.** s.22
35 **A.g.e.** s.22

safe kat edemez. Yalnız şevk ve gayreti olan geminin rüzgarı "Allah'ın yardımı"dır. O olmayınca hiç bir şey olmaz. Bu itibarla insan çalışmakta kusur etmemekle beraber daima Tanrı'dan yardım istemelidir. Bunu yapanlar iki âlemde aziz olur.[36]

Abdi Kâmil de Mabadi-i Kavaid kitabında EDAT ve HAL EKİ bahsini anlatırken şu örnek cümlelere yer veriyor:

"Çalıştığım mükâfat kazanmak içindir."
"Ben çalışkan iken her gün âferin alıyordum."[37]
"Evde çalıştım. Mektepte okudum."[38]

Nümûne-i İnşâ'da da yine çalışmayı telkin edici örnek cümlelere yer verilmiştir:

"Dersini ezberledikten sonra oynamalıdır."[39]

Çalışkanlığın zıddı olan tembellik ise, sık sık eleştirilmektedir. Tembellik insan için en fena bir sıfattır. "Bu sıfatla ittisaf edenler, bir işe başlanacağı zaman ellerini yanlarına sallayıvererek temaşa ile vakit geçirirler. Aklı olan böyle adamların hallerine uzaktan bakıp ibret almalıdır."[40] *"Hem tembel olan çocukları kimse sevmez."*[41] Oysa insanlar sevilmek ister...

Tembellik yalnızca insanı başarısızlığa uğratmakla kalmaz, aynı zamanda "her türlü hakarete dahi müstehak" kılar. Ahmet Asım bu anlamda telkinler ifade eden örnek cümleler kullanır:

"Hüseyin Efendi tembel idüğüne mebni hiç bir dersi güzel okuyamadı." (Rabıta-yı sebebiye) [42]
"Tembel Şakir bir şey öğrenemeyeceği gibi her türlü hakârete dahi müstehak olur." (Rabıta-yı temsiliye) [43]

Hakir gördüğümüz hayvanlar bile tembellikten kaçınmaktadır. Kırlangıçları, çoğunlukla avâre dolaşan kuşlar zan-

36 A.g.e. s.15-16
37 A.g.e. s.58
38 A.g.e. s.60
39 Ahmet Asım, **Nümûne-i İnşâ**, İst. 1301, Mihran Mat. s.15
40 **Usûl-ü Kıraat**, İst. 1314, Karabet Mat. s.9
41 Abdi Kâmil, **ELİFBA, Mebde- Kıraatın 2. kısmı**, Dersaadet, 1314, s.34
42 Ahmet Asım, **Nümûne-i İnşâ**, İst. 1301, s.4
43 A.g.e s.17

nederiz. Oysa gerçek öyle değildir. Onlar gıdaları artınca "eğlenmek gibi şeyleri bırakarak ciddî işlerle" meşgul olurlar.

İnsan için gezip eğlenmekten başka bir meşguliyetin bulunmayışını iyi bir şey gibi görür isek de gerçek bunun tersidir. *"Her malûlûk zîhayat için olduğu, yalıut olması lazım geldiği gibi, onlar için de hayat keyfiyeti bir meşguliyet-i azîmedir."*[44]

11. PARA KAZANMAK

"Hayır ile haz" kelimelerinin tahlil edildiği bir yazıda:

> *"Mesela para kazanmak hayr-ı mutlaktır. Çünkü refâhatla mâişete yardım eder. Bunun zıddı şerr-i mutlaktır..."*[45]

İfadesine yer verilmektedir. Buna göre, para kazanmanın mutlak hayır oluşu, insanın refahına ve geçimine yardımcı olmasından kaynaklanmaktadır.

Şüphe yok ki insanlar bir gün ölecektir. Lakin insan dünyaya ölmek için gelmemiştir. Mezellet(itibarsızlık-alçaklık) için de gelmemiştir. Eğer öyle olsaydı Tanrı bize çalışma eğilimi vermezdi. Şu unutulmamalıdır ki, "insanın hayatı, rahatı kesb iledir" [46]

Rahat yaşamanın, hayatı devam ettirmenin yolu para kazanmaktan geçmektedir.

12. TUTUMLU OLMAK

Para biriktirmek de mutlak hayır kabul ediliyor:

"Mesela para biriktirmek hayr-ı mutlaktır."[47]

Buna karşılık sadaka vermek, para biriktirmek anlayışının zıddı olduğu halde, o da ahlâki bir hayırdır.[48]

---

44 Reşat İbrahim, **Kıraat**, İst. 1313, Karabet Mat. s.31
45 Abdurrahman Şeref, **İlm-i Ahlâk**, İst. 1316, Matbaa-i Amire, s.41
46 **Usul-ü Kıraat**, İst. 1314, Karabet Mat. s.22
47 Abdurrahman Şeref, **a.g.e.** s.41
48 **A.g.e.** s.41

Kendilerini iyi idare edemeyenler hiç bir zaman servet sahibi olamazlar. Hatta ellerindeki nakiti de bir takım lüzumsuz yerlere harcayarak telef ederler. Sonra da yokluk içinde yaşamaya başlarlar. Şiddetli felaketler içinde, ah, vah ile ömür geçirirler.[49]

13. AFFETMEK

Suçlunun cezalandırılması yerinde olsa bile, affedilmesi daha iyi bir davranıştır. Peygamber: "Sana fenâlık edeni affet..."[50] buyurmuştur. Ayırca Nümûne-i İnşâ'da zikredilen Râbıta-yı vaktiye örneklerinde de affın güzel bir davranış olduğu dile getirilmiştir:

"Suçlu bir adam özür dilediğinde kabul etmek muktezâ-yı insâniyedir."

"Bir kimse düşmanına galip olucak affetmek hünerdir."

"Hasan'ın pederi(nin) gelip yalvarması üzerine hoca suçunu affetti."[51]

14. HAYVAN SEVGİSİ

Bir gemici, başından geçen ilginç olayları anlatmaktadır. Bir gün fırtına yüzünden gemisi karaya bindirmiştir. Gemi yara almış ve batmak üzeredir. Yolcular korku ve dehşet içerisindedir. Ancak kara ile gemi arasında bir irtibat kurulursa, kurtulma imkanı doğacaktır. Fakat kimse azgın dalgalara atılmaya cesaret edememektedir.

Herkesin ölümün soğuk yüzü ile burun buruna olduğu bir anda kaptan, köpeği Ceylan'ın ağzına bir ip tutuşturarak kıyıyı gösterir. Ceylan tereddütsüz azgın dalgalara aldırmadan denize atlar ve karşı kıyıya doğru yüzmeye başlar. Bu arada kıyıdakilerin de yardımıyla Ceylan ipi karşıya ulaştırmayı başarır. Yolcular da kurtulur.

49 Ali İrfan Eğriboz, **Çocuklara Tâlim-i Fezâil-i Ahlâk**, İst. 1312, s.24

50 Mehmet Arif, **Küçük Kıraat-ı Fenniye**, İst.1323, s.86

51 Ahmet Asım, **Nümûne-i İnşâ**, İst. 1301, Mihran Mat. s.15

Kaptanın hikayesini dinleyen çocukların hepsi duygulanır. İçlerinden Nesibe şu yorumu yapar:

"Hayvanlara ve hususiyle insan için yar-ı fedakar olan köpeklere fenalık etmek isteyenler ne kadar fena ahlâklı olanlardır..."[52]

Aynı kitabın başka bir yerinde, bu defa İngiltere'de geçtiği söylenen bir olay anlatılır: Rivâyete göre, İskoçya bölgesinde bir çoban hayvanlarını otlatmaya giderken, bir gün küçük çocuğunu da yanına alır. Ancak bir talihsizlik olur ve sis çöker. Hayvanlarını toplama telaşında olan çoban küçük çocuğunu kaybeder. Bütün aramalarına rağmen onu bulamaz ve çaresiz evine döner. Sonraki günlerdeki aramalardan da sonuç alınamaz.

Bu arada çobanın dikkatini çeken bir olay olur: Köpek kendisine verilen ekmekleri alır almaz evden uzaklaşmaktadır. Çoban köpeği takip etmeye karar verir. Öyle de yapar. Neticede çocuğunu bulur. Köpek kendisine verilen ekmekleri sarp kayalıklar arasında sıkışıp kalmış küçük çocuğa taşımıştır.[53]

İnsanlara böylesine fedakârca hizmette bulunan hayvanlara, elbette iyi davranmak gerekir. Bunu yapmayan kimseler kötü ahlâklı kimselerdir.

15. MİSAFİRPERVERLİK

Misafirperverlik, doğu kavimlerinin aslî özelliklerindendir. Bu özellik, Arnavutlarda da İslâmiyetin şiârına uygun bir şekilde görülür. Arnavutların anlatıldığı yazıda, misafirperverlik yönleri takdirle karşılanmaktadır:

"... Arnavutluk'un merkez cihetlerinde han yapmak âdet olmaması, Arnavutların misafirperverlik hususundaki dereceelerini takdire kâfidir. Bu gün İslam olsun olmasın, herhangi bir adam Arnavutluk'a gider de bir yer tanımadığı cihetle sokak ortasında kalırsa, bir eve doğrulup giderse sokakta ona tesadüf edenlerden biri yahut

52 Ali Nazıma, **Oku, Kıraat-ı İlmiye ve Malumat-ı Fenniye**, İst. 1318, Kasbar Mat. s. 21-24

53 **A.g.e.** s.32-34

doğrulduğu ev sahibi o garip üd-diyar adamı evinde misafir etmeye ve kaç gün oturacak olursa, onu iâşe etmeye borçludur. Bu mecburiyet namusa taalluk eder derecededir..."[54]

16. AĞLAMAK

İki çocuk aralarında konuşmaktadırlar. Biri, küçük kardeşinin, okulun kendisine verdiği başarı belgesini yırttığını, bu yüzden çok üzülüp ağladığını söylüyor. Ötekinin cevabı ise şöyle oluyor:

"-Arkadaşım, öyle olur olmaz şeyler için ağlamak pek büyük bir ayıptır. Ağlamak memedeki çocuklara yakışırmış, derler. Çünkü onların dili yok, meramlarını başka türlü ifade edemezler, öyle değil mi?""[55]

Aynı kitabın 30. sayfasında da, ağlayıp sızlama işinin yaramaz çocuklara has bir davranış olduğu ifâde ediliyor.

17. DİLENCİLİK

Yaramaz çocukların eleştirildiği bir yazıda, onların kafalarına derslerin girmeyeceği, bu yüzden de ceza görecekleri, ağlayıp sızlayacakları, câhil kalıp DİLENCİ olacakları[56] ifâde ediliyor.

18. KORKU (HÂVF)

Korku da tıpkı ağlamak gibi, dilencilik gibi hoş karşılanmıyor:

---

54 Ahmet Celal, Coğrafya-yı Osmani, B:2, İst. 1311, s.86-87

55 Abdi Kamil, Elifba, Mekteb-i Kıraatın ikinci kısmı, Dersaadet 1314, Mahmut Bey Mat. s. 37-39

56 A.g.e. s.30

"Bu dahi fenâ bir maraz olup, sahibi noksan akıldan ve kusur mülahaza ve nazardan hâli değildir."[57]

19. HIRS

Bu gün belki de başarı için şart kabul edilen hırs, o zaman için ahlâki görülmemekte, bir çok kötülüğün sebebi kabul edilmektedir:

"Hırs, şehvet ve arzunun ifrat cinsinden olup, redâet(kötülük)i ile beraber bir çok fenâlıklar tevlidine bâdi (sebep)dir." "Haris olan adam dâima hayvaniyet cihetine hizmet etmeye kusur-u gayret ederek gece ve gündüz lezâiz-i behemiyesini tedârikten ibârettir."[58]

20. AKRABAYI SEVMEK

Hayır ile şerrin, iyi davranış ile kötü davranışın herkes tarafından kolayca ayırt edilebileceğinin belirtildiği bir yazıda, hayra örnekler veriliyor. Akrabayı sevmek hayır olarak gösteriliyor:

Meselâ akrabasını sevmek, sözünde durmak, bunlar güzel şeylerdir. Bilakis bize iyilik eden adama fenalıkla mukâbele etmek..... de çirkin şeylerdir..."[59]

21. CİHAT

Dini yaymak maksadıyla yapılan savaşlara cihat adının verildiğini herkes bilir. Bu anlamda düşmanla savaşın faziletleri hakkında pek çok hadis bulunduğu ifade edilen bir yazıda şu görüşlere yer veriliyor:

"Fîsebilillah gaza etmek Allah taâla hazretlerinin indinde

57 Mehmet Sait, **Ahlak-ı Hamîde,** İst. 1322, Şirket-i Mürettibiye Mat. s.59
58 **A.g.e.** s.61
59 Abdurrahman Şeref, **İlm-i Ahlâk,** İst. 1316, Matbaa-i Amire, s.37

Beytullah'ı kırk kere haccetmekten mahabbetlidir. Ve mü'minlerin enbiya derecesine yakın olanları mücaihtlerdir. Ve nefs ve malıyla Allah taâla hazretlerinin rızâ-yı şerifi için muharebe eden mü'minler nâsın efdalidir, demektir..." "Denizde gaza etmek, karada cenk etmekten daha ziyâde efdaldir. Ve on misli ecir ve sevabı vardır. Zira deniz kavgası, Allah taâla hazretleri indinde on kara kavgasına bedeldir."[60]

Askeri mekteplerde okutulmakta olan bu ders kitabında, böyle ifâdelerin yer almasını pek yadırgamamak gerekir. Çünkü savaşmak üzere eğitilen insanların, psikolojik açıdan da yüksek bir morale ihtiyacı vardır. Yalnız hemen her hususta olduğu gibi, burada da dinin amaca ulaşmada bir araç olarak kullanıldığını görüyoruz. Kırk defa hacca gitmekten, Allah yolunda bir defa savaşmak daha makbul görülüyor. Mücâhitlerin, peygamberlerin derecesine en yakın kimseler olduğu ifâde ediliyor.

60 Ahmet Ziyaeddin, Vesîlet ün-Nevat, B:3, Dersaadet, 1317, Şirket-i Mürettibiye Mat. s.92

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ (1908-1918)

Kanun-u Esasî, esasen 1876'da ilan edilmiş olmakla birlikte, pek kısa bir süre sonra Padişah II. Abdülhamit tarafından uygulamadan kaldırıldığından, ancak 1908'den sonra uygulama alanına sokulabilmiştir. Bu itibarla Türk siyasal hayatındaki ilk ciddi rejim değişikliği, II. Meşrutiyet'le ortaya çıkmıştır. Mutlakiyet idaresi, yerini meşruti yönetime bırakmış, Padişah, yetkilerini -gönül rızasıyla olmasa da- başkalarıyla paylaşmak zorunda kalmıştır. Bunun sonucunda, İttihat ve Terakki "1908'in 13 Temmuz'undan Mondros Mütarekesi'ne değin(bir kaç aylık muhalefet parantezi bir yana) on yıla yakın, sürekli olarak iktidarda kalmıştır." [1]

Bu rejim değişikliği, MEŞRUİYET problemini de beraberinde getirmiştir." Rejim değişikliği deneyimi geçiren toplumlarda, yeni bir MEŞRUİYET'İN yaratılması süreci ile karşı karşıya geliriz. Her rejim gerçekleştirmek istediği amaca uygun yöntem ve içerikle, yeni MEŞRUİYET simgelerini benimsetmeye, karşı geldiği rejimin simgelerini ortadan kaldırmaya çalışır."[2]

"Özellikle rejim sorunlarının duyarlılığa neden olduğu dönemlerde, bir ideoloji oluşturma aracı olarak okul büyük önem kazanıyor. Ders kitapları, eğitim yöntemleri, öğretmenin tu-

1 Tarık Z. Tunaya, **Hakimiyet-i Siyâsiye ve Milli Egemenlik: Türkiye'de Siyasal Rejimin Meşruluğunun Dayandığı Temeller**(209-221) s.214 (E.Kalaycıoğlu, A.Yaşar Sarıbay:Türk Siyasal Hayatının gelişimi, 1.Baskı, İst.1986)

2 Türker Alkan, **Siyasal Toplumsallaşma,** Kültür Bak.Yayını No:328, Ankara,1979,s.89

tumları, siyasal iktidar tarafından büyük bir ilgiyle izleniyor ve yönlendiriliyor."[3]

Nitekim, İttihat ve TERAKKİ mensupları da, iktidarlarıyla birlikte okulları daha sıkı bir denetim altına almayı ve yönlendirmeyi amaç edinmişlerdir. 25 Şubat 1327(1911) tarihli Maarif-i Umûmiye Nezâreti Teşkilatı Hakkında Nizamnâme'nin 1.maddesinde, maarif kanununa tâbi bütün okulların teşkil, idâre ve teftişinin Maarif nezâretine bırakıldığı ifâde edilmiştir:

> *"Madde:1-Terbiye ve tedrise ait ve Maarif Kanunu'na tabi bilcümle müessesat-ı tedrisiye ile hıfz ve haraset-i ilme hadim olan devair- i âliyyeyi teşkil ve idare ve teftiş Maarif-i Umumiye Nezaretine müfevvezdir."*[4]

Aynı "NİZAMNAME"nin 15.maddesi de mekteplerdeki öğretmen ve memurların denetimi için Maarif Nazırı'nın emri altında 12 müfettişin görev alacağını hükme bağlamaktadır:

> *"Madde:15-Bilcümle mektepler ile memurun ve muallîminin ahvalini teftiş eylemek üzere Maarif Nazırı'nın doğrudan doğruya emri altında 12 Maarif müfettişi umumisi bulunacaktır."*[5]

Bu çerçevede İttihat ve Terakki yönetimi, öncelikle eski rejimi ve onun sembolü haline gelmiş olan II.Abdülhamit'i övücü, yüceltici ifadeleri ders kitaplarından çıkarıyor. Yerine, bir taraftan yeni rejim (meşrutiyet)i öven, yücelten ifadeler yerleştiriyor, bir taraftan da II.Abdülhamit ve yönetim şeklini şiddetle eleştiriyor.

Bu noktada, Meşrutiyet idâresinin, eski(Mutlakiyet) rejime oranla daha müdahaleci olduğu söylenebilir. Çünkü yeni rejim, MEŞRUİYET problemi ile yüzyüzedir. Bu bakımdan İttihat ve Terakki yönetimi, Mutlakiyet dönemi yöneticilerine göre kendi ideolojilerini anlatmaya daha çok ihtiyaç duymaktadırlar. Ulaşabilecekleri en kolay kitle öğrenciler, en güçlü araç da - şüphesiz- ders kitaplarıdır.

II. Meşrutiyetçilerin ders kitaplarına yansıyan ideolojilerin

3 **Türker Alkan, a.g.e.** s.93
4 **Millî Eğitimle İlgili Mevzuat** (1857-1923), İst.1982, M.E.Basımevi, s.493
5 **A.g.e.** s.498

özü nedir? Boyutları ne kadardır? Mutlakiyet dönemi yöneticilerinden farklı olan yaklaşımları nelerdir? Meşrutiyet'in ideal insan tipinin özellikleri nedir? Bunları, ders kitaplarında yer alan Manzume (şiir), hikâye ve diğer metinler yoluyla tesbite çalışacağız. Böylece, II. Meşrutiyet yöneticilerinin (veya II.Meşrutiyet döneminin) SOSYALLEŞME anlayışlarının temel kriterlerini bulmaya gayret edeceğiz.

A. SİYASİ İÇERİKLİ BAZI KAVRAMLAR KARŞISINDAKİ TUTUM VE TAVIRLAR

1. BESMELE VE PADİŞAH SEMBOLLERİNİN KULLANIMI

II. Abdülhamit döneminde okutulan ders kitaplarını, "besmele" ve "padişah" sembolleri yönünden incelemiştik. Orada, 34 ders kitabının 15'i "besmele" ile başlıyordu; 12'sinde ise devrin Padişahı Abdülhamit (II) çeşitli üstün vasıflarla övülüyordu. Gerçi, 34 kitabın 22'sinde Padişah Abdülhamit'ten hiç söz edilmiyordu; 19'unda ise "besmele" yoktu. Ama, yine de "besmele" ve "padişah" sembolü (daha doğrusu padişah övgüsü) önemli bir yer tutmaktaydı.

II. Meşrutiyet dönemi ders kitaplarını bu açıdan incelediğimizde, farklı bir tabloyla karşılaşıyoruz: 1909-1918 yılları arasında okullarda okutulmuş 35 ders kitabından yalnızca Kıraat (1911) ve İslâm Tarihi (1914) kitaplarında "besmele"ye rastlanmıştır. Buna karşılık, hiç bir ders kitabında devrin padişahını öven bir ifadeye tesadüf edilmemiştir. (Tablo:3)

Okullarda okutulmakta olan ders kitaplarının gerek yazdırılması, gerekse yazılmış kitaplara devlet tarafından ruhsat verilmesi, bu hususta devletin belirleyicilik vasfını ön plana çıkarınca, bu tablo daha da önem kazanıyor. Demek ki Mutlakiyet döneminde ders kitaplarında yer alan "besmele" ve "padişah övgüsü" bir zorlamanın ürünü olmaktan çok bir alışkanlığın sonucuydu. Oysa II. Meşrutiyet'le birlikte ders kitaplarındaki "besmele" sembolünün yok denecek kadar küçük bir orana inmesi, "padişah övgüsü"nün ise kitaplardan bütünüyle kalkması, te-

TABLO 3:

Yalnız "besmele" bulunan ders kitapları	2	İslâm Tarihi (1330) Kıraat (1327)
Besmele ve padişah övgüsünün birlikte bulunduğu kitaplar	0	
Yalnız padişah övgüsü bulunan ders kitapları	0	
Besmele ve padişah övgüsünün bulunmadığı ders kitapları	33	Çeşitli KIRAAT kitapları (1) Tarih (4) Hendese (2) İslâm tarihi (3) Osmanlı Edebiyatı Tarihi Eşya Dersleri (2) Medeni Bilgiler Malumat-ı Etfal Osmanlıca Coğrafya, Musahebat-ı Ahlakiye (2) Edebiyat Terbiye Ahlâk-Din, Terbiye-i Etfal Felsefe Tarihi, Aile Vazifeleri
TOPLAM	35	

1908-1918 yılları arasında okutulan ders kitaplarında "besmele" ve "padişah" sembolleri.

sadüfi bir durum olamaz.

Anlaşılan, ders kitaplarına "ruhsat" veren siyasi iktidar, kitaplarda "besmele" ve "padişah övgüsü"nün bulunmasından hoşlanmıyor. Gerçi kitapların yazım şartnamelerinde bu hoşnutsuzluğu açıkça ortaya koyan ifadeler bulunmamaktadır. Ancak eski dönemlerdeki kitapların başında "besmele" bulundurma ve önsözlerinde devrin padişahını övme alışkanlığının, II. Meşrutiyet döneminde birden bire yok olması dikkatimizi çekmektedir. Muhtemeldir ki ders kitabı yazan yazarlara, kitaplarında "besmele" bulundurmalarının ve "devrin padişahını övmeleri"nin ruhsat almalarına engel olabileceği hissettirilmiştir. Aksi halde, devrin padişahını övme geleneğinin birdenbire yok oluşunu nasıl izah edebiliriz?

Gözlediğimiz odur ki, II.Meşrutiyet'le beraber saltanat idaresine ve saltanat mensuplarına yönelmiş olumsuz bir tavır dikkatli bir üslupla dile getirilmeye başlanmıştır. İşte onlardan biri. Cumhuriyet'in en gelişmiş ileri bir yönetim şekli olduğu söyleniyor:

> *"Hükümet-i cumhuriye, hükümet-i meşrutiyenin aynıdır. Yalnız, daimi bir hükümdar yerine milletvekilleri tarafından intihap olunan bir reis, devleti idare eder. Bu reis, her beş altı senede bir değişir ve ona reis-i cumhur itlak olunur. Dünyada mevcut hükümetlerin en ziyâde hür ve müterakkîsi işte bu hükümet-i cumhûriyedir."* [6]

Ancak cumhuriyet övülürken tedbir de elden bırakılmıyor. Özellikle saltanata sıkı sıkıya bağlı olanları ürkütmemek için, cumhuriyet usulünün bizde tatbikinin imkansız olduğu söylenerek, hanedana eskiden kalma bir minnet borcunun varlığı dile getiriliyor:

Baba-oğul konuşmaktadır. Baba, cumhuriyet usulünün meziyetlerini anlatmaktadır. Bu durum karşısında oğlu ona, cumhuriyet usulünün bizde uygulanıp uygulanamayacağını sorar. Babanın cevabı ise şöyledir:

> *"Değildir. Çünkü biz de muhtelif müteaddid kavimlerden,*

6 Kohen, Selim, **Malumat-ı Etfal**, İst. 1328 (1912), A.Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, s.31

unsurlardan mürekkep bir millet, bir hükümetiz. Böyle intihap ile HÜKÜMDAR TAYİNİ'ne kalksak cumhur reisinin, her kavm, her unsur kendisinden olmasını ister.... nizalar zuhur eder.... Halbuki hanedan-ı âl-i Osman bu devleti kurmuş, esasını vaz'ETMİŞ, bunun büyümesi için birçok fedakarlıklar yapmış... Bu mübarek hanedan kadar millete hizmet etmiş hiç bir hanedan yoktur. Binaenaleyh... Devlet-i Osmani'de cumhuriyet katiyen caiz değildir."[7]

Görülüyor ki hanedana bağlılık, hanedan rejiminin iyiliğinden değil, hanedana duyulan eskiden kalma bir minnet borcundan kaynaklanmaktadır. Nitekim, padişah övgülerine yer verilmezken, mutlakiyet rejimi ve onun sembolü Abdülhamit(II)in şiddetle eleştirilmesi, son dönem hanedan mensuplarının "hiç de mübarek olmadıkları" kanaatinin bir eseridir.

Eski dönemde padişahtan söz edilirken mutlaka ona beslenen saygı ve sevgiyi, bağlılığı ifade eden ifadelere yer verilirdi. Padişah, efendimizdi; "feyz-i bahşâ-yı maarif"ti; "padişah-ı bîmüdanî" idi... Biz, onun kulları idik... II. Meşrutiyet dönemi ders kitaplarında padişaha karşı eski anlayışın değiştiği görülüyor. İşte Allah'a dua eden çocuğun dilindeki padişah: *"Allah'ım, padişahımızın ve devletimizin kılıncını keskin et!.."*[8]

2. MEŞRUTİYET, CUMHURİYET, ABDÜLHAMİT(II), İTTİHAT VE TERAKKİ:

Abdülhamit(II)in 1908'de İttihat ve Terakki mensuplarının organize ettiği askeri baskılarla ikinci defa olarak meşrutiyeti ilan etmesi, ardından da 31 Mart Vak'ası'yla iktidardan uzaklaştırılması; Osmanlı Devleti'nin yönetim tarzında çok ciddi bir değişikliğe yol açmıştır. Mutlak yetkili, kutsal padişah, neredeyse bütün yetkilerini İttihat ve Terakki iktidarına bırakmak zorunda kalmış, devletin memur ve kurumları üzerindeki nüfusunu kaybetmiştir.

Bir yandan kitlelerin alışık olmadığı yeni yönetim şekli

7 Ali Seyyidi, **Musâhebat-ı Ahlâkiye**, İst.1332, Şirket-i Mürettibiye Mat. s.24
8 A.Mithat Ömer, **Osmanlı Kıraatı**, İst.1330, Matbaa-i Hayriye ve Şür. s.17

meşrutiyetin kitlelere kabul ettirilmesi problemi, diğer yandan her an olabilecek karşı bir darbeyle iktidardan uzaklaştırılma korkusu, İttihatçıları yoğun bir MEŞRUTİYET propağandasına sevk etmiştir. Meşrutiyet düşüncesinin pekiştirilmesi için de, öncelikle MUTLAKİYET döneminin bir "devr-i istibdad", Abdülhamit(II)in de zalim ve hain bir "müstebid" olduğu iddia edilmiştir.

a)Meşrutiyet Tutkusu:

Meşrutiyet hürriyet demektir. Hürriyeti müstebitlerin elinden kurtarmak gerekir. İşte askerliğin öneminin anlatıldığı bir yazı. Birden çarpıcı bir örnekle düşünce güçlendirilmek isteniyor. Verilen örnek, askerlerin II. Meşrutiyet'i padişaha ilan ettirmeleri olayı:

> *"...Çocuklar, iyi biliniz ki fî 11 Temmuz sene 1324 tarihinde tarihinde kazandığımız hürriyet askerlerimizin süngüleriyle alınmıştır. Eğer şu hukukumuzu o sevgili kardeşlerimiz bilip de müdafaa etmemiş olsalar idi ve eskiden olduğu gibi bilmeyerek yine müstebitlerin tarafını iltizam etseler idi, biz kıyamete kadar hürriyetimize nail olamazdık. İşte askerlerimiz kılıçlarını, süngülerini her zaman düşmana karşı değil, bazan da memleket dahilinde türeyen sinsi düşmanlara karşı çevirirler..."*[9]

Meşrutiyetin bir anlamı da ülke bütünlüğüdür. Eğer meşrutiyet ilan edilmemiş olsaydı, Avrupa hükümetleri memleketimizi parçalayacaklardı. Bereket versin ki meşrutiyet ilan edildi de bu felaketten kurtulduk:

> *"... Kanun-u Esasî ilan edilmese idi, hükümetimiz şimdiye kadar batar, milletimiz başka milletlere esir olurdu. Çünkü hükümetin fenâ idaresi yüzünden Avrupa hükümetleri mazallah memleketimizi taksime karar vermişlerdi. Bereket versin meşrutiyeti ilan ettik de bu felaketten kurtulduk. İşte-bütün milletimizin saadetini temin eden Kanun-u Esasi'nin ilan edilmiş olduğu bir gün bizim için muazzez olmaz mı?"*[10]

9 Dr.Hâzık, **Malumat-ı Medeniye**, İst.1324, İkdam Mat. s.50
10 Ali Seyyidi, **Vezaif-i Medeniye**, İst. 1329, Kanaat Mat. s.56

Böylesine mühim bir hadisenin vuku bulunduğu gün, alelâde günlerle kıyaslanamaz. Nitekim Sâdi, arkadaşına millî bayram(iyd-i millî) olan 10 Temmuz'un ne ifade ettiğini sorar. "Memduh nâmında kaba bir çocuk" bilmediğini söyler. "Nâzım adında bir yardakçı çocuk" da Memdûh'u tasdik eder.[11] Bu önemli günün anlamını bilmeyen çocuklara esef eden Sâdi, 10 Temmuz'un ne anlama geldiğini anlatmaya başlar:

> *"Biz çok bahtiyarız. Babalarımızın, dedelerimizin gördükleri fenâ günleri görmedik. Öyle acıklı zamanlara yetişmedik. Babalarımız, büyük kardeşlerimiz diyorlar ki, eski zamanlarda hükümetimiz bir hükümet-i mutlaka imiş. Bunlar kimi isterlerse sevdirirler, kimi isterse öldürürler, kimin malını isterlerse alabilirlermiş. Devletin hazînesi bunların keyfine tâbi imiş. (....) Kimse hakkını arayamaz ve alamazmış. Birisi hükümetin hâlinden şikâyet etse, hemen sürülürmüş... Millet, memleket harap olmuş, ahaliye çok zulümler edilmiş, bir çok evler söndürülmüş. Nihayet halk dayanamamış: Allah'ın bize ihsan ettiği haklardan istifade etmeliyiz. Artık bu şekildeki hükümeti kabul edemeyiz. Ahâli hükümet için değil, hükümet ahâli içindir, demeye başlamışlar. Ve hükümetimizin bir hükümet-i meşruta olmasını, yani bir Kanun-u Esâsî'si, bir Meclis'i Mebusan'ı olmasını isteriz demişler, ayaklanmışlar.(....) Hükümet ahalinin bu halinden korkarak hemen 10 Temmuz 1324 tarihinde mecburen Kanun-u Esasi'yi ilan etmiş."*[12]

Bir başka ders kitabında ise, Hamdi adlı 12 yaşındaki bir çocuğun 31 Mart Vak'ası'nda gösterdiği kahramanlık, "Vatanperver Çocuk" başlığı altında anlatılmaktadır. 10 Temmuz 1324 inkılabında günün kahramanları el ele vererek hürriyeti "zâlim padişah"ın elinden alırlar. Herkes bir sevinç içerisindedir. Ancak, padişah hürriyeti geri almak için bir hareket başlatır. Bu olay ve Hamdi'nin hikâyesi şöyle anlatılmaktadır:

> *"...Sekiz ay bile geçmeden hürriyeti millete vermeyerek*

11 Ali Seyyidi, a.g.e. s.51
12 Ali Seyyidi, a.g.e. s.54-56

geri almak için Sultan Hamit 31 Mart'ta askerleri aldattı. Bazı softa kılıklı cahilleri ötede beride hürriyetin fenâlığına âit sözler söyleterek, para vererek bazı akılsızları yollarından azdırdı; ayaklandırdı. İstanbul kızıl kan içinde kalıyordu. O sırada Rumeli'nin kahraman askerleri İstanbul üzerine yürüdüler. Beraberlerinde bir çok vatanperverler de vardı. Askerlerin İstanbul üzerine yürüdüğünü işiten Hamdi henüz 12 yaşında iken askerlere yetişti. "Ben sizinle beraber geleceğim" dedi. Bu küçük çocuğu götürmemek istediler. Fakat Hamdi cebinden bir tabanca çıkararak "Beni de götürünüz, ben de bir kaç vatan hâininin kanını içeyim. Çocuk olmakla ne çıkar? Ben kendim arzum ile geliyorum..... Eğer beni götürmezseniz, şimdi kendimi vurur öldürürüm. Vatanım tehlikede, ya hürriyet ya ölüm diyordu."

"Hamdi'nin bu sözü bütün askerlerin, büyüklerin yüreğine kadar işledi. Nihâyet beraberlerinde İstanbul'a kadar getirdiler. Dâima ordunun önünde yürüyordu. Taşkışla'da muharebe başladığı zaman Hamdi ateş kesildi. Bir çok yararlığı görüldü. Bir kaç hâini birer kurşunda cehenneme kadar gönderdi. 14 Nisan'da Padişahımız Sultan Reşat tahta çıktığı zaman, Hamdi de göğsünü kaldırarak "Hürriyeti aldık; artık hepimiz hürüz" diye gezinir sevinirdi. Yaşasın vatanını severek çalışan, vatanı için ölümü bile gözüne alan çocuklar!.."[13]

II. Meşrutiyet'in ilanı önemli bir hadisedir. Bu itibarla, ilan tarihi mukaddes ve mübarek'tir. Hükümet şekillerinin anlatıldığı bir konuda, bizim hükümetlerimizle ilgili bir not düşülüyor:

Bizim hükümetimiz 10 Temmuz sene 1324 tarihine kadar "hükümet-i mutlaka" halinde iken, lehülhamd o tarih-i mukaddesten itibaren "şekl-i meşrutiyet'i iktisap eylemiş ve o günden beri maddeten ve manen terakkiye yüz tutmuştur. Binaenaleyh bu mübârek günü hepimiz zihnimizde tutmalıyız."[14]

13 Mithat Ömer, **Osmanlı Kıraatı**, İst.1330, Matbaa-yı Hayriye ve Şürekası, s.83-84

14 Ali Seyyidî, **Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye**, Dersaadet, 1329, Artin Asadoryan ve Mahdumları Mat. s.5

Siyasî iktidar 10 Temmuz'u bayram olarak kutlamaktadır. Bu kutlamanın sebepleri çocuklara manzum olarak anlatılmaktadır. 10 Temmuz bayramların en büyüğüdür. Bu günde millet esaret zincirlerinden kurtulmuştur. 10 Temmuz, 'can yakan, kan döken canavar padişah"tan kurtuluş günüdür. 10 Temmuz, "Kızıl Sultan'ın korkudan titreyerek "Aman, aman!" çektiği gündür. Onun için Osmanlılar bayram yapmaktadır:

"10 TEMMUZ
Ne Ramazan geçti, ne de
Kurbanlar kestik baba,
Bugün neden şenlik, bayram
Yapıyoruz, anlat bana.
Öğren yavrum ki 10 Temmuz
Bayramların en büyüğü.
Esir millet, böyle bir gün
Zincirini kırdı, söktü.
Bilsen yavrum ondan evvel
Geçen günler ne siyahtır.
Milletin her iyiliğini
Düşünecek padişahtır.
Halbuki ol zaman sultan
İnsan değil, canavardır.
Canlar yakar, kan dökerdi,
Millet ondan pek bizardı.
Casusları, hafiyeleri
İnsan yüzlü canavarlar...
Bütün masum ahalinin
Arkasında birer zağar.
Çalışmak yok, okumak yok,
Söylemek zor, her şey yasak.
Dimağ irfan demirden bir
Cenderede uyaşarak,
Halas için çırpınıyor;
Düşmanın da mahvımıza
Çalıştığı seziliyor.
Hasıl vatan bir mihnetle

Kederle can çekişmekte
İken artık millet zulme
Karşı koydu son gayretle.
Dün bir koyun gibi duran
Halim millet, nasıl oldu
Bilinmez, birden aslan
Kesilerek halas buldu.
Kahramanlar Rumeli'de
Toplanınca KIZIL SULTAN
Korkusundan titreyerek
Bağırmıştı: Aman, aman!
Ooooh, milletin görmeliydi gazasını.
Hürriyetin zulme galip
Gelen şanlı livasını.
10.Temmuz ne mukaddes gün
Ki hürriyet ondan başlar.
İşte yavrum bunun için
Bayram yapar Osmanlılar."[15]

Diğer büyüklerimiz gibi Padişahımıza da itaat etmeliyiz. Ama artık kayıtsız şartsız değil. Padişaha itaat etmeniz için, padişahın meşrutiyetperver olması gerekir. Vekillerinin Kanun-u Esasi'ye bağlı olması icap eder. Müstebit padişaha itaat edilmez.

Öyle padişahın vekillerine de güvenilmez:

"...Bir padişah ki meşrutiyetperverdir, bir heyet-i vükela ki kanun-u esasiye sadıktır, onlara karşı hürmet, muhabbet taşımak; onların emirlerine riayet ve itaat etmemek hamiyetsizlik, hissizlik demektir. Ama, padişah müstebit olur, tebasına zulmederse, tabiidir ki o sevilmez ve öyle hükümdarın vükelasına itimat edilmez." [16]

Osmanlı tek gönül, tek vücut olmuş ve "bin can" ile "bab-ı mebusan" açılmıştır. Bunun için Tanrı'ya şükretmek gerekir. Artık gelecek milletindir:

---

15 Ahmet Cevat, **Resimli Osmanlı Lisanı**, İst.1330, Matbaa-yı Hayriye ve Şürekası, s.88(Mekteb-i iptidaiye 3.sene)

16 Ali Seyyidî, **Musâhebât-i Ahlâkiye**, İst 1332, Hilâl Mat. s.21

Meşrutiyet Şarkısı

Ettik istihsal-i hürriyet uluvv-i şân ile
Harikulâde faziletle, metin unvan ile
İttihat ile bu Kanun'u Esasî'miz için
Eyledik ahd ü kasemler hazret-i Kur'an ile
Kâmilen Osmanlı yek dil, yek vücut olduk bu gün
Müttefik millet bu meşrûtiyete bin can ile
Bâb-ı mebusan açıldı lutf-u Hak'la, yemin ile
Avn ve rûhaniyet-i Peygamber-i zîşân ile.
Bu samimiyet umumiyetle ettikçe devam
Gayr-ı müstakbel bizimdir servet ve sâmân ile
Bîbedel tarih-i cevherdar yazdım yâdigâr
Çok şükür Allah'a mebusan açıldı şân ile.[17]

b) **Cumhuriyet Düşüncesi:**

Abdülhamit II dönemi ders kitaplarında da yeri geldikçe hükümet şekilleri sayılıyor, bu arada cumhuriyetten söz ediliyordu.[18] Ancak, cumhuriyetin veya meşrutiyetin en iyi yönetim şekli olduğuna dâir bir yoruma rastlanmıyordu. II. Meşrutiyet'le birlikte, saltanat idâresinin tamamıyle zıddı sayılabilecek bir yönetim şekli olan cumhuriyet övülebiliyor; hatta dünyadaki mevcut hükümet şekillerinin en iyisi ve en gelişmişinin cumhuriyet olduğu söyleniyor:

> *"Hükümet-i cumhuriye, hükümet-i meşrûtiyenin aynıdır. Yalnz dâimî bir hükümdar yerine milletvekilleri tarafından intihap olunan bir reis, devleti idâre eder. Bu reis, her beş altı senede bir değişir ve ona REİS-İ CUMHUR itlak olunur. Dünyada mevcut hükümetlerin en ziyâde hür ve müterakkisi işte hükümet-i cumhuriyedir."*[19]

Selim Kohen, bu düşünceleri 1912'de seslendiriyor. Hem de bir ders kitabında. Cumhuriyet en iyi ve en gelişmiş bir yönetim şekli ise, bunu öğrenecek çocukların "saltanat" mü-

17 Ali Seyyidi, **Musahebat-ı Ahlâkiye**, İst.1332, Şirket-i Mürettibiye Mat. s.61
18 Ali Tevfik, **Yeni Coğrafya**, ist. 1305, Karabet ve Kasbar Mat. s.17-18
19 Kohen, Selim, **Malumat-ı Etfal**, İst.1328(1912), A.Asadoryan ve Mahdumları Mat. s.31

essesesini sorgulamaya kalkışmaları da kaçınılmaz olacaktır.

Bir başka ders kitabında, baba cumhuriyetin faziletlerini çocuğuna anlatırken, çocuk haklı olarak şu soruyu yöneltir:

"-Cumhuriyet usûlü bizde kabil-i tatbik midir?"

Babanın cevabı ise şöyledir:

"Değildir. Çünkü biz de muhtelif, müteaddit kavimlerden, unsurlardan mürekkep bir millet, bir hükümetiz. Böyle intihap ile hükümdar tayinine kalkarsak cumhurreisinin, her kavm, her unsur kendisinden olmasını ister...nizâlar zuhur eder... Halbuki hanedan-ı âl-i Osman bu devleti kurmuş, esasını vaz'etmiş, bunun büyümesi için bir çok fedakârlıklar yapmış...Bu mübârek hânedan kadar millete hizmet etmiş hiç bir aile, hiç bir hâneden yoktur. Binaenaleyh... devlet-i Osmani'de cumhuriyet katiyyen câiz değildir."[20]

Ali Seyyidî, cumhuriyetin Osmanlı Devleti'nde katiyetle caiz olmadığını söylerken gösterdiği gerekçelerden birincisi, çok kavimli bir millet oluş ve bundan doğacak anlaşmazlıklardır. İkincisi ise, devletin kuruluşunun bu aile (hânedan-ı âl-i Osman) tarafından gerçekleştirilmesi ve geçmişte millete büyük hizmetlerde bulunan bir aile olmasıdır. Öğrencilere bu bilgiler anlatılırken, Balkan Savaşı'nın kaybedilmiş olması, I. Dünya Savaşı'nın devam etmekte oluşu gözardı edilmemelidir. Kısa bir süre sonra Anadolu topraklarının büyük bölümünün bile işgal edileceği düşünülürse, cumhuriyetin uygulanması gerekçelerinin tutarlılığı tartışılmaya başlanır.

Bu itibarla 29 Ekim 1923'te ilân edilen cumhuriyetin, bir gecelik veya bir kaç günlük bir fikir jimnastiğinin ürünü olmadığı kabul edilmelidir. Cumhuriyeti olgunlaştıran çabalar, en azından Abdülhamit (II) döneminde başlamış, II. Meşrutiyet döneminde hız kazanmıştır.

c) II.Abdülhamit ve Meşrutiyet:

İlginç bir durum: I.Meşrutiyet'i ilan eden de, II.Meşrutiyet'i

20 Ali Seyyidî, **Musâhebât-ı Ahlâkiye**, İst.1332, Şirket-i Mürettibiye Mat. s.24

ilan eden de II. Abdülhamit'tir. Ne var ki her ikisi de kendi rızası dışında olmuş, bu yönüyle kendisi meşrutiyet düşmanı ilan edilmiştir. Şüphesiz Osmanlı tarihinde bir çok başarısız padişah görülmüştür, ama hiç birisi II.Abdülhamit kadar hedef olup eleştirilmemiştir.

Muhakkak ki 1908'de îlan edilen II.Meşrutiyet'in 31 Mart Olayı'yla akamete uğratılma gayreti de Abdülhamit (II) düşmanlığını kamçılamıştır. İttihat ve Terakki iktidarı, belki de her an uğrayacakları bir karşı darbe korkusuyla, Abdülhamit (II) ve dönemini halkın ve aydınların gözünde küçültmeye, aşağılamaya, ona ait bütün iz ve sembolleri ortadan kaldırmaya gayret etmektedir. Bu aynı zamanda yeni rejim (II.Meşrutiyet)in MEŞRUİYET yaratma gayretleri olarak da görülebilir. Abdülhamit'i ve döneminin uygulamalarını meşru görmek, İttihat ve Terakki iktidarının meşruiyetine gölge düşürür ki, İttihatçılar bundan şiddetle kaçınmışlar ve ders kitaplarında her vesileyle Abdülhamit'i ve dönemini şiddetle eleştirmişlerdir.

Öncelikle Abdülhamit (II) "devr-i istibdad" oluşturmakla, keyfî bir yönetim kurmakla suçlanmıştır. Çocuklara devr-i istibdadın ve yönetiminin zulümlerinin anlatıldığı bir yazıda, o dönemi unutmamaları öğütleniyor:

> *"...Eğer unutursanız sonra siz de devr-i istibdada mahkum olur ve zulümler altında ezilirsiniz. Hukukunuz, saadetiniz mahvolur. Devr-i istibdadda sizin gibi çocuklar ayaklar altında ezilir, gençler, ihtiyarlar hapislerde, zındanlarda çürür. Alimler, fâzıllar bin türlü işkencelerle mahvedilir. Onun için bu devr-i istibdada çok merak ediniz..."*[21]

"Vikaye-i Nefs" başlığı altında, zaman zaman haksızlığa uğrayan insanlardan bahsedilmektedir. Mithat Paşa da bunlardan biridir. Hâin Abdülhamit "hürriyet babası Mithat Paşa"yı önce mahkum etmiş, sonra da öldürtmüştür:

> *"Hürriyet babası Mithat Paşa merhum, Abdülhamid-i Sâni tarafından hâinâne mahkûm edilmiş, Akka zındanına*

21 Dr. Hâzık, **Malumat-ı Medeniye**, İst. 1324, İkdam Mat. s.17

atılmıştı. Müşarünileyh orada ye's ve fütürdan âri olarak evkatgüzar olmuş, İstanbul'dan gönderilen cellatlarla boğdurulmuştu."[22]

Abdülhamit, idaresi boyunca hem millete zulmetmiştir. Vatan toprağının tarihini kirletmiş, bayrağı bir paçavraya dönüştürmüş, haksız yere canlar yakıp, kanlar dökmüştür. İşte Emin Bey'in gözündeki Abdülhamit II:

"Sorar mı ki hangi millet bu hayata katlanmıştır,
Esareti kendisi için bir mukaddes hak sanmıştır.
Zulme karşı kahramanca durmamıştır,
Pençesi kanlı tahtlar üzerine urmamıştır.
Abdülhamit istiyor ki hakikati anlatacak üdebâ,
Zalimleri tahtlardan Kur'an ile indirecek ulema,
Otuz yıldır istediği işlediği zulümleri hep adâlet bilsinler.
Tarihini kirlettiği toprağın,
Bir paçavra eylediği bayrağın,
Nâ-hak yere döktürdüğü kanların,
Yaktırdığı canların,
Sorulacak hesabını zihinlerden silsinler;
Bütün alçak vükelası kendisine tapsınlar;
Emredince Peygamberin mirkadini satsınlar;
Beytullah'a mancınıkla ağır taşlar atsınlar;
Her bir mel'un cinayeti irkilmeden yapsınlar!"[23]

"10 Temmuz" başlıklı bir manzumede de yine Abdülhamit şiddetle eleştirilmektedir. O, milleti perişan etmiş, karanlık günler yaşatmıştır. Sultan "insan değil canavardır". Canlar yakar, kan döker. "Çalışmak yok, okumak yok, söylemek yok"tur. Her şey yasaktır. Onun devrinde vatan, bin mihnetle, kederle can çekişmektedir. O, "Kızıl Sultan"dır.[24]

Abdülhamit'in anlatıldığı başka bir yazıda, onun son derece kurnaz ve hilekâr olduğu belirtiliyor. O, tahta oturabilmek için meşrutiyete inanmadığı halde meşrûtiyetçi gözükmüştür:

22 Ahmet Cevat, **Musahebat-ı Ahlâkiye**, İst.1330, Hilâl Mat. s.14
23 Birgan, Muhyittin, **Yeni Edebiyat**, İst.1330, Artin Asadoryan Mat. s.36-37
24 A.Cevat, **Resimli Osmanlı Lisanı**, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, s.88 (Şiirin bütünü için Meşrutiyet Tutkusu bahsine bakınız.)

"Abdülhamid-i Sâni birdenbire cesur ve hâlis bir müstebid olarak meydana çıkmamış idi. Bedbaht Murad-ı Hamis'in yerine cülûs etmek için en büyük bir meşrutiyetperver gibi görünmüş, vükelânın her teklifine razı olmuştu. Fakat kalbinde sıra ile iki padişahı hal' ve kendisini teklifat iclas eden ricale karşı büyük bir korku ve büyük bir gayz beslemekteydi..."[25]

Tarih-i Osmani'de, hemen bütün padişahlardan söz edilip bilgi verilmektedir. Hiç biri eleştirilmezken sıra II.Abdülhamit'e gelince birden bu gelenek bozuluveriyor:

"...Fakat Meclis-i Mebusan'ı topladıktan sonra tekrar dağıttı. Ve millete pek çok zulümler yaptı. Fakat millet bu zulümlere 33 sene tahammül ettikten sonra nihâyet isyan etti. İkinci defa olarak 1324(1908) senesinde Abdülhamit tekrar Kanun'u Esasî'yi îlan etti. Lâkin bir sene geçmeden tekrar evvelki gibi Meclis-i Mebusan'ı dağıtmak istedi. Onun için tahtından indirildi ve yerine 5.Sultan Mehmet Han hazretleri padişah oldu."[26]

d) **Meşrutiyet, İttihat ve Terakki:**

Gerek birinci ve gerekse ikinci meşrutiyet bir mücadelenin ürünüdür. Abdülhamit-in Kanun-u Esasi'yi uygulamadan kaldırması ve meşrutiyet yanlılarını baskı altında tutması, muhalefet kanadının bir kısmının yurt dışına taşmasına sebep olmuştur. Muhâlifler Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kurarak, mücadelelerini dışardan sürdürmüşlerdir. İttihatçılar "genç ve sadık Osmanlılar" olup, milleti müstebid ellerinden kurtarmak, hürriyeti ilan etmek ve herkese eşitlik üzere muameleyi getirmek isteyen "zekî" kimselerdir:

"Mithat Paşa Abdülhamit'in ilk sene-i saltanatında Kanun-u Esasî'yi tanzim etmeğe, hürriyeti ilan ettirmeye muvaffak olmuş ise de bilahare Abdülhamit meclis-i milliyemizi dağıtarak hepsini kestirdi. Fakat istibdada dört

25 A.Cevat, **Musahebat-ı Ahlâklye**, Dersaadet 1332, Matbaa-yı Orhaniye, s.35

26 M.Asım-A, Cevat, **Anadolu Yavrusunun Kitabı(Tarih-i Osmani Bölümü)**, İst. 1334, Orhaniye Mat. s.256

eliyle çalışan Abdülhamit, vükelasıyla beraber millete, vatana, insaniyete oynattığı oyunları bilen genç ve sâdık Osmanlılar, kendilerini öldüreceklerini de anlayınca Avrupa'ya firar etmeye karar verdiler. Ve serbest yaşamak için Mısır'a, Paris'e, Londra'ya giderek bir cemiyet teşkil ettiler. Bu cemiyete Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti dediler. Bu zekî Jöntürklerin maksadı bizi müstebid ellerden kurtarmak, hürriyeti îlan etmek, herkese müsâvat üzere adâleti, hakkı vermekti..."[27]

"İttihat ve Terakki Cemiyeti, "sâyesinde hürriyet-i tâmmeye mazhar olduğumuz" bir örgüttür. Devr-i istibdatta en âlim ve fâzıl vatandaşlarımız "işkenceler, cevr ve cefâlar" görmüşlerdir. İşte İttihat ve Terakki, insanları devr-i istibdaddan kurtarmıştır:

"..İttihat ve Terakki Cemiyeti sâyesinde hürriyet-i tâmmeye mazhar olduk. Vatandaşlarımız devr-i istibdatta her türlü acıları nâhak yere gördüler. Zulüm ve gadr devri dahi denir...En âlim ve fâzıl vatandaşlarımız; işkenceler, cevr ve cefâlar içinde efnâ-yı nefs etmişlerdir. Vatan ve millet için çalışanlar, akabinde mükafat yerine nefy edildi. Nihayet 1324 senesinin Temmuz'unun yevm-i mes'unda bütün memâlik-i Osmaniye'de hürriyet îlan olundu. Adâlet, müsâvat, uhuvvet üzerine hukukumuzu, mallarımızı, canlarımızı taht-ı muhafaza ve emniyete alınacağı hakkında hepimiz büyük küçük Padişah ve vükelaâ yemin ettik, hürriyet-i ebediyeye nâil olduk."[28]

Abdülhamit'in zulmü altında ezilen millet, mahvolma noktasına gelmişken " *25 seneden beri Avrupa'da çalışan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eser-i teşvikiyle Rumeli taraflarında umum asker ve ahâli hükümet-i müstebite aleyhine isyan ettiler.*"[29] İşin fenâlığını anlayan Padişah da tekrar meşrutiyeti îlan etmek mecburiyetinde kaldı.

---

27 Selim Kohen, **Malumat-ı Etfal**, İst. 1328, A.Asadoryan ve Mahdumları Mat. s.43-44

28 **A.g.e.** s.31

29 Dr. Hâzık, **Malumat-ı Medeniye**, İst.1324, İkdam Mat. s.16-17

3. OSMANLICILIK

II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında -herhalde imparatorluğu dağılmaktan kurtarma gayretiyle- bir OSMANLICILIK ideolojisinin hâkim olduğunu görüyoruz. Osmanlı kimdir? Osmanlıcılık nedir? Bu soruların cevabını dönemin ders kitaplarında buluyoruz. Selim Kohen, Malûmat-ı Etfal'de Osmanlı'yı tarif ediyor:

> *"Osmanlı bayrağı altında ictimâ eden millete millet-i Osmaniye denir ve Türk, Arap, Arnavut, Rum, Musevi, Ermeni, Kürt, Bulgar ve sâir akvamdan ibarettir. Efradına Osmanlı derler. Lisan-ı resmisi Türkçe, yani Osmanlıca'dır ve Osmanlı çocuğu bu lisanı bilmeğe mecburdur."*[30]

Osmanlıcılık ırk ayrımını reddeder. Hatta biraz daha ileri giderek Hıristiyan-Müslüman ayrımına da karşı çıkar. Hele Kanun-u Esâsî'nin ilanıyla bütün ayrımlar kaldırılmış, Osmanlı olan herkes vatan uğruna "fedâ-yı can" etmeye arzulu hâle gelmiştir:

> *"Mehmetler, Yusuflar, Agoplar, Yaniler, elhasıl 25-26 yaşlarındaki delikanlılar mensup oldukları millete bakılmayarak, her mahalleden, her taraftan takım takım alaylar, ellerinde bayraklar tutarak Topkapı Sarayı'nda vâki ahz-ı asker komisyonunda ismini kaydettiriyor ve hep birlikte önde bir bando askerî musikîsi olduğu halde Harbiye Nezareti'ne şitâban oluyor. Artık vatana muâvenet hisleri her Osmanlı'da nümâyan oluyordu..."*[31]

Biz hep kardeşiz, çünkü Osmanlıcılık bunu gerektiriyor:

HEP KARDEŞİZ
Ne paşayız, ne beyiz
İlim âşığı talebeyiz
Ayrı gayrı ne? Bilmeyiz.
Farkımız yok, biriz, eşiz,
Hep mektepli hep kardeşiz.

30 Selim Kohen, Malumat-ı Etfal, İst.1328, A.Asadoryan ve Mahdumları Mat.
31 A.g.e. s.14

Beşiğimiz bu topraktır,
Bayrağımız bir bayraktır,
Ayrılık bizden uraktır.
Farkımız yok, biriz, eşiz.
Hep Osmanlı, hep kardeşiz.
Yaratmış bizi yaradan,
Bir anadan, bir babadan
Aynı toprak, aynı vatan
Farkımız yok; biriz, eşiz,
Hep insanız, hep kardeşiz."[32] *(T.Fikret)*

Osmanlı milleti yüce ahlâklı bir millettir. Bizlere örnek olabilecek yüce ahlâklı bir çok Osmanlı büyüğü vardır. Bunların içerisinde yalnızca Müslümanlar değil, aynı zamanda Hıristiyanlar da vardır:

"... Osman Gâzi, sonra Orhan Gâzi, Hüdavendigâr Murat Gâzi gibi padişahlarımız zamanlarında bu güzel huylar git gide artmış..." "(Güzel huylu insanlar arasında) Gâzi Mihal Beğ nâmında bir Rum, bir Hıristiyan da var idi. Hatta yalnız Mihal Beg değil, Evranos Beğ gibi daha bir çok Hıristiyanlar da vardı. Çünkü Osmanlılık yalnız Müslümanlara mahsus değildir. Osmanlı bayrağına tâbi olan, Osmanlı kanununa itaat eden Osmanlı olur."[33]

Bu dönemde Türkçülük henüz gündemde yoktur. Şairler, yazarlar bu konuda titiz davranıyorlar, veya siyasî irâde böyle bir ideolojinin ders kitaplarına yansımasını istemiyor. Mehmet Emin'in çok bilinen bir şiiri vardır: Cenge Giderken. Hepimiz bu şiirin:

"Ben bir Türk'üm; dinim, cinsim uludur;
Sinem, özüm ateş ile doludur;
İnsan olan vatanının kuludur.
Türk evladı evde durmaz, giderim"[34]

diye başladığını hatırlarız. Oysa aynı şiir 1911 yılında:

32 A.g.e.s.23-24

33 Şehabettin Süleyman-Köprülü, Dr.M.Fuat, Meşrutiyette Terbiye-i Etfal, İst.1327, Necm-i İstikbâl Mat. s.98

34 Yurt ve Kahramanlık Şiirleri (Derleyen:Baki Süha Ediboğlu), İst. 1967, İnkilâp ve Aka Yayınları, s.84

"Osmanlıyım; dinim, cinsim uludur;
Sinem özüm ateş ile doludur;
İnsan olan vatanının kuludur.
Osmanlılar evde durmaz, giderim."[35]

biçimiyle ders kitaplarına yansımıştır.

Siyasî irâdenin Osmanlılık adı altında unsurları birleştirme (ittihad-ı anâsır) gayreti içerisinde olduğunu görüyoruz. Amaç, parçalanmayı önlemek:

Sâdi, arkadaşlarıyla koruda "askerlik oyunu" oynamaktadır. Tam bu sırada Yortu dolayısıyla okulları tatil olduğu için koruya gelen Hıristiyan çocuklarını görür. Komutan olarak arkadaşlarına "Bölük dur." komutunu verdikten sonra, Hıristiyan çocuklarına döner ve şunları söyler:

> *"-Şimdi artık ayrılık gayrılık yoktur. Hepimiz Osmanlıyız, hepimiz bu vatanın evladıyız, hepimiz ileride bu vatan için, bu vatana hizmet için asker olacağız. Askerliği şimdiden öğrenelim ki ilerde sıkıntı çekmeyelim, tam asker olalım. Osmanlı ordusunun yüzünü bir kat daha ağartalım. Haydin arkadaşlar! Sizi Osmanlılık ve vatandaşlık nâmına talime davet ediyorum."*

Sâdi'nin bu sözleri üzerine Hıristiyan çocuklar da oyuna dahil olurlar. Karışık olarak sıraya girerler. Birlikte talim yaparlar.[36]

Osmanlıcılık düşüncesi, Balkan Savaşları'nın hezimetle sonuçlanmasına kadar ders kitaplarındaki varlığını sürdürür. Balkan bozgunundan sonra ise yerini Türkçülük ideolojisine bırakır.

4. TÜRKÇÜLÜK

Öyle anlaşılıyor ki Balkan Savaşları öncesinde İttihat ve Terakki iktidarı, Balkanlarda statükonun korunacağına dair Avrupalıların verdiği söze ciddi şekilde inanmıştı. Onun için or-

35 Şehabettin Süleyman-Köprülü, Dr.M.Fuat, **Meşrutiyette Terbiye-i Etfal**, İst. 1327, Necm-i İstikbal Mat. s.179

36 Ali Seyyidi, **Vezaif-i Medeniye**, İst. 1329, Kanaat Mat. 34-35

dusunun bir bölümünü bile terhis etmişti. Ama, Balkan Savaşları'nda Osmanlı Devleti'nin hezimete uğraması, 550 seneden beri vatan edindiği Rumeli'nin elden çıkması, buna karşılık Batılıların statükonun değişmeyeceğine dair verdikleri ültimatomu unutarak, ayrılıkçıların yanında yer alması, Osmanlıları hayal kırıklığına uğratmıştır. Bakın, bu durum Millî Kıraat'a nasıl yansımış:

> *"O Avrupa ki Türklere karşı en şeni bir yalanı irtikab etmiş; o Avrupa ki hudutlarını muhafaza edeceğini onlara temin eylemiş; o Avrupa ki statüko namına olarak gâlip oldukları surette tevsi-i arâzi edemeyeceklerini onlara bildirmişti. Bulgar'ın Edirne vilayeti, Edirne şehri hakkındaki talepleri haklı imiş.. Bilakis en hakaret-âmiz bir şenaattir. Avrupa, müttefiklerin basiretsizliklerini setr için, onların Avrupa'yı dinleyerek Lüleburgaz Muharebesinden sonra açılmış olan İstanbul yolunda tevakkuf etmelerinden mennun olduğunu söylemeye kadar ictisar ediyor..."*[37]

Avrupalıların Osmanlı yönetiminde yarattığı bu hayal kırıklığı ve Balkan Savaşları'nda kaybedilen acısını yüreklerinde duyanların yalnızca Müslüman Türkler oluşu, Türkçülük ideolojisinin canlanmasına ve iktidarın, ders kitaplarına yansıyan bir tercihi haline gelmesine sebep olmuştur. Artık Osmanlıcılık yapmanın bir yararı yoktur. Bu yüzden ülkenin kurtuluşu "ittihad-ı anâsır"da değil, Türkçülük fikrinin yayılmasında aranmaya başlanmıştır. "OĞLUMA" başlığı altında yazılmış, ezberlenmesi istenen bir manzumade, Türk ırkı, kadınıyla erkeğiyle yüceltilmektedir:

> *"Gel evladım, anlatayım sen kimsin.*
> *Sen bir Türksün, yani müslimsin,*
> *Dinin kavî direğisin, dâimsin,*
> *Dostuna dost, düşmanına mükrimsin.*
> *Bir Türk demek: Çelik pençe, kavî kol,*
> *Geniş göğüs, açık omuz, doğru yol,*

37 Köprülüzade, Prof.Dr.M.Fuad, Millî Kıraat, İst.1331, Kanaat Kütüphane ve Mat. s.222

Demir adım, keskin bakış, cömert, bol,
Başkasını taklit etme, sen sen ol.

Fazîletin babasıdır Türk eri,
Türk kadını gökten inmiş bir peri.
Türk çocuğu, yani sen de her yeri
Adâletle zapteyleyen askeri.

Türk olmayan her insana dikkat et,
Zulme lanet, mazlumlara merhamet,
Kadınlığa, erkekliğe riâyet,
Ediyorsa sen de ona hürmet et."[38]

Osmanlıcılık ırk ayrımını reddederken, Türkçülük Türk ırkının fazileti üzerine bina edilmektedir. Önceleri Hıristiyan-Müslüman ayrımı yapılmazken, bu defa "Hilâl-Haç" mücâdelesi gündeme getirilmektedir. İslâm önemli bir konumdadır. Gökalp'in Türk Yavrularının İlâhisi başlıklı şiirini okuyalım:

Yüce Tanrı, bize pâk bir yürek ver,
Temiz aşkla sevmek için vatanı.
Hudut emin değil, bir tunç bilek ver,
O ezmeden, biz ezelim düşmanı.
Hilâl Haç'a yenilmesin. Amin.
Türklük bitti denilmesin. Amin.
Yüce Tanrı, izimize ışık saç,
Tarihimiz öz yolunu anlasın.
Damarında tıkanıklık varsa aç.
İslâmlığın eski kanı kaynasın.
Kanlanalım, canlanalım. Amin.
Günden güne şanlanalım. Amin.
Yüce Tanrı, yarım milyon şehidi,
Unutmayız, sinemizde ateş var.
Kadın, çocuk denilmeden kesildi.
Yemin ettik, kalmasın Yunan, Bulgar.
Bize güç ver, çabuk büyüt. Amin.
Vereceğiz şanlı öğüt. Amin.
Yüce Tanrı, bize bilgi, irfan ver.
Medeniyet eksik...Tamam edelim.

38 Ahmet Cevat, **Resimli Osmanlı Lisanı**, İst.1330, s.12

Bir nurlu din, bir ateşli iman ver,
Yoldan çıkan halkı İslâm edelim.
Yoldaşımız izan olsun. Amin.
Rehberimiz Kur'an olsun, Amin.[39]

Türkçülük fikri, zaman içerisinde Türkiye sınırları içerisinde yaşayan Türkleri de aşarak Orta-Asya Türklüğünü de kapsar. Türk ırkı ön plana çıkar. Ahmet Hikmet'in Altınordu'yu anlatan bir yazısından:

"..Acaba bunlar bir gün olup da damarlarında hâlâ kımız ile beslenen analarının kanı mevcut olduğunu ve dedelerinin, torunlarının hâlâ Türkistan ovalarında, Sibirya çöllerinde, Ural eteklerinde sefil ve kimsesiz süründüklerini anlamayacaklar mı? Anlaşamayacaklar mı? Yoksa gâfil, câhil biribirlerini yiyip gidecekler mi?.."[40]

Gökalp de Turan şiirinde, Türk ırkına duyduğu sevgiyi coşkuyla dile getirirken, farklı bir vatan tanımı da yapar. Artık vatan, Türkiye ve Türkistan topraklarından ibâret değildir; yalnızca Türkiye'de ve Türkistan'da yaşayan Türklerin ülkesi de değildir. Vatan, "büyük ve müeebbed" bir ülkedir." Turan'dır:

"Nabızlarımda vuran duygular ki tarihin
Birer derin sesidir, ben sahifelerde değil,
Güzide, şanlı, necip ırkımın uzak ve yakın
Bütün zaferlerini kalbimin tanininde,
Nabızlarımda okur, anlar, eylerim tebcil.
.....
Vatan ne Türkiye'dir Türklere, ne Türkistan
Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir:Turan."[41]

Mehmet Emin'in Türk'ün siyâsetini, adâletini öven bir şiirine de yer verilmiştir. Emin, Türk'ün siyâsetini Avrupalıların "Engizisyon işkencesi" ve "Gladyatör vahşeti"yle kıyaslar... Türk siyâseti adâlettir, kardeşliktir, hürriyettir [42] Batınınki ise

39 A.Cevad, a.g.e. s.75
40 Köprülüzade, Prof. M.Fuat, Millî Kıraat, İst.1331, Kanaat Kütüphane ve Mat. s.11
41 A.g.e. s.3(sultani 1.sınıflar için)
42 Köprülü, M.Fuat, Millî Kıraat, İst.1331, s.36-37

vahşettir. Bu arada M. Emin, Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gâzi ile Oğuz arasındaki bağı da gündeme getirir. Böylece, Türkçülük düşüncesi İslâmlık öncesi döneme de uzanır.

Bu dönemde, artık her vesileyle Türk ve Türklükten bahsedilmektedir. İşte Musahebat-ı Ahlakiye kitabının içerisine serpiştirilmiş "fikir" beyitlerinden biri:

"Hangi Türktür gerdenine urgan, kement vurdurur?
Hangi Türktür, mescidine çanlı kule kurdurur"[43]

Yalnız unutulmaması gereken bir husus vardır: Bu dönemin Türkçülüğü İslâmi bir kimlik taşımaktadır. Gökalp, "yoldan çıkan halkı İslam etme" sevdasındadır. Rehberi ise Kur'an'dır. (bk.39 nolu dipnot.)

5. EKONOMİK HAYAT

II. Meşrutiyet döneminde iktisadî akılcılık ön plâna çıkıyor. Para kazanmak, zengin olmak; böylece refah içinde yaşamak fikri önem kazanıyor. Mutlu olmak, para kazanmak şartına bağlanıyor.[44]

Bu noktada özel mülkiyet, serbest teşebbüs, ticaret özendiriliyor. Serbest rekâbetin faydaları, tekelciliğin zararları anlatılıyor. Fâizin, hür müteşebbis ve sermayedar (kapitalist)ın menfaatine bir uygulama olarak gerekliliği ifâde ediliyor. Buna karşılık" "memuriyet" geleneği eleştiriliyor; hatta memur olan kimseler "bir esir sürüsü" olarak görülüyor.

a) Özel Mülkiyet:

Devletçilik düşüncesinin karşısında bir anlayış olan özel mülkiyetçilik, II.Meşrutiyet döneminde hayli ileri bir düzeyde... Özel mülkiyetin karşısında olanların düşüncelerinin tutarsızlığını ortaya koymak üzere yazılmış bir makalede şu fikirler ileri sürülüyor:

"Mülkiyet-i hususiye ilga edilip de arazi, emlak, şi-

43 Ali Seyyidi, Musahebat-ı Ahlâkiye, İst. 1332, Necm-i İstikbal Mat.s.70
44 A.g.e. s.22

mendiferler, müessesat-ı sanayi yani alel-umum fabrikalar, makineler cemiyetin malı olunca, bunların hepsinin hükümet tarafından idare edilmesi, milyonlarca ahalinin her türlü ihtiyacatının günü gününe hükümet izhar olunması icap eder ki, bu kadar ağır ve müşkül vezâifin ne suretle îfa edilebileceği henüz mülkiyet-i hususiye aleyhtarlarının hiç biri tarafından isbat olunamamıştır."[45]

Mülkiyet, mutlak ve kat'i bir haktır. Öyle ki, mal sahibi, sahibi olduğu şeyi iyi de kötü de kullanabilir. Bu onun hakkıdır. Yalnız başkasına zarar vermemelidir:

"Hakk-ı mülkiyet o kadar kuvvetli, mutlak ve kat'i bir haktır ki efrada hüsn istimal selahiyetini bahş eylediği gibi, suistimal selaahiyetini de verir. Yalnız hakk-ı mülkiyetin suistimal edilmesinden başkalarına zarar gelmemesi lâzımdır..."[46]

Bu arada M.Adil, kitabında özel mülkiyeti reddeden sosyalistlerin düşüncelerine de yer verir. Sosyalistlere göre; "fukaranın vatanı müdafaa etmesinde hiç bir isabet olamaz. Yalnız zenginlerin olan bir toprağı da münhasıran onların müdafaa etmeleri pek mantıkîdir." Bir milletin fertlerinin vatanperver olması hür olmalarına bağlıdır. "Mülkiyet-i şahsiye ref' edilmedikçe" de gerçek hürriyete kavuşulamaz. Bu arada işçilere de görev düşmektedir. Eğer gerçek vatansever olmak istiyorlarsa sermayedarları ortadan kaldırmalıdırlar. Vatanperver olmaları, o zaman daha mantıkî olacaktır.[47]

Bu düşüncelerin asla kabul edilemeyeceğini ifade eden M.Adil, bu fikirlerin memleket dahilinde "tevlid ve inkişaf"ına da izin verilmemesini öğütler.[48]

---

45 Mehmet Câvid, **Malumat-ı İktisadiye**, İst.1911, Kanaat Mat. s.57 (Aynı paragraf, M.Cavid, İlm-i İktisad, İst.1329, Kanaat Mat. s.82'de de yer almıştır.)

46 Mehmet Cavit, **a.g.e.** s.54

47 M.Adil, **Malumat-ı Ahlâklye ve Medeniye**, İst.1334, Matbaa-i Amire, s.1 s.107-108

48 M.Adil, **a.g.e.** s.108

b) **Serbest Teşebbüs ve Memuriyet:**

1908'den 1918 yılına kadar ki bütün ders kitaplarında, iktisadî düşüncelerle ilgili tutarlı bir çizgi takip ediliyor: Zengin olmak gerekir. Bunun yolu da serbest teşebbüstür. Memurlukla zengin olan görülmemiştir. Zaten genelde memurlar "*hürriyetlerine, fikr-i istiklalîlerine mâlik değillerdir*". Azledilince "*sefâlet içinde yuvarlanırlar*".

İbrahim Hilmi, daha 1909'da yazdığı Coğrafya kitabında: "*insan zengin olmak için ya çiftçi, ya sanatkar yahut tüccar olmalıdır*" diyor.[49]

Memleketimizdeki geri kalmışlık anlatılırken, yanlış yönlendirmelerle çocuklarını memurluğa iten aileler de suçlanmaktadır. "*Evladım sen çalış adam ol; oku, yaz; sonra da kendi ekmeğini kendin kazan.*" denmesi gerekirken, aileler "*Evladım, oku, yaz da memur ol; zâbıta ol; şu kadar maaş al.*" diyerek, çocuklarının kafalarını "*boş ve câhilane*" fikirlerle doldduruyorlar."[50]

Memleketimizdeki Hıristiyanlar İslâmlara göre daha zengindir. Sebebi, Hıristiyanlar hükümete bel bağlamamışlardır; saadetlerini kendi çalışmalarında aramışlardır. Oysa Müslümanlar memuriyete talip olmuşlar ve fakir kalmışlardır:

> *"Memleketimizde görüyoruz ki Hıristiyanlar zenginlikçe, yaşayışça İslâmlardan ileri gitmiştir. Çünkü Hıristiyanlar hükümete bel bağlamamış, saadetini kendi çalışmasında aramış, çalışmış ve çalışıyorlar. Öyle hükümete memur olacağım, zâbıta olacağım, maaş alacağım diye düşünmemiş, onun için ilerlemişler."*
>
> *"Müslümanlar ve alel-husus Türkler, hükümete güvenmişler, millet-i hâkiyemiz demişler memur olmuşlar, resmi hizmetlerde bulunmuşlar...Fakat diğer kavimlerden fakir düşmüşler. Çünkü insanı zengin eden memuriyet ve maaş değildir. Belki ticâret, ziraat ve sanattır. Zenginliğin esâsı ve babası bunlardır."*[51]

49 İbrahim Hilmi, **Çocuklara İlk Coğrafya**, İst.1325, Mahmut Beğ Mat. s.23

50 Ahmet Ziya-Ali Haydar, **Yeni Malumat-ı Medeniye**, İst.1329, Kanaat Mat. s.23-24

51 Ahmet Ziya-Ali Haydar, **a.g.e.** s.25

Siyasi irade her vesileyle tercihinin serbest teşebbüs yönünde olduğunu ortaya koymaktadır. Kasabanın mektebine maarif müfettişi gelir. Müfettiş çocuklara okulu bitirdiklerinde ne olmak istediklerini sorar. Gâlip, "şerefli ve rahat" olduğu için memur olmak istediğini söyler.[52] Kadri ise vatanına borçlu olduğu için memur olmak istemektedir.[53] Müfettiş, öğrencilerden Kadri'nin cevabını beğenir. Ancak, Kadri'nin "vatana hizmet" için memur olmak istemesi konusunda Mükerrem'in ne düşündüğünü öğrenmek ister. Mükerrem'in cevabı ilginçtir:

> *"Bendeniz onun fikrine iştirak edemem. Dikkat ediyorum, bütün memurlar fikr-i teşebbüse, istiklâl-i şahsisine malik olmayan adamlardır...Bunların elinden başka bir iş gelmediği, kendilerine itimatları olmadığı için rahat zannettikleri memurluğa can atıyorlar. Namus ve istikametiyle yaşayan memurlardan hiçbirinin maaşlarından artırdıkları para ile bir ev yaptırabildiklerini gören yoktur. Bunlar daima zaruret, telaş ve vehim içinde ömür geçirirler. Hürriyetlerine, fikr-i istiklalîlerine malik değillerdir. Azledilince sefalet içinde yuvarlanırlar. Bir hizmete tayin olunmak için bin kişiye yalvarır, yakarırlar. Elhasıl bendenizce memurlar üserâdan başka bir şey değildir."*
>
> *"...Kendisinde fikr-i teşebbüs olan, nefsine itimadi bulunan, istiklâl-i şahsiyenin fâidesini anlayan, hürriyetini seven, zengin olmak, rahat yaşamak isteyen adam, elbette memur olmaz; tâcir, çiftçi, sanatkâr olur..."*[54]

Diğerlerinden farklı bir cevapla karşılaşan Müfettişin, Mükerrem'in sözlerini değerlendirmesi ise şöyledir:

> *"-Aferin, Mükerrem Efendi! Sen tamamen dünyayı anlamışsın. Fikr-i teşebbüsünü ve istiklâl-i şahsî hakkındaki fikrini tebrik ederim. Allah seni ve emsâlini muvaffak etsin."* [55]

---

52 Ali Seyyidi, **Musahebat-ı Ahlâkiye**, İst.1332, Necm-i İstikbal Mat.s.46
53 Ali Seyyidi, **a.g.e.** s.47
54 **A.g.e.** s.50-51
55 **A.g.e.** s.52

Kıraat kitabında yer alan bir hikâyede, yine şahsi teşebbüsün memuriyet karşısındaki üstünlüğü dile getiriliyor:

Hikayede biri memur, biri çiftçi, biri de bakkal olan üç ailenin çocuklarının hayatları özetleniyor.

Üç genç idâdiden birlikte mezun olurlar. Memur çocuğu olan genç, tahrirat kaleminde işe girer ve kısa sürede 300 kuruş maaş almaya başlar. Bu arada zengin bir ailenin kızıyla da evlenir.

Çiftçi ailenin oğlu ise, babasının işini modern metotlarla yapmaya koyulur. Kısa sürede yörenin en iyi ürünlerini elde etmeyi başarır. Çevrede örnek bir çiftçi olur. Bu arada çok da para kazanır, zengin olur. Hatta bulunduğu yerde "Ziraat Bankası"nın kurulmasına öncülük eder. Bu sâyede fakir, fakat namuslu çiftçiler de kalkınırlar.

Bakkalın çocuğuna gelince: O da babasının işini düzene sokar. Kazadaki Rum tüccarlarının eline bakmayarak piyasaya girer. Herkesin itimadını kazanır. Kısa sürede yörenin en iyi malını getirip satan tüccar hâline gelir. Büyük paralar kazanır. O da "Tüccar ve Esnaf Bankası"nı kurar.

Hikâyenin sonundaki değerlendirme ise şöyledir:

> *"Mutasarrıfzâdenin tarz-ı hareketi kadîminden beri gençlerimizin tercih ettiği görenektir. Çiftlik sahibinin oğlu ile bakkalın çocuğu ise en büyük bir meram ile teşebbüs-ü şahsiye atılmışlar idi. Görenek sahibi pek mahdut bir nimete, vukuf ve meram ile tevessül eden teşebbüs-ü şahsî ise diğer iki genci tükenmez hazîneler sahibi etti..."*[56]

c) Ticaret:

Türk milletinin eskiden beri hor gördüğü ekonomik faaliyetlerden biri de "ticaret"tir. Nitekim bu anlayışın izleri silinmek isteniyor. Mehmet Cavid İlm-i İktisat kitabında, tacirleri bizim için çalışan kimseler olarak takdim ediyor ve onlara emekleri karşılığı verdiğimiz şeylerin pek cüz'î olduğunu ifade ediyor:

---

56 Mehmet Asım-A.Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitabı (Kıraat ve Musehebat-ı Ahlâkiye bölümü)** İst.1324, Orhaniye Mat. s.147-150

"...Onların (tüccarın) bu hizmetlerine, zahmetlerine, mesuliyetlerine mukabil pek cüz'î bir şey veriyoruz. Binaenaleyh, ticareti ve tacirleri tahkir etmek değil, bilakis onlara nazar-ı takdir ve teşekkürlerle bakmak lâzım gelir."[57]

Türkler arasında ticaretin yaygın olmamasından rahatsızlık duyuluyor. Ama bir nebzecik de olsa. Ticari faaliyette Türklerin de görülmesi kayda değer görülüyor:

"...Ne yazık ki ticaret ekser yerlerde ecnebiler ve bazı yerlerde anasır-ı Hıristiyaniye ellerinde bulunuyor. Son zamanlarda Türklerde de ticarete meyil ve rağbet gösterenlerin âdedi artmıştır."[58]

Ali Seyyidî de ticaretle ilgili düşüncelerini kitabına aldığı bir manzumede ortaya koyuyor. Silah tutan ellerin biraz da altın tutmasını istiyor. Zenginlikle tacirliğin aynı şey olduğunu ifade ediyor. Hocanın sarığını yapacak fabrika yokluğundan, ölümüzün kefenini satacak Müslüman tüccar kıtlığından şikâyet ediyor; paramızın Avrupa'ya akmasından yakınıyor:

"Şu zamanda milletlerin ruhu olan ticaret
Niçin, niçin yurdumuzda bir tekâmül görmesin?
Bir zamanlar kainata korku salan bu millet
Neden bu gün ticarette büyük bir nam vermesin?
Kardeşlerim, yaşamak isterseniz geliniz,
Hep beraber çalışıp da birer tacir olalım.
Ah biraz da altın tutsun silah tutan elimiz
Haydi gelin şu millete biz ön ayak olalım..
Şu asırda Türkler için zengin olmak gerektir.
Zengin olmak kardeşlerim, tacir olmak demektir.
Hep zenginler fakir olan insanları ezerler,
Ticaretsiz bir vatan da yabancılar gezerler.
Ey Türk oğlu, şu talihsiz vatanını seversen,
Gururlanan düşmanının mahveylemek istersen,
Sen tacir ol, çünkü şimdi ticaret bir necattır,
Tacir olmak en sevimli, tatlı bir hayattır.

57 Mehmet Cavid, **İlm-i İktisat**, Dersaadet 1326, Dar üt-Tıbaat-ül-Amire, s.51
58 Faik Sabri, **Çocuklara Coğrafya Dersleri**, İst. 1331, s.54

Yaşamak için gece gündüz her dakika çalışan
Milletlerden Rus, İngiliz, Fransızlarla Alman,
Ticaretin sayesinde çok terakki etmişler.
Fabrika yok, hocamızın sarığını yapacak,
Bir islâm yok, ölümüzün kefenini satacak.
Kefen, sarık paramız hep Avrupa'ya gidiyor,
Sonra bunlar silah olup bizi helak ediyor."[59]

d) **Serbest Rekabet ve İnhisar(tekel):**

İktisadî hayatta serbest rekâbet revaçta. Buna karşılık tekelcilik eleştiriliyor. M.Câvid, Malumat-ı İktisâdiye'de serbest rekabete yöneltilmiş tenkitlere ve bu tenkitlerin cevaplarına yer verir; serbest rekâbete yöneltilmiş eleştirilerin geçersizliğini ortaya koyar. İşte bir serbest rekabet eleştirisi:

"Serbest rekâbet kavilerin zayıfları ezmesi ve binaenaleyh kuvvetli olanların temin-i hakimiyet ve nüfuz eylemesidir. Bu ise ahlaka münafi bir haldir. Büyük fabrikalar küçük atölyeleri, büyük mağazaların rekabeti küçük dükkanları kaldırıverir..."

Eleştirinin cevabı ise şudur:

"Bu itiraz da mübâreze-i iktisâdiye, bir mübâreze-i hayatiye gibi gösteriliyor. Serbesti-i rekâbet; rakiplerin birbirlerini ezmeleri, mahvetmeleri değildir. Meydan açıktır. Herkes elinde bulunan kaffe vesâit ile çalışabilir."

"Bu vesâiti hüsn istimal edenlerin muvaffakiyeti cemiyetin menâfii icabâtındandır."

"Küçük atölyelerin meydanlardan kalkması, serbesti-i rekabetin değil, buhar kuvveti neticesi olarak sanayide vuku bulunan tahavvülün neticesidir. Büyük mağazaların küçük dükkanları meydandan kaldırdığı ise ispat edilmemiş bir iddiadır. İstatistikler bunun aksini gösteriyor."[60]

"...Rekabeti her hususta maddi ve manevi, temin-i te-

59 Mehmet Cavid, **Malumat-ı İktisâdi ye**, İst.1911, Kanaat Mat. s.5
60 Mehmet Cavid, **Malumat-ı İktisadiye**, İst.1911, Kanaat Mat. s.5

rakkiyat eden bir müessese gibi kabul eylemeli ve bunun saha-yı cereyanını daima tevsia çalışmalıdır."[61]

Serbest rekabetin övülmesine karşılık, inhisar (tekel) eleştiriliyor. Tekelciliğin halkı memnun ettiği görülmemiştir. Her ne suretle olursa olsun "inhisar yolu" açılmamalıdır. Bu yol bir defa açıldı mı ileriye gitmek kolay olur:

"Eğer bir memlekette yalnız bir sanat inhisar suretiyle elde ediliyorsa, o sanat, umum sanayi usul-ü muzırraya tâbi ise memleketin kaffe şuubat-ı sınâiyesi her türlü terakkiyattan mahrum kalır...Bu güne kadar inhisarlarını hüsn idare etmiş, ahâliyi memnun eylemiş bir devlet görülmemiştir. Bir defa herhangi bir maksatla olursa olsun inhisar yolu açıldı mı ileriye gidilmek kolay olur. İyisi bu yola hiç girmemektir..."[62]

Mehmet Cavid, bir başka ders kitabında da yine inhisara karşı çıkar:

"İnhisar evvelen serbesti-i imali men'eder. Saniyen herhangi bir şube-i istihsaliyle bir veya bir kaç elde temerküz edince bunlar fiyatların hâkimi olurlar. Yani istihsal ettikleri eşyayı fazla fiyatlarla satarak müstehlikleri ızrar eylerler. Sâlisen istihsalatlarını sürmekten emin olduklarından usul-ü imaliyelerinde ıslahat icra eylemeyi lüzum görmezler."[63]

e) Faiz:

Faiz; İslâmi gelenekte hoş karşılanmayan ve yasaklanan bir ekonomik olgudur. Kur'an'da "Faiz yiyenler mahşerde ancak şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkarlar. Bu onların (zaten alış-veriş de faiz gibidir) demelerindendir. Oysa Allah alış-verişi helâl, fâizi haram kıldı. Kime Rabb'inden bir öğüt gelir de faizcilikten geri durursa, geçmişi kendisinedir, onun işi Allah'a aittir. Kim faizciliğe dönerse, işte onlar cehennemliktir,

61 A.g.e. s.53

62 Mehmet Cavid, İlm-i İktisat, 2.baskı, Dersaadet 1329, Kanaat Mat.s.65-66

63 Mehmet Cavid, Malumat-ı İktisâdiye, Dersaadet 1329, Kanaat Mat. s.48

onlar orada temelli kalacaklardır."[64] buyrularak, fâiz kesin bir dille yasaklanmıştır. Fakat bu yasağa rağmen şer'i düzenle idâre edilen toplumlarda da fâiz büsbütün ortadan kaldırılamamıştır. Ancak, faizin açık savunması da yapılmamıştır. Dinin yasağına rağmen, faizin meşruiyeti ileri sürülmemiştir.

II. Meşrutiyet döneminde faizle borçlanmanın meşru bir iktisâdî muamele olarak savunulması, hatta teşvik edilmesi dikkate değer bir tavır değişikliğidir. Bakınız, fâiz nasıl tanımlanıyor ve nasıl savunuluyor:

> *"...Servetin tevellüdüne vasıta olan bir unsurun, husule gelen servetten bir hisse intifaı olması pek tabiidir. İşte faiz denilen bu hisse sermâyenin sahibine, yani sermâyedara(kapitaliste) ait olur. Fâizin asıl sebeb-i vücudu sermayelerin binnefs müvellid servet olmasıdır..."*[65]

Fâizle borçlanmanın lüzumu ve faizin meşruiyeti şu cümlelerle savunuluyor:

> *"Sermayeyi istikra edenlere gelince: Filhakika servet bunların mesaisi sayesinde istihsal olunuyor. Fakat mukrizin sermayesi olmamış olsaydı, mustakraz bu serveti istihsal edebilecek mi idi? Eliyle dikiş diken bir kadın mesela günde sekiz parça vücuda getirirse, bu işi makine ile gördüğü zaman elbette yirmi parça vücuda getirir. Kendisinin bu makineyi almaya iktidarı yoksa ilanihaye sekiz parça vücuda getirmeye mahkum kalır. Hariçten biri çıkıp da bu kadına bir makina iştira edebilmesine müsâde edecek bir meblağ verse ve kadın bu para ile makineyi alıp günde yirmi parça işi vücuda getirse ve fazla olarak istihsal ettiği menfaatin tamamının değil, bir kısmının kendisine o meblağı ikraz eden kimseye, yani sermâyedâra verilmesi muvâfık ve muadelet değil midir?.."*
>
> *"...Sermâyedârın da hizmetlerinin mukâbilini almaları tabiîdir. İşte bunun içindir ki fâizle ikraz muamelesi bir muâmele-i meşrûa-yı iktisâdiyedir..."*[66]

64 **Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meâli,** 15. baskı, Ankara 1988, Diyanet Yayını, 2:275, s.46

65 M.Cavid, **İlm-i İktisat,** İst.1326, Dar üt-Tıbaat ül-Amire, s.179

66 M.Cavid, **İlm-i İktisat,** İst.1326, Dâr üt-Tıbaat ül-Amire, s.179

6. AVRUPA VE AVRUPALILAŞMA (BATILILAŞMA):

Aslında, Avrupa'nın üstünlüğü II.Abdülhamit döneminde kabul edilmişti. Batının ilmi, tekniği büyük bir heyecanla alınmalıydı. Ama örfü, âdedi, giyimi taklit edilmemeliydi.[67] Bu yönüyle Abdülhamit dönemi, Batıdan alınacak değerler yönüyle seçici bir özellik taşıyordu. II.Meşrutiyet dönemi bu açıdan seçici değil. Kitaplarda yalnızca Avrupa'nın üstünlüğü, medeniliği büyük bir hayranlıkla anlatılıyor ve bizim de onlar gibi olmamız arzulanıyor.

Bizde Batılılaşma hareketi 19.yüzyılın ortalarından itibaren edebiyat alanında da kendini göstermiştir. Şinâsi, Nâmık Kemâl, Recâizâde M. Ekrem, Abdülhak Hâmit gibi sanatçılar Batılılaşmanın öncüleri olmuştur. Bu arada yenileşme karşısında yer alan, bu yönüyle eski edebiyatın savunucusu diye tanıtılmış[68] yazarlar da çıkmıştır.

Tarihi Edebiyat-ı Osmaniye'de Muallim Nâci ile Recâizâde M. Ekrem arasındaki edebî tartışmaya temas edilerek, Recâizâde yönünde açık bir tercih dile getiriliyor. Eski edebiyatı savunan bir kişi olarak Muallim Naci "hileyle şöhret kazanmak"la suçlanıyor. Nâci'nin halk tarafından beğenilmesi halkın maziye bağlılığı ile açıklanıyor. Buna karşılık Recâizâde ve Hâmid'in yeterince şöhret bulmayışları, gençlerin yeterince iyi yetişmeyişine bağlanıyor. Kabahat yeni edebiyat taraftarı edip-lerde değil, onları anlayacak kadar kültüre sahip olamayanlardandır. Kısacası, halk yeni edebiyatı anlayıp takdir edecek seviyede değildir:

> *"...Esasen halkın cihaz-ı teneffüs, idrak ve tefekkürü Garbın hava-yı sanatından intişar eden nefâis ve bedâyii mass ve temsil edecek bir raddede değildi. Teceddüdât-ı edebiyye bir kaç kişinin arzû-yu dehasiyle, bir kaç kariin iştiha-yı nefais-i cûşi arasında kalmış, husule gelmiş bir şeydi. Ekseriyet halk maziye merbut bulunduğu gibi, o zaman da yetişen gençlerin ekserisinde nîm bir tahsil ile kaleme devama başlamış, Hâmid'in Ekrem'in eserini an-*

67 Ayşe Sıdıka, **Usul-ü Talim ve Terbiye**, İst.1313, Alem Mat. s.46

68 Kastedilen yazar Muallim Naci'dir.

layacak kadar nüfûz'u nazar-ı zevke mâlik olmayan kimselerdi..."[69]

Buna karşılık Şinasi de Osmanlı edebiyat hayatının ve fikrini "garplılaştıran" ilk edip olarak tanımlanıyor ve övülüyor:

> *(Şinasi) Osmanlı hayat-ı edebiyye ve fikriyesini Garplılaştıran ilk edîptir. Lisanımızı, hatta dimağımızı kat'i surette de yetiştirmiş olmasını, bunların kendilerinden evvelce gelmiş bir çok zevat tarafından ihzaz edildiğini söyleyerek bir tarafa bırakmış olsak bile, herhalde ŞARK ile GARB arasında -tabir caiz ise-sağlam bir fikir üzerinde ilk defa bir köprü kurmuş olması, namını hürmet ve tazim ile selamlamak için kafi bir sebep teşkil eder."*[70]

Niçin garplılaşma? Çünkü "*Avrupa akvamı fikirce, ilimce, bizden üstün*"dür.[71] "*Bütün cihanın en mamur memleketleri, en medeniyetli milletleri Avrupa kıtasındadır.*"[72] Sonra Avrupalılar, başkalarının yardımlarıyla yaşamak zorunda olan acizler için, birer "darülaceze" açarak, onları himâye altına alıp, "*şân-ı insâniyete muvâfık*" davranışların en güzel örneklerini vermektedirler.[73] Hizmetçilerine iyi davrananlar da onlardır. "*Avrupalıların hizmetçilerine karşı olan muameleleri hakikaten taklide şayandır.*"[74] Avrupalılar, yollara da "pek büyük ehemmiyet" verirler. Yolların bakımı için hükümet bütçesine mühim bir para koyarlar.[75]

Bu arada Balkan Savaşı sonrasında Avrupalıya karşı olumsuz bir tavır da ortaya çıkmıştır. Avrupalılar, savaş öncesinde Osmanlılara bir ültimatom vererek, statükonun korunacağını, "hiç bir surette kimsenin tevsi-i arazi" etmesine müsâde et-

69 Şehabettin, Süleyman, **Tarih-I Edebiyat-ı Osmaniye**, Dersaadet 1328, Sancakcıyan Mat. s.348

70 Birgen, Muhyiddin, **Yeni Edebiyat**, İst.1330, A.Asadoryan ve Mahdumları Mat. s.159

71 Ali Seyyidi, **Musahebat-ı Ahlâkiye**, İst.1332, Şirket-i Mürettibiye, Mat. s.19

72 M.Asım-A.Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitabı(coğrafya)**, İst. 1334, Orhaniye Mat. s.367

73 Ali Seyyidi, **Terbiye-I Ahlâkiye-I Medeniye**, Dersaadet, 1329, s.25

74 A.g.e. s.35

75 A.g.e. s.24

meyeceklerini bildirdikleri halde, Osmanlılar yenilince bu sözlerinde durmazlar. Hatta Balkan devletlerinin işgal hareketini alkışlarlar. Bu durum, Millî Kıraat kitabında eleştirilir.[76] Ancak, "batılılaşma"ya karşı bir tepkiye dönüşmez. Avrupalılaşma(batılılaşma) yine bir ideal olarak varlığını sürdürür.

7. ÇEŞİTLİ MİLLETLERE BAKIŞ

a) İngilizler:

İngilizler, "servet ve azamet" sahibi bir millettir.[77] Ancak İngilizler bu serveti ve azameti, acımasız bir sömürge anlayışı ile elde etmişlerdir. "Hürriyet" başlıklı bir yazıda, esaretin yer yüzünden tamamen kalkmadığı, belki tadilata uğradığı anlatılıyor. Buna örnek olarak da İngilizlerin Hindistan'daki uygulamaları gösteriliyor:

> *"Meselâ Hindistan'ı nazar-ı dikkate alalım. Burada en ciddî hesaplara nazaran beş neferden ibaret bir ailenin senevi vâridaatı 200 Frankı tecavüz etmediği halde, İngilizler ahaliden senevi 750 milyon Frank miktarında vergi almakta ve bu hal daimi bir kahr ve galâ içinde ahâliyi sefâlet ve esâret altında bulundurmaktadır."*[78]

İngilizlerin sevilmediği anlaşılıyor. Ancak bu durum onların takdir edilecek taraflarının olmadığı anlamına gelmiyor:

> *"...Bir çok hallerini sevmediğimiz, bir hareketlerine nefret eylediğimiz İngilizlerin şâyân-ı imtisâl bir âdetleri varsa, o da verdikleri sözü ifa etmektir."*[79]

Yalnız burada bir dipnot düşülerek açıklama yapılıyor. Bu açıklamaya göre; *"İngilizler şahsen verdikleri sözü tutarlar. Lakin siyasette bu kavmin bir mevki-i ahlâkiyesi yoktur. Bu hususta daima sözlerinden dönmeyi, başkalarını aldatmayı, menfaat mukabilinde namus ve şerefe ehemmiyet vermemeyi vazife addederler. Tarih bunun en büyük şahidir."*[80]

76 Köprülü, **M.Kıraat**, İst.1331, Kıraat Kütüphane ve Mat. s.223

77 Mehmet Cavid, **Malumat-ı İktisâdiye**, Dersaadet, 1329, Kanaat Mat. s.24

78 M.Adil, **Malûmat-ı Ahlâkiye ve Medeniye**, İst.1334, Matbaa-i Amire, s.132-133

79 Ali Seyyidi, **Musahebat-ı Ahlâkiye**, İst.1333, Şirket-i Mürettibiye, s.38

80 **A.g.e.** s.38

b) **Yahûdiler:**

Köprülü, Millî Kıraat kitabında Pierre Loti'nin bir yazısına yer verir. Loti, Türklerin uğradığı ihanetleri anlattığı bu yazısında Yahudiler'e temas eder:

> *"Zavallı Türkler. Selanik Yahudileri tarafından bile terk olundular. Bu İspanya mültecileri Osmanlının zir-i hakimiyetinde bir devr-i hürriyet geçirmiş, ve Müncilerin cinayetine maruz kalmışken içlerinde nihâyet "hakikaten" medeni bir milletin zîr-i idaresinde yaşamak kendileri için mucib-i fahr u şeref olduğunu -şüphesiz altın mukâbilinde- şarkın bilmem hangi varakpâresine yazmayı vicdanına sığdıran bir mahlûk bulunmuştur? Bu hareket eğer bu derece aşağı, bu derece deni olmasaydı kahkahalarla gülünecek bir şey olurdu. Bununla beraber ümit ediyor ve istiyorum ki, bu Yahudi, millettaşları arasında bir istisna teşkil etsin."*[81]

c) **Yunanlılar (Rumlar):**

Yunanlı, "alçak bir düşman" olarak tanıtılmaktadır. "Sabır ve Metanet" başlıklı bir yazıda, Plevne savunması örnek veriliyor. Selânik'i Yunan'a teslim edenler eleştirilirken, Yunanlılarla ilgili kanaat da serdediliyor:

> *"...Selânik'i nâmerdâne, muharebesiz "Yunan gibi alçak bir düşman'a teslim edenler ise, dâima lanetle zikredileceklerdir..."*[82]

İçimizde yaşamakta olan Rumlara da pek iyi gözle bakılmamaktadır. Bir bakkal çocuğunun şahsi gayretleri sonucunda büyük bir tüccar oluşu övgüyle anlatılırken, Rum tüccarlardan da söz edilmektedir:

> *...Halbuki o tüccarlar, itiyatları iktizâsından olarak en fenâ malları getirip en yüksek fiyatlarla satmakta idiler."*[83]

---

81 Köprülü, **Millî Kıraat**, İst.1331, Kanaat Kütüphâne ve Mat. S.222

82 A.Cevad, **Musâhebât-ı Ahlâkiye**, İst. 1330, Hilâl Mat. s.42

83 M.Asım-A.Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitabı(Kıraat ve Musahebat-ı Ahlâkiye)**, İst. 1334, Orhâniye Mat. s.149

d) **Ruslar:**

Tarih içinde Türklerle Rusların bir çok savaş yapmış olması, Ruslara karşı olumsuz bir kanaatin oluşmasında her halde etkili olmuştur. Rus'un dilimizdeki lakabı "Moskof"tur.

"Vicdan" kavramının anlatıldığı bir yazıda, bir kimsenin her hangi bir sebeple bir başkasını katletmesi, sonuçta pişmanlık ve vicdan azabına yol açar. Çünkü bu bir "ahlâki hata"dır. Oysa savaşta bir "Moskof'u tepelemek" öyle mi? Bakalım:

> *"...Esnâ-yı muhârebede bir Moskof'u tepeleyen bir adam hiç birzaman nedâmet ve azab-ı vicdânî hissetmez... Memleketin vatanın saadet ve selâmeti için o Moskof'u tepelemek lâzım idi...O Moskof'u öldürmese idi, kendisi onun tarafından öldürülecekti..."*[84]

Bir manzumede de Osmanlı Devleti'nin çöküşü ve bundan duyulan ıstırap anlatılıyor. Bu arada "şimal dostu"ndan söz ediliyor. Osmanlı "yaralı bir aslan gibi çırpınırken" alçaklar da onun kanlarıyla eğleniyorlar:

> *"Bir başkası şimal dostun kollarını geriyor,*
> *Her adımda yollarına kanlı ağlar seriyor."*[85]

Buradaki şimâl dostu'ndan maksadın Ruslar olduğu açıktır.

e) **Bulgarlar:**

Balkan Savaşı'ndaki yenilginin sebepleri anlatılıyor. Başlangıçta ilimde, fende, irfanda, askerlikte ileri giden milletimiz büyük bir rehâvet ve atalete düşüyor. Sonuç itibariyle "âdi Bulgar"a mağlûp oluyor.[86]

8. VATAN:

II.Meşrutiyet'in ilan edildiği yıllarda, Osmanlıcılık düşüncesinin ağır bastığını, hatta bunun Balkan Savaşlarındaki

84 Ali Seyyidî, **Musâhebât-ı Ahlâkiye**, İst.1333, s.21-22

85 Köprülüzâde, Prof.M.Fuad, **Milli Kıraat**, İst.1331, Kanaat Kütüphâne ve Mat. s.12

86 Ali Seyyidi, **Musâhebât-ı Ahlâkiye**, İst. 1333, s.21-22

bozgun sonrasına kadar devam ettiğini önceki bölümlerde[87] ifade etmiştik. Osmanlıcılık anlayışına göre, Osmanlıların yaşadığı her belde Osmanlı vatanıdır. Hatta bu yerler düşman işgaline uğramış olsalar bile, oraların vatan olma gerçeğini değiştirmeyecektir.

"Vatan" başlıklı bir yazıda, öğretmen duvardaki haritayı göstererek, şöyle konuşur:

> *"Şu büyük harita bizim vatanın haritasıdır: ...Rumeli, Anadolu, Kürdistan, Irak, Sûriye, Hicaz, Necid, Yemen, Mısır, Bingazi, Trablusgarb, Girit, Kıbrıs."*
>
> *"Mısır, Girit ve Kıbrıs'tan maada bunların her tarafından asker alınır. Bu askerlerin hepsi Osmanlı ordusunu teşkil ederler.."*[88]

Öğretmenin bu sözleri üzerine, çocuklardan biri: "*Bingazi ile Trablusgarb'ı İtalyanlar almadı mı, hoca efendi?*" diyerek itiraz eder. Hocanın cevabı ise şöyle olur:

> *"Evet, gasb etti; fakat orası yine bizim vatanımızdır. Orada din kardeşlerimiz daima kavga ediyorlar; bir gün gelecek ki İtalyanları kovmaya muvaffak olacağız."*

Bir başka çocuk da Rumeli'yi sorar. Hoca:

> *"Rumeli de bizim vatanımızdır. Bizim esir vatanımızdır. Demin saydığımız memleketler birbirinin kardeşi idi. Rumeli bu kardeşlerin en gürbüzü, en güzelidir. Onu düşman kapıp esir etti. Diğer kardeşleri çalışarak, onları esaretten kurtaracak."*[89]

II.Meşrutiyet dönemi, uğranılan ihanetler ve yaşanan savaşlar yüzünden, Osmanlı toplumu için üzüntü dolu ve hayal kırıklığı yılları olmuştur. Balkan bozgununun göz yaşları kurumadan I.Dünya Savaşı'na girilmiştir. Bu, acıları daha da artırmıştır. Böyle dönemlerde yönetici kadroların arayış içinde olmaları normaldir. Nitekim, İttihatçı yönetim de, Osmanlıcılık düşüncesinden Türkçülük düşüncesine uzanır. Tabii vatan an-

87 Bkz. Osmanlıcılık ve Türkçülük bahsi.

88 A. Cevad, **Güzel Kıraat**, İst.1330(1914), Matbaa-i Hayriye, s.114

89 A. Cevad, **a.g.e.** s.114-115

layışı da değişir. Gökalp'de bu değişikliği bariz olarak görüyoruz. Gökalp;

"Vatan ne Türkiyedir Türklere ne Türkistan,
Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir.Turan."[90]

diyerek, Osmanlıcıların vatan anlayışının dışına çıkar. Artık vatan, Osmanlıların yaşadığı, sınırları belli bir kara parçası değildir. Vatan, ne Türkiye ne de Türkistan'dan ibarettir. Vatan üzerinde Türklerin yaşadığı "büyük ve müeebbed" bir ülkedir.

Çalkantılı bir arayış içinde şüphesiz bu anlayış da değişime uğrayacaktır. Vatan, daha gerçekçi bir tanıma kavuşacaktır.

İnsan olarak vatanımıza borçluyuz. Bu borcun ödenmesi ise, "büyük vatanımızın daha büyümesi, daha şereflenmesi" için gayret göstermekle gerçekleşir. Öğrenciler, "yalnız kendileri için değil, hepimizin babası, anası demek olan vatana lâyık bir evlat" gibi çalışmalıdırlar."[91]

İnsan, vatanının menfaatini şahsî menfaatinden üstün tutmalıdır. Vatanın çıkarları söz konusu olduğunda "ailesinin medar-ı hayatını feda etmeyi" göze almalıdır:

"Bir memur bazen fena veya iktidarsız bir insanın mebusluğuna veya meclis-i umûmi-i vilâyet azalığına rey vermek için bir taraftan tazyik görebilir. O reyi vermediği takdirde memuriyetinden çıkarılacağı da muhakkak surette kendisine malum olur. O memur, ailesinin medâr-ı hayatını fedâ etmeyi, vicdanına muhalif ve vatanına muzır bir insanı intihap etmeye tercih edecek olursa, şecaat-i medeniye göstermiş olur."[92]

9. FİKİR VE BASIN HÜRRİYETİ:

Çoğu zaman milletlerin genel kanaatları atasözü olup karşımıza çıkıverir. "Söz gümüşse, sükut altındır" da olduğu gibi. Onun için bizde, aklına gelenleri çekinmeden söyleyenler, ço-

90 Köprülüzâde, Prof. M.Fuad, **Milli Kıraat**, İst.1331, Kanaat Kütüphane ve Mat. s.3(İptidai son sınıflar için)

91 Şehabettin Süleyman-Köprülü, Dr.M.Fuad, **Meşrutiyette Terbiye-i Etfal**, İst. 1327(1911), Necm-i İstikbâl Mat. s.7-8

92 Ahmet Cevad, **Musahebat-ı Ahlâkiye** İst. 1330, Hilal Mat. s.46

günlukla "geveze" diye tanımlanır. Gevezelik ise olumlu bir davranış değildir.

Gevezeliğin eleştirildiği bir yazıda, düşünce açıklama adeta yasaklanıyor. "Geveze yalancının kardeşidir. Çok söyleyen insanın sözlerinde mutlaka çok yanlış bulunur..." Onun için ya hiç konuşmamalıyız, ya da faydalı konuşmalıyız. Kime göre faydalı? Tabii ki hakim düşünceye göre:

> *"Cenab-ı Hak insana iki kulak, iki göz, iki el, iki ayak, iki burun deliği verdiği halde yalnız bir lisan vermiştir. İnsan iyice dinlemeli, iyice görmeli, iyice yoklamalı, hatta lazım olursa iyice koklamalı, hasılı her şeye tamamıyle vâkıf olmalı, ondan sonra faydalı surette ona dair söylemelidir."*[93]

Burada zımnen de olsa düşünce açıklamaya yönelik olumsuz bir tavır görmekteyiz. Üstelik, açıklanacak olan düşüncenin faydalı olma şartı vardır. Demek ki birilerince(meselâ siyasî idarece) faydalı görülmeyecek bir düşünce açıklanamayacaktır.

Fikir ayrılıklarını hoş karşılamayan tavırlarla da karşılaşıyoruz. "Fikirlerimiz birbirine uymazsa" aramızda birlik olmaz. Bu yüzden memleketimiz de ilerleyemez:

Sâdi, idealize edilmiş bir öğrenci. Siyasî irâdenin düşüncelerini yansıtıyor. Arkadaşlarıyla gittikleri koruda, hangi oyunu oynayacaklarına karar veremeyince, arkadaşlarına şunları söylüyor:

> *"...Hatırınıza gelmiyor mu? Geçen yıl Vezâif-i Medeniyye muallimi bize ne dedi? Bir memleketin ilerlemesi, terakki etmesi, o memleket halkının fikirlerinin birbirine uygun olmasına bağlıdır. Fikirler birbirine uymaz ise orası harap olur. Biz bu dersleri niçin okuyoruz... Elbette bu sözlerde bir faide vardır...Bizim şimdiden böyle fikirlerimiz birbirine uymaz, iki saatte hangi oyunu oynayacağımıza karar verilemez ise, büyüdüğümüz zaman da aramızda bir ittihat olmaz. Bu yüzden memleketimiz de ilerleyemez. Baksanıza babalarımız, büyük kardeşlerimiz*

93 Ahmet Cevad, Millî Kıraat, (iptidaî 3.sene), İst. 1330, Matbaa-i Hayriye, ve Şürekâsı, s.39

her gün bir yerde, bir cemiyette birleşiyorlar. Memleket için bir şey yapmak istiyorlar. Fakat bir türlü uyuşamıyorlar... Sebebini ağabeyime sordum. Dedi ki "Küçüklükten beri adamlarla aramızda bir fikir uygunluğu yoktu. Onun için şimdi de uyuşamıyoruz..."[94]

Bu tarz bir yaklaşımın yanında, teşebbüs fikrini ve bağımsız düşünmeyi savunan eğilimler de görülüyor. Musahebat-ı Ahlâkiye'de, müfettiş, mezun olunca ne olmak istediğini sorduğu bir öğrenciden cevap alamayınca, ona şu eleştiriyi yöneltir:

"-Demek efendi, sizde hiç bir fikr-i teşebbüs, fikr-i istiklâl yoktur..."[95]

Bu yaklaşıma paralel olarak yasakçı zihniyete de tepki gösteriliyor. Hece vezninin anlatıldığı bir yazıda, bir dörtlük örnek gösteriliyor. Şiire yasak konması, millet menfaatine yönelik yayınlara izin verilmemesi tenkit ediliyor:

"Şiir yasak öyle olsun, varın şiir yazdırtmayın,
Şu millete can verecek bir sahife bastırtmayın,
Vahşet tamam olmak için her mektebi kapattırın,
Buharî-i Şerifi de Kur'an gibi toplattırın."[96]

Basın hürriyeti de savunulmaktadır. Öğretmen öğrencilerine "matbuattaki serbestliğin güzelliği"ni anlatırken şunları söylemektedir:

"...Bir milletin terakki ve terbiyesi behemehal o memlekette matbuatın serbest olmasına vâbestedir. Matbuat serbest olmayınca her şey nazar-ı millette gizli kalır, mühim şeyler hakkında kimse bir malumat alamaz. Ahlâksız memurlar aleyhlerinde gazetelerde bir şey yazılmayacağını bilirler ise bundan bilistifade her türlü fenalığı yaparlar..."[97]

---

94 Ali Seyyidî, **Vezâif-i Medeniye**, İst. 1329, Kanaat Mat. s.25-26

95 Ali Seyyidî, **Musâhebât-ı Ahlâkiye**, İst.1332, Necm-i İstikbâl Mat. s.46

96 Birgen, Muhyiddin, **Yeni Edebiyat**, İst.1330, Artin Asadoryan Mat.s.26) (Dörtlükte geçen Kur'an toplattırma filli araştırılmış, ancak o dönemlerde böyle bir uygulamaya tesadüf edilmemiştir. N.D.)

97 Ali Seyyidî, **Musâhebât-ı Ahlâkiye**, İst.1332, Şirket-i Mürettibiye Mat. s.47

Şüphesiz bu ifadeler, tam bir fikir ve basın hürriyeti savunulucuğu anlamında yorumlanamaz. Ancak, devlet memurlarının basında eleştirilmesinin savunulması da ilginçtir. Demek ki bir mânâda basın, siyasî irâdeyi eleştirebilecektir.

10. İLİM:

"...Her kim ilimsiz, irfansız ise o, kudretsiz, şerefsizdir; kendine, vatanına faidesi pek azdır."[98]

II.Meşrutiyet yönetiminin ilme bakışı yukardaki cümleyle özetlenebilir. İlim, irfan güç demektir. Gücü olmayanın şerefi de olmaz, kendisi dahil kimseye faydası da dokunmaz.

İlim, Osmanlı için, Batı karşısındaki zayıflığını giderme reçetesidir. İlim;ilerleme, Avrupa gibi hâkimiyet kurma, zengin olma yoludur:

"Avrupa milletleri bu gün dünyanın diğer milletlerine hakim bulunuyor: Afrikayı, Asya'nın pek mühim yerlerini aralarında paylaşmışlardır. Müstakil kalabilen devletlerin de bütün kazançlarını yine onlar çekiyorlar. Mesela bizim memleketimizde bütün şimendiferler, tramvaylar, vapurlar, madenler onlarındır ve onlar tarafından işletilmektedir. En büyük mağazalar, bankalar da Avrupalılarındır. Memleket bizim olduğu halde bütün servetleri varidatı onların eline geçiyor."

"Avrupalılar bizden bu cesim menfaatleri muhârebe ile değil ilim sayesinde alıyorlar..."[99]

İlim; toplumları cehaletten kurtararak, medeni toplumlar sınıfına sokuyor. "Afrika zencilerinin, Avustralya ve Afrika vahşileri'nin ilkel bir hayat tarzı içerisinde olmaları, ilimsizliktendir. Meselâ ileri gitmiş Avrupa'ya bakalım:

"Şehirleri gâyet güzel, cesîm ve muntazamdır. Ne kadar büyük ve yüksek binaları vardır. Fabrikalarında dünyanın her türlü emtiasını imal ederler... Şehirlerini elektrik ile tenvir ederek geceyi gündüz hâline getiriyorlar.

98 Ahmet Cevad, **Musâhebât-ı Ahlâkiye**, İst. 1330, Hilâl Mat. s.57

99 *A.g.e.* s.57

Tayyarelerle havada bile uçuyorlar. Bütün bu terakkiler ancak İLİM sâyesinde olur."

Afrika vahşileri geri de biz ileri miyiz? Biz de gelişmiş bir millet değiliz. "Vâkıa Afrika zencilerinden çok geriyiz." Gemimizi, uçağımızı, tramvayımızı, hulasa her şeyimizi Avrupalılardan alıyoruz. Bize kalan ise yalnızca "küçük ticaret ve aşağı derecede" zıraattır. Bizim bu halde bulunmamız, "ilimsizlikten ileri geliyor".[100]

Madem ki Avrupa karşısındaki yenilgimizin ve fakirliğimizin sebebi ilimsizliktir, öyleyse, bizim de ilim öğrenmeyi özendirmemiz gerekir:

İLERİ

"Arş ileri, arş ileri
İsteğimiz ilerlemek
Arş ileri, arş ileri
Geri kalan ölmüş demek
Okuyalım, hüner, ilim
Sayesinde yükselelim
İşimizde sebat edip
Terbiyeli iyi edip
Davranalım, çalışalım,
Her bir işe alışalım
Arş ileri; arş ileri
Geri kaldık çoktan beri
Arş ileri arş ileri
Batsın ilim düşmanları"[101] Ali Ulvi

Bir başka manzumede, öğrencilere seslenilerek, oyunu bırakıp ilim öğrenmeleri istenmektedir. Çünkü "maarif asrı"ndayız. Tahsile emek vermeyen, yemeksiz kalır. Öyleyse okulu kutsal bir kurum olarak görüp ilmimizi artırmalıyız.

"Arkadaşlar, dinleyin var bir sözüm
Koşmayın öyle sokaklarda kuzum.
.....

100 M.Asım-A.Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitabı(Kıraat ve Musahebat-ı Ahlâkiye)** İst. 1334, Orhaniye Mat. s.92-94

101 A. Mithat Ömer, **Osmanlı Kıraatı**, İst.1330, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, s.28

Asrımız asr-ı maariftir bu gün
Kuş uçurmak, kargacık tutmak nüçün ?
Şimdi tahsile verilmez ise emek,
Kim verir bilmem bize sonra yemek?
Mektebi takdis ve tebcil eyleyin,
Bir büyük gayretle tahsil eyleyin.
Çünkü tahsil etmeyen nâdaân olur
Sinesi ateş-zen, harman olur."[102]

"Faziletsiz insan meyvesiz ağaca benzer. Fazilet (ise) ilim sayesinde kazanılır.... Vücudumuz nasıl gıdaya muhtaç ise, aklımız da -öylece- ilme muhtaçtır"[103]

İlmin lüzumu dinimizce de ifade edilmektedir. Bir hadiste, "Çin de bile olursa ilmi oradan gidip alınız. Zira taleb-i ilm her müslim üzerine farzdır."[104] buyrulmaktadır.

İlim öğrenmeyi emreden bu hadis, şiirlere de yansımıştır:

"Din-i İslâma cehâlet dokunur
Müslümanlıkta fazilet okunur.
İlim için kendimizi yormalıyız.
Çin'de de olsa varıp sormalıyız.
Medeniyet hep gidiyor ileri
Artıyor komşuların bilgileri
Bakıp etrafa da ibret alalım
Bize lâyık mi ki âtıl kalalım.
Sağlam insanda kesl küfrandır
Kâsilin durduğu yer vîrandır."[105]

Bu dönemde ilmden maksat, bizi ileriye götürecek, zenginleştirecek, Avrupa'nın düzeyine ulaştıracak bir ARAÇ'tır. O da ancak fen ilimleridir. Öyleyse bu ilmi öğrenmeliyiz. Biraz gayretle bunu başarabiliriz:

"Hangi sanat elimizden gelmez
Fikrimiz hangi kata yükselmez

102 Abdülkâdir, **Kıraat-ı Edebiyye**, Dersaadet, 1327, Mürettibin-i Osmaniye Mat. s.47
103 Ali Seyyidî, **Türkçe Resimli Kıraat**, İst. 1327, Karabet Mat. s.8
104 M.Asım-A. Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitabı (Mâlûmat-ı Diniye)** İst.1334, Orhaniye Mat. s.56
105 Ali Seyyidî, **Musâhebât-ı Ahlâkiye**, İst.1332, Necm-i İstikbal Mat. s.84-85

Var mı bir fen ki biraz gayretle
Muktedir olmayalım tahsile?"[106]

İlmin faydası, yalnızca maddi alanda gelişme göstermekten ibaret değildir. İlim kişileri ruhen ve fikren de geliştirir:

"Ruhun, fikrin kavi olması ise ancak tahsil-i ilim ve marifetle nefsi, irade kuvvetini terbiye ve ıslah eylemekle olur..."[107]

Peki ilim nerede öğrenilecektir? Kimler öğretecektir? İşte burada organize eğitim gündeme gelmektedir. İlim, okullarda öğretmenler tarafından öğretilecektir. Öyleyse okullara önem verilmelidir. Çünkü Avrupa milletleri eğitimi yaymak suretiyle ilerlemişlerdir:

"Bu gün Avrupa milletlerinin, hükümetlerinin bu kadar ilerlemesi, satvet ve servet sahibi olması, hep efrâdının sahib-i malumat bulunması, maarifin oralarda vâsi bir mikyas dahilinde intişar eylemesi sâyesindedir..."[108]

Mektebe önem vermek gerekir. Çünkü mektep, çünkü mektep feyz kaynağıdır, ışıktır, kalbe cilâdır. Çünkü mektep, ilerleme vasıtasıdır. Mektep öyle iç açıcı bir yerdir ki toprağından cennet kokusu alınır:

"Menba-ı feyz ve atadır mektep
Mazhar-ı nur-u safadır mektep
Asumandan yere akîs bir nûr
Dide-i kalbe ciladır mektep
Verir afâk-ı terakkiye ziya
Şems-i tâbân-ı Hüdadır mektep
Arş-ı âlayı maarif deseler
Namına şimdi sezadır mektep
Buy-ı cennet alınır hâkinden
O kadar ruh-fezadır mektep
Veriyor cisme hayat-ı ebedi
Rahat-ı rûha gıdadır mektep"[109]

106 Ali Seyyidî, **Musâhebât-ı Ahlâkiye**, İst. 1333, Şirket-i Mürettibiye Mat. s.24
107 **A.g.e.** s.20
108 Ali Seyyidî, **Terbiye-i Ahlâkiye-i Medeniye**, Dersaadet 1329, s.16
109 Abdülkâdir, **Kıraat-ı Edebiyye**, Dersaadet 1327, Mürettibin-i Osmaniye Mat. s.42-43

Okul önemlidir. Bu çeşitli vesilelerle belirtilmektedir. Nazife adlı bir kız çocuğu, ateşle oynanmaması kendisine ihtar edilmesine rağmen söz dinlemez; ateşle oynar ve neticede de ileri derecede yanar. Annesi yetişmemiş olsa, belki de ölebilecektir. İşte bu söz dinlemeyen çocuk, cezasını da çeker. Cezalardan biri de "okula gidememek"tir:

> *"Nazife uzun müddet hasta yattı. Istıraplar çekti. Mektebe de gidemedi. İki ay sonra yatağından kalkabildi..."*[110]

Eğitimin önemli bir ayağı da şüphesiz öğretmendir. Öğretmenler sayesinde gençler ilim tahsil ederler. Öyleyse onlara saygı ve şükran beslemek gerekir.

"Terbiye ve Sevimli Kız" başlıklı hikâyede, Pakize adlı bir kız çocuğu anlatılmaktadır. Pakize mütevâzı bir kızdır. Başkalarını küçük görmez, gururlanmayı da sevmez.

Şimdiye kadar öğrendiklerini yeterli görmez. Öğreneceği daha çok şey vardır. Bu açıdan kendisine yardımcı olanları minnetle anarken, öğretmenine karşı da şu duygular içerisindedir:

> *"...Evvelen kendisini yoktan var eden Cenâb-ı Hakk'a, sâniyen EFKARINI TENVİRE ÇALIŞAN MUALLİMESİNE, ondan sonra da sayelerinde yaşadığı ve kendilerinden ders-i edep aldığı peder ve vâlidesine karşı nihâyetsiz teşekkürlere borçlu olduğunu hissetti..."*[111]

Burada önce Allah'a, ikinci olarak da hemen öğretmene şükran duyulması ilginçtir. Çünkü Abdülhamit(II) döneminin klasik sıralaması, önce Allah'a, sonra Peygambere, ardından da Padişah'a şükran duymayı gerektirmektedir. Ancak ondan sonra şükran duyulacak kimsenin isminden söz edilebilir.[112]

Okul, ikinci bir ailedir. Çocuklara babalık vazifesini îfa edecek de öğretmendir. Babaya gösterilecek sevgi ve hürmet öğretmene karşı da gösterilmelidir.

> *"Mektep denilen ikinci âilede çocuklara karşı babalık va-*

110 Ahmet Cevad, **Resimli Osmanlı Lisanı**, İst.1330, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, s.11

111 Nâzım, **Kıraat-ı Beytiyye**, İst.1330, Şems Mat. s.155-156

112 Abdurrahman Şeref, **Coğrafya-yı Umûmî**, 4. baskı, İst. 1323, Karabet Mat. s.4

zifesini îfa edecek olan zat, muallimdir. Pedere karşı gösterilecek hürmet ve muhabbeti, muallime karşı da göstermelidir."[113]

Öğretmen, ilim öğretmenin yanında çocuklara iyiyi ve kötüyü birbirinden ayırt etmeyi öğreten, ailesine ve vatanına karşı faydalı olmayı öğrenen bir mürebbîdir:

"...Çocukları adam etmek için çalışan, iyiyi kötüden farkettiren, âileye karşı olan vazifeleri öğreten, hülâsa onları vatanımıza hizmet edebilecek bir hale getiren muallim değil midir?..."[114]

Bu büyük ve fedâkar adamın neler çektiğini düşünerek ona hürmet edip sevgi beslemeliyiz. O, buna fazlasıyla layıktır. Rivâyet olunur ki, Yavuz Sultan Selim, şehzâdelerinden (Sarı) Selim'in küçüklüklerinde, nasıl ders okuduğunu görmek için odasına gider. Gördüğü manzara şudur: Hoca şehzâdeye hürmeten ayakta ders vermekte, buna karşılık şehzâde oturmaktadır. Yavuz bu durumu görünce, "*-Oğlum, bu ters muameleyi bir daha görmeyeyim. Seni hocanın yerinde, hocanı senin yerinde göreyim.*" diyerek şehzadelerini azarlarlar."[115]

Yavuz'la ilgili bu hikâyeye yer verilmek suretiyle, bakın bizim eski geleneğimizde de hocaya hürmet vardır, öyleyse hocalara hürmette kusur etmeyelim, denmek istenmektedir.

Eğitimin bir cephesinde de kitap vardır. Kitaplar, bilginin muhafaza depolarıdır. Onun için hangi dilden olursa olsun kitaba önem vermek gerekir. İslâm büyüklerinden Me'mun ve Harun Reşid, eğitime ve kitaba verdikleri değer yüzünden övülmektedir:

"Me'mun, pederi Harun Reşid'i takliden büyük şehirlerde bir çok mektepler, medreseler açtırmış ve eski Yunan lisanıyla yazılı ne kadar kitap ele geçirmiş ise cümlesini Arapça(ya) tercüme ettirmiştir. Hatta bir defasında Rum-

113 Şehabettin Süleyman, Köprülü Dr.M.Fuad, **Meşrutiyette Terbiye-i Etfal**, İst.1327, Necm-i İstikbâl Mat. s.5

114 **A.g.e.** s.6

115 Hüseyin Kemâleddin, **Kıraat** (İptidailer için), İst.1325, Artin Asadoryan ve Mahdumları Mat. s.6

ları mağlup edip onlardan muharebe masrafı olarak bir çok para istemiş ve yerine KİTAP almıştır."[116]

11. DİN VE DİNDARLIK:

II.Meşrutiyet, aslında dini alanda köklü bir değişim getirmemiştir. Padişah, yine "emir-el-mü'minin"dir. Kur'an, yine önemli bir MEŞRUİYET kaynağıdır. Alimler, zâlimleri "taht-larından Kur'an ile indirecek"tir. [117] Hatta öyle gelişmeler olmuştur ki, bazı alanlarda daha önce rastlamadığımız kadar İslâm öne çıkmıştır. Özellikle Balkan Savaşı sonrasında ortaya çıkan tabloda, Osmanlı tebaası içerisinde Hıristiyan nüfusun oranının hayli düşmüş olması ve savaşların daha çok Hristiyanlarla Müslüman Osmanlılar arasında vuku bulması, yönetimi İslâm'a daha fazla yönelmeye mecbur etmiştir.

Bu noktada, II.Abdülhamid dönemi ders kitaplarında Hıristiyan teb'aya karşı fevkalâde dikkatli bir üslûp kullanıldığını görüyoruz.[118] Oysa II.Meşrutiyet döneminde "HİLAL-HAÇ" mücadelesi gündeme geliyor.

Gökalp, Türk Yavrularının İlâhisi adlı şiirinde;

"Hilal Haç'a yenilmesin. Amin.
Türklük bitti denilmesin. Amin."

mısralarına yer verir, ardından da, halkı İslâm etmek idealini dile getirir ve Tanrı'ya şöyle yalvarır:

"Bir nurlu din, ateşli iman ver,
Yoldan çıkan halkı İslâm edelim.
Yoldaşımız izan olsun. Amin.
Rehberimiz Kur'an olsun. Amin."[119]

Ezberlenmesi istenen başka bir manzumede yine Türk ırkının İslâm kimliği vurgulanıyor:

"Gel evladım, anlatayım sen kimsin,
Sen bir Türk'sün, yani müslimsin,

116 Ali Reşad-Ali Seyyidi, **Tarih-i İslâm**, İst.1330, 3.baskı, Kanaat Mat.s.82
117 Birgen, Muhyiddin, **Yeni Edebiyat**, İst.1330, A.Asadoryan Mat. s.36
118 Ali Tevfik, **Yeni Coğrafya**, İst.1305, s.18-19
119 Ahmet Cevad, **Resimli Osmanlı Lisanı**, İst.1330, s.75

Dinin kavi direğisin, daimsin..."[120]

"Anneciğim" adlı şiirde de, çocuğun ağzından anne anlatılıyor. Anne, yalnızca çocuğuna şefkatle yaklaşan, onu koruyup büyüten kimse değildir. Anne, çocuğuna İslamlığı da tarif edendir:

"Gökte kamer parlar iken,
Yıldızlara baktırarak,
İslâmlığı tarif eden,
Anneciğim, sensin ancak."[121]

İslâm Allah'ın gönderdiği bir dindir. O, bize doğruları söyler. Onda saçma, yalan, hile yoktur. Gerçi bütün dinler doğru söyler ama onların en büyüğü İslâm'dır:

"Allah bize bir Peygamber
Bir de Kur'an'ı göndermiş
Onun ile bize söyler
Doğru nasıl olur her iş.
Saçma, hile, yalan aslâ,
Yoktur onda iyi bilin.
Her din doğru söyler ama
Müslümanlık en doğru din."[122]

Sonra İslâm, ilimle sıkı bir uyum içerisindedir. Cehalit ona dokunur. Müslümanlık fazilet dinidir. İlmi emretmektedir:

"Din-i İslâma cehalet dokunur
Müslümanlıkta fazilet okunur
İlim için kendimizi yormalıyız
Çin'de de olsa varıp sormalıyız."[123]

Allah'a ve İslâm büyüklerine karşı, bu dönemde de saygılı bir ifade görüyoruz. Ancak Abdülhamit(II) döneminin mübalağası yoktur artık. İbâdet yerlerine saygı göstermenin öneminin anlatıldığı bir yazıda, Allah ve Halife Ömer'in adları saygı ifâdeleriyle birlikte kullanılıyor:

120 **A.g.e.** s.12
121 **Ahmet Cevad, Resimli Osmanlı Lisanı,** İst.1330, Matbaa-i Hayriye, s.6
122 A.Mithat Ömer, **Osmanlı Kıraatı,** İst.1330, Matbaa-i Hayriye, s. 11-12
123 **Ali Seyyidî, Musâhcbât-ı Ahlâkiye,** İst.1332, Necm-i İstikbal Mat. s.84

"Kilise olsun, havra olsun..Bunların dahilinde Cenâb-ı Hakk'a ibâdet ve nidâ olunur. Hazreti Ömer(R.A) Kudüs'ü zapteylediği gün, öğle namazının şehrin en büyük kilisesinde kılındığını tarihte okumadın mı?.."[124]

İslâmın bir cephesi de ibadettir. İbadete nasıl bakılmaktadır? Özendirme var mıdır? Meseleye bu açıdan yaklaşınca, ibâdetin(özellikle namazın) özendirildiğini görüyoruz:

Sâdi; çalışkan, zeki bir çocuktur. Hareketleriyle örnektir. Şimdi bu örnek davranışları görelim:

"...Her sabah yatağından kalkınca her şeyden evvel abdest alır namazını kılar, sonra saçlarını tarar, üç günde bir çamaşır değiştirir, her cuma sabahı tırnaklarını keser, yemeklerden sonra sabunla el ve ağzını iyice yıkar..."[125]
"Sâdi, öteden beri sabahları erken uyanmayı adet edinmiştir. Kalkar kalkmaz ilk işi abdest alarak Cenâb-ı Hakk'a ibadet etmektir. Namazı bitirince, "Oh Yarabbi, sana ibâdet etmek, ne kadar güzel şeydir. Kalbim nurla doldu. Büyük bir ferahlık hissediyorum.' der."[126]

Bir başka eserde, sağlığı korumak için yapılması gerekenler arasında, erken kalkıp namaz kılmak da sayılmaktadır:

"Efendim, sıhhatimizi muhafaza etmek için, akşamları erken yatıp, sabahları erken kalkmalı, kalkar kalkmaz elimizi, yüzümüzü güzelce yıkamalıyız; daha doğrusu abdest almalıyız. Ondan sonra bahçe ve odada beş dakika jimnastik yapmalı..."[127]

Diğer bir kitap da "Programla Hareket" başlığı altında planlı yaşamanın ehemmiyeti anlatılıyor. Bu arada, bir kadın tarafından hazırlanmış mükemmel bir plandaki unsurlara yer veriliyor. Plana göre kadın:

"...her sabah erken kalkar, abdest alır, giyinir, namazını kılar, önünde henüz açılan günün ailesi fertleri hakkında hayırlı olmasını dua eder..."[128]

124 Ali Seyyidî, **Musâhebât-ı Ahlâkiye**, İst. 1332, Şirket-i Mürettibiye Mat. s.39
125 Ali Seyyidî, **Vezâif-i Medeniye** İst.1329, Kanaat Mat.. s.6
126 A.g.e. s.12
127 Ali Seyyidî, **Musâhebât-ı Ahlâkiye**, İst. 1332, Necm-i İstikbâl Mat. s.10
128 Nâzım, **Amelî ve Nazarî İktisad-ı Beytî**, İst.1334,(inas sultani 6.sınıf). Ahmediye Matbaacılık Şirketi, s.53-54

İdâre-i Beytiyye'de "YARDIMCILARIMIZ" başlığı altında, hizmetçilerin sevk ve idaresinin nasıl olacağı anlatılırken, dini vazifelerini yerine getirmenin önemi üzerinde durulmaktadır:

> *"Akıllı ve dinini seven bir hanım, hizmetçilerinin vezaif-i diniyyelerini, iffet ve istikametlerinin muhafazasını dahi gözetir."*[129]
>
> *"Müsrif, dini vazifelerinde mütekasil, intizam ve nezafetten mahrum, tembel bir aile reisesinin hizmetçilerinden ne beklenebilir..."*[130]

I. Meşrutiyet dönemi ders kitaplarında, dini telkinin daha kuvvetli olduğu söylenebilir. Mesela temizliğin önemi anlatılırken, öncelikle Peygamberin emri icabı temiz olmamız gerektiği ifade ediliyordu.[131] Bedeni ve sıhhi gerekçeler arkaya bırakılıyordu. Oysa, II. Meşrutiyet dönemi anlayışında önemli bir çizgi değişikliği gözleniyor: Artık namaz bile sağlığı korumak için gerekli bir ibâdettir.[132]

Bu çizgi değişikliğinde müspet bilimlerin etkisi büyük olmuştur. Dini ilimlerin yanında fen bilimlerinin ve sosyal bilimlerin okutulmaya başlanması, insanların ufuklarını genişletmiştir. Ancak, Avrupalılara duyulan hayranlığı artırmıştır. Bu durumda müspet bilimlerin gerçekleri, dini hükümlerin önüne geçmeye başlamıştır.

Fâiz bahsinde bu durumu incelemiştik. İslamın kesin yasağına rağmen, faizin nasıl savunulduğunu orada görmüştük. Faiz, iktisadi meşru bir muamele olarak tanımlanıyor ve savunuluyordu.[133]

---

129 Nâzım, **İdâre-i Beytiyye**, İst.1334, Hilâl Mat. s.35
130 A.g.e. s.37
131 Ali İrfan Eğriboz, **Çocuklara Talim-i Fezâil-i Ahlâk** İst.1312, s. 14-15
132 Ali Seyyidi, **Musâhebât-ı Ahlâkiye**, İst. 1332, Necm-i İstikbal M s.10
133 Bkz. Ekonomik Hayat bölümünde Faiz bahsi.

12. KADIN:

II. Meşrutiyet dönemi kadını, şüphesiz I. Meşrutiyet dönemi kadını kadar horlanmıyor. Ancak, yine de sosyal konumunda fazla bir değişiklik yok: İffetini koruyacak, süslenecek(ama aşırıya kaçmadan), evinin ve kocasının hizmetinde bulunacak... Tasarruflu olacak, çocuklarına iyi bakacak, onları terbiye edecek...Ama, bütün bunlara rağmen, aşağılanmaktan kurtulamayacaktır. Erkek ile kadın arasında fark olacak, "ağlamak" "karı"ya mahsus kalacaktır.

Ayşe Ümmü Abdullah, Endülüs'te saltanat süren Müslümanların sonuncusu Ebu Abdullah-ı Sagîr 'in annesidir. Oğlu Gırnata'yı düşmana bırakıp kaçar. Sonra da uzaktan Gırnata'nın yanışını seyrederken hüngür hüngür ağlar. Bunu gören anne, oğlunu:

> *"-Sana evlat demeye utanıyorum. Seni doğuracağıma bir taş doğurmalı idim. Ağla, hayasız, ağla! Mert gibi kullanamadığın şu mübarek vatan için, KARI GİBİ AĞLA!"*[134]

sözleriyle eleştirir.

Kadının toplum nazarında değeri pek olmamasına rağmen, sorumlulukları hayli fazladır. Evdeki "temiz hava" ihtiyacının karşılanmasından tutun da, akşam eve dönen erkeğin "güler yüzle karşılanması"na kadar her şeyi yapaçak olan kadındır:

> *"Sıhhatimiz için temiz hava almamız icap ettiğini, vücudumuzun ve melbusatımızın temiz tutulması, yediğimiz yemeklerin mugaddi olması lazım geldiğini bilirsiniz. Bir evde bu işlerle meşgul olan kadın değil midir?..."*
>
> *"Akşam üstü evine yorgun avdet eden bir aile reisi her şeyi muntazam, sofrasını hazır bulursa, evin hanımını güler yüzle karşısında görünce, fikrinin ve vücudunun bütün yorgunluğu gider."*[135]

Kadın, kocaya hizmeti bir ibâdet bilmelidir. İbadet başlıklı bir yazıda, ibadetin yalnızca namaz, oruç gibi farzlardan ibâret

134 Nâzım, **Kıraat-ı Beytiyye**, İst.1330, Şems Mat. s.17
135 Nâzım, **İdâre-i Beytiyye**, İst. 1334, Hilâl Mat. s.6-7

olmadığı belirtiliyor ve bir kızın yapacağı şu davranışlar da ibâdetten sayılıyor:

> *"Bir kızın anasını, babasını sevmesi, doğruluktan ayrılmaması... ZEVCİNE VE EVLADINA can ü gönülden hizmet etmesi de ibadettir."*[136]

Kadın, zevcedir, annedir; bunun yanında aynı zamanda ev kadını(aile reisi)dir. Ve iyi bir ev kadınının sorumlulukları vardır:

> *"Kadının zevcelik ve validelik namından başka diğer büyük bir ünvanı daha vardır: Aile reisliği veya ev kadınlığı."*
>
> *"...İyi bir ev kadınının, intizam ve nezâfet, hilm ve nezâket, dikkat ve basiret, sabır ve merhamet, idâre ve tasarruf gibi kadınlık evsafını hâiz olması şarttır."*[137]

Evin hanımı, evini temiz ve intizamlı tutmak zorundadır. Hizmetini eksiksiz yapmadığı takdirde, erkeğin "haklı" olarak asabileşmesine yol açacaktır:

> *"Bir ev farzediniz. Her tarafı karışık ve kir içinde; çamaşırlar, bardaklar, tabaklar, iskemleler, ve hasıl her şey şuraya buraya bırakılmış; kadın çalışma zamanını misafirlikte, dedi-kodu ile geçirmiş; yemeği hazırlamamış olsun; çocuklar kendi havalarına bırakılarak, vücutları, elbiseleri pis ve terbiyeden mahrum bulunsunlar... Bu esnada peder evden içeri girsin, aradığı sükun ve intizamı, bir kaç kap sıcak yemeği bulamasın...Bütün bu hallerden erkeğin haklı olarak asabileşeceğini, aile reisinin de belki mukabelede bulunacağını, böylece aralarında tatsızlık baş gösterebileceğini keşfedebilirsiniz. Her erkek evini sever, fakat o ev dağınık ve murdar olursa nefret eder."*[138]

Buna karşılık iyi bir ev hanımı "eve lâzım olan kışlık zehairi mevsiminde tedârik eder, işlerini yoluna koymak için her

136 Nâzım, Kıraat-ı Beytiyye, İst. 1330, Şems Mat. s.3
137 Nâzım, İktisad-ı Beyti, İst.1334, Ahmediye Matbaacılık Şir, s.6
138 Nâzım, İdâre-i Beytiyye, İst.1334, Hilal Mat. s.7

sabah erkeden kalkar." Böyle yapmayacak olursa "birlikte yaşadığı kimselere fenalık etmiş"olur.[139] Ayrıca tutumlu da olmak zorundadır. "Akıllı bir valide kızını idareye, daha doğrusu tutumluluğa alıştırmaktan asla korkmaz".[140] Kadın,"tasarrufa riayet eder, kendisine ve ailesine bir şey satın alacağı vakit nefaset ve ehveniyet cihetiyle matluba muvafık olanı buluncaya kadar mağazadan mağazaya giderek zahmetten kaçmaz... Gösterişli şeylere rağbet etmez"[141]

Ayrıca, temizlik ve intizam da önemlidir. "Temizlik ve intizamdan mahrum bir mesken iğrenç bir mahaldir... Bir kadının derece-i liyakati, evinin bulunduğu halden hemen anlaşılır. Kapıdan içeriye girdiğiniz vakit, nazarınıza çarpan âsâr-ı intizam ve nezâfet ev sahibesinin TAM BİR KADIN olduğunu ispat eder."[142]

Bunlardan başka kadın, namuslu olmalıdır. "Namusu meşkuk veyahut aralarında ittihad mefkûd olan bir aileden" kız almamalıdır. Aksi takdirde "ailenin namusu"lekelenecektir. Evlenilecek kadının mevkii de erkeğin mevkiinden çok aşağı veya çok yukarı olmamalıdır:

> *"Bir zevce intihâbında namuslu ve mevkii kendi mevkiine şibih olan bir aileye müracaat etmek kâfi olmayıp, bahusus izdivaç olunacak kadının ahlak ve tabiatını nazar-ı dikkate olmak iktiza eder..."*[143]

Kadında aranan en önemli özelliklerden biri iffetli olmaktır. "İffetsiz kadın nursuz, mülevves bir vücuttur; şayan-ı nefrettir. İffetini muhafazaya çalışmayan kadınlar asla şâyeste-i muhabbet ve iltifat olamazlar. Hanımlık bu gibilerden uzaktır..."[144]

Kadınlar için önemli görülen bir husus da tesettürlü olmaktır. "Kâide-i tesettüre riâyet etmeyen hanımlar, kendilerini

---

139 **A.g.e.** s.9

140 Nâzım, **Amelî ve Nazarî İktisad-I Beyti,** İst. 1334, Ahmediye Matbaacılık şirketi, s.14

141 Nâzım, **İdâre-i Beytiyye,** İst. 1334, Hilâl Mat. s.10

142 Nâzım, **Kıraat-ı Beytiyye,** İst. 1330 Şems Mat. s.7

143 A.Rıza, **Ahlak-ı Malumat-ı Medeniye Dersleri,** 1.kitap, Matbaa-yı Jirair Keteon, Dersaadet, 1328, s.129

144 Ebu'l Muammer Fuad, **Vezaif-i Aile,** Dersaadet 1328, Keton Bedrosyan Mat. s.9

görenler tarafından asla mazhar-ı takdir ve tahsin olmadıktan başka, iffetsizlikle, yahut açık saçık takımından bulunmakla bil-ittiham umumun nefretini celbederler. Bununla beraber tesettüre riayet kaziyyesinin kadınların muhafaza-yı sıhhatleri emrinden de büyük faydaları olduğu etıbba-yı hâzıkaca musaddaktır."[145]

"Kızlar dokuz yaşına girdi mi sade bir baş örtüsü altına alınmalı, bir iki (yıl) sonra da artık dışarıya tamamıyle mestur çıkarmalı..."[146]

Kadınların süslenmesi konusunda bir orta yol benimsenmiştir. Fazla süslülük hoş karşılanmıyor:

> *"Başa takılan bir tüy, göğüs uzatılan bir tül, son derece süslü dikilmiş bir libas, halkın şahsa karşı nazar-ı hürmet celbe medar olmaz Bu babdaki hüsn-i takdir ve tahsin kuşa ve terziye aittir. Hürmet ve teveccüh daima fezail-i insaniyeye karşı mecluplurlar."*
>
> *"Akıllı hanımlar ziynete inhimak göstermezler. Çünkü ifrat-ı ziynet, kıllet-i akla delalet ettikten başka reis-i aile için büyük bir masraf, büyük bir sebeb-i muzayaka teşkil eder."*[147]

Fakat aşırıya kaçmamak kaydıyla süslenmek normal karşılanıyor. Hatta bir ölçüde süslenmek isteniyor:

> *"Hülâsa-yı kelâm bir kadın veya bir hanım kız kendisinin ve ailesinin iktidarıyla mütenasip olacak ve herkesin istikrahını celp etmeyecek surette elbise-i zarife giymeli, ve eğer mâlik ise yüzük, bilezik ve küpe gibi ziynet eşyalarıyla kendisine çeki düzen vermelidir. Fakat nefsini dev aynasında görmemelidir."*[148]

---

145 Ebu'l-Muammer Fuad, *Vezâif-i Aile*, İst.1328, K.Bedrosyan Mat. s.36
146 A.g.e. s.37
147 A.g.e. s.77
148 Nâzım, Kıraat-ı Beytiyye, İst. 1330, Şems Mat. s.5

B- FERTLERDE GERÇEKLEŞMESİ İSTENEN/VEYA İSTENMEYEN DAVRANIŞLAR

1.HAYATI SEVME:

Hiç bir sıkıntı, ıstırap ölümden daha kötü değildir. Yaşamak her halükarda güzeldir. İnsan dayanılmaz acılar içinde de bulunsa, yaşamak şansını kullanmalıdır. Bu açıdan kişinin intiharı düşünmesi ve kendi hayatına yine kendisinin son vermesi, hangi sebeple olursa olsun, doğru değildir.

Uzun zamandan beri ıstıraplar içinde hastalık çilesi çeken bir aile reisi, bir gün kendini tavana asarak hayatına son verir. Öğretmen, öğrencileriyle bu intihar olayını konuşmaktadır:

"Muallim-... Bu adam her türlü ıstırabıyla beraber intihar etmeli mi idi? Sen söyle Hasan!"

Hasan: -Hayır efendim. İntihar etmemeli idi. Cenâb-ı Hakk'ın lütuf ve merhameti büyüktür. Belki iyi olurdu. İntihar etmese idi yine biraz ümit vardı."

Muallim: -Aferin oğlum, Pek doğru söylüyorsun..Allah'ın inayetinden müstağni olmamalı. Vazifemiz budur, yoksa hâlika ve hilkate karşı isyan etmek caiz olmaz. Hayat hep kolay ve rahat olsa idi insanın ne meziyeti olurdu?.."[149]

2. DOĞRU OLMAK, YALANDAN UZAK DURMAK:

Doğruluk, dürüstlük önemli bir meziyet, herkes de bulunması arzulanan bir davranış şekli... Buna karşılık yalancılık, kişilerin toplum katındaki itibarını sarsan, bu yüzden de kaçınılması gereken bir huydur.

Ders kitaplarında, büyük olsun, küçük olsun, kişilerden dürüst olmaları istenmektedir. "Güzel Kıraat"ta dürüstlüğü öven bir hikayeye yer veriliyor.

Bahçe duvarı üzerinde oyun oynamakta olan bir çocuk, elindeki yirmiliği duvarın öbür tarafına düşürür. Başkasının bahçesine izinsiz girmenin doğru olmadığını bildiği için de bahçeye kendisi girmez, bahçıvandan yardım ister. Bahçıvan, ço-

149 Ahmet Cevad, **Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye**, İst. 1328, Mahmut Bey Mat. s.25-27

cuğun işaret ettiği yerde düşürülen yirmiliği bulur. Ancak çocuğu denemek maksadıyla eline bir çeyrek alır ve çocuğa, "Paran bu mu?" diye sorar. Çocuk hayır cevabını verir. Bahçıvan bu dürüst davranış karşısında fevkalade memnun olur. Çocuğa hem kendi parasını iade eder, hem de elindeki çeyreği vermek ister. Ama çocuk onu da kabul etmez. Çünkü ailesi ona kimseden hiç bir şey almamasını tenbih etmiştir. [150]

Bir başka hikaye yine "doğruluk" üzerindedir. Ömer, bir esnafın yanında çalışmakta olan bir tezgahtardır. Müşterilerden biri, alış-verişten sonra parasının üzerini almadan arabasına biner ve uzaklaşır. Bunu son anda farkeden Ömer, arabanın peşinden koşarak, müşterinin parasını iade eder. Müşteri, Ömer'in bu dürüstlüğünden etkilenir ve paranın üstünü Ömer'e bırakmak ister. Ancak Ömer: "Bu benim borcum, vazifemdi." diyerek kabul etmez. Bunun üzerine adam:

> *"-Hakkın var oğlum, fikrini anlıyorum. Namusluluk parayla satın alınmaz. Zira namusluluk öyle bir şeydir ki onun kıymetine para yetişmez..."*[151]

yorumunu yapar.

Görülüyor ki doğruluk, namusluluk'la eş değer kabul ediliyor. Mithat Ömer, Osmanlı Kıraatı kitabında "Namuslu Çocuk" örneği verir.

Şevki; fakir, yetim bir çocuktur. Annesi, çocuklarını geçindirmek için binbir fedakarlığa katlanmakta, yine de zorla geçinebilmektedirler. Anne, bir gün Şevki'yi alış-veriş için çarşıya gönderir. Ancak Şevki alış-veriş parasını kaybeder. Üzüntülü bir şekilde eve dönmektedir. Birden gözleri bir keseye takılır. Hemen keseyi alır. İçinde çil çil altınlar vardır. Hemen sahibini araştırır. Biraz ilerde beti benzi atmış ağlamaklı bir ihtiyar görür. Hemen yanına koşarak birşey kaybedip kaybetmediğini sorar...Kesenin ihtiyara ait olduğuna kanaat getirince keseyi ihtiyara teslim eder. Adam çok sevinir ve bir altınla Şevki'yi ödüllendirmek ister. Ancak Şevki bunu kabul etmez. İhitayar çok ısrar edince de, kaybettiği kadar bir alış-veriş parasını kabul

150 Ahmet Cevad, **Güzel Kıraat** (iptidaiye 2.sınıf), İst. 1330, Matbaa-i Hayriye, s.66-67

151 Ahmet Râsim, **İptidaî Kıraat**, İst. 1328-1330, Şems Mat. s.38-39

eder. Eve döndüğünde olayı annesine anlatır. Anne, böyle "namuslu bir çocuk'a sahip olduğu için mutlu olur.[152]

Doğruluk; rüşvet almamayı, adam kayırmamayı gerektirir. Doğru adam, namuslu adamdır. İşte mahkeme katibi Ali Afif Bey de bu dürüst, namuslu adamlardan biridir.

Bir gün, mahkemeye üç bin liralık bir dava gelir. Davalı tarafın avukatı, Ali Afif Bey'den bir evrakı yok etmesini ister. Karşılığında iki yüz lira verecektir.

Avukatın kimsenin böyle bir teklifi reddedemeyeceği düşüncesine karşılık Ali Afif Bey'in cevabı şu olur:

> *"-Efendi, ben rüşvet kabul eden bir insan olsaydım, şimdiye kadar böyle fakir kalmazdım. Bize namusumuz yeter."*[153]

Bu olaya yer veren yazar, arkasından da Ali Afif Bey'i şöyle değerlendirir:

> *"...Halbuki Ali Afif Bey, namuslu bir insandı. İki yüz lira değil hazine dolusu altına bile satamazdı. Rüşveti reddetti."*[154]

Adam kayırmak da güzel bir davranış değildir. Bu, doğrulukla bağdaşmaz. Kayırma da akraba ilişkisi dahi olsa mazur görülemez. Halife Hz. Osman'ın akrabalarını kayırması şöyle anlatılıyor:

> *"..Hz.Osman hem gayet ihtiyar, hem de pek halim ve selim olduğu gibi kendi akraba ve taallukatını da kayırmağa meyyal olduğundan, halk kendisinden memnun değildi. Bunun neticesi olarak müşarün ileyh şehit edildi."*[155]

Doğru insan başkalarını kandırmaz, yalan söylemez. Yalan söylerse, nihayetinde bundan kendisi zararlı çıkar. Bu durum, klasikleşmiş bir çoban hikayesiyle anlatılmaktadır:

---

152 A.Mithat Ömer, **Osmanlı Kıraatı** (İptidai 2.sene), İst.1330, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, s.77-78

153 M.Asım-C.Emre, **Anadolu Yavrusunun Kitabı**, İst.1334, s.128

154 **A.g.e.** s.129

155 Ali Reşad-Ali Seyyidi, **Tarih-i İslâm**, İst.1330, Kanaat Mat. s.58

Koyunları otlatmakta olan çoban, eğlenmek maksadıyla koyunlara kurtların saldırdığı yalanını söyler. Yalandan imdat dilenir. Etraftaki köylüler ve diğer çobanlar koşup gelirler. Ancak bir de görürler ki koyunlara dalan kurt ve benzeri bir şey yoktur. Anlaşılır ki çoban kendileriyle eğlenmek maksadıyla yalan söylemiştir.

Aradan bir zaman geçer. Bu defa sürüye gerçekten kurt dalar. Çoban imdat dilenir, bağırır, yırtınır ama gelen kimse olmaz. Çünkü herkes çobanın yine önceki gibi kendileriyle alay ettiğini düşünmektedirler.

Hikayenin sonunda şöyle bir hatırlatmada bulunulur:

"..İnsan daima yalan söylemekten intizar etmelidir. Çünkü yalancılık pek fena bir şeydir. Nihayet insanı büyük büyük zarar ve ziyana sokar."[156]

"İnsanlar daima birbirleriyle konuşup görüşerek yaşarlar. Birbirinden şüphe edecek, birbirinin sözüne inanmayacak olursak beraber nasıl yaşayabiliriz?" Biri bize yalan söyleyecek olursa ondan nefret ederiz. O gözümüzde alçak bir adam haline gelir. Biz de yalan söylersek başkalarının gözünde alçak duruma düşeriz. [157] Öyleyse yalan söylememeliyiz.

3. İTAATKAR OLMAK, İSYANKAR OLMAMAK:

İtaat, geleneksel bir alışkanlığımız. Millet olarak itaati değil itaatsizliği yadırgarız. Oysa insanların tabiatında, birazdaha hür ve başına buyruk yaşamak isteği vardır. Ama bu istek sosyalleşme sürecinde bastırılır. Tıpkı örneğimiz Nebahat'ın durumunda olduğu gibi.

Nebahat bir öğrencidir. Emir altında yaşamaktan, "memnu, yasak" ifadelerini duymaktan sıkılmıştır. Bu konudaki görüşlerini öğretmenine aktarır:

"-Daima emir altında yaşamak ne fena şey. Mektepte, evde, her yerde MEMNU, YASAK sözlerini işittikçe, ne

156 Yani Martoğlu, **Kıraat-ı Türkiyye**, 1.Kısım, Dersaadet 1326, Matbaa-i Jirayir Keteon, (iptidai 1.sene) s. 24-25

157 Ahmet Cevad, **Millî Kıraat** (iptidai 3.sene), İst.1330, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, s.36-37

kadar canım sıkılıyor. İstediğim gibi yaşayabilsem ne kadar bahtiyar olurum."[158]

Bunun üzerine öğretmen Nebahat'ı itaatın gerekliliği konusunda ikna etmeye çalışır. Ona göre:

"...dünyada itaatsizlik kadar insanı bedbaht eden bir şey yoktur. Küçük büyük herkes emir ve itaat altında yaşamaya mahkûmdur. Bu veçhile akılâne hareket edenler, iyilik yolunu tutarlar ve mesudane yaşarlar."

"...tabiatı fena olan çocuklar, itaatsizlik edenlerdir. Bunlar okunulan derslerden istifade etmek istemezler. Evlerinde validelerini üzerler..."

"...Daima emir altında yaşamak güçtür; fakat bunun faidesi de hatırdan çıkarılmamalıdır..."

"Şeytan meleklerin hocası iken Hz.Adem'e secde etmek konusunda Hâlik-i Taalâ'nın emrine itaat etmediğinden dolayı tart edildi..."[159]

İtaat, II.Meşrutiyet döneminde de tıpkı Abdülhamit dönemi gibi öğrencilerden titizlikle istenen bir davranış şeklidir. Yalnız şu farkla ki, o dönemde mutlak mânâda itaat önce Allah'a, sonra Peygamber'e, ardından da Padişah'ın emirlerine uymak biçimindedir.[160] Tabii bir de büyüklerin "şer-i şerife uygun olan" emirlerine itaat etmek gerekirdi.[161] Oysa II.Meşrutiyet döneminde, Allah, Peygamber, Padişah itaat konusunda önceliğini kaybeder. Padişah'a itaat edilmelidir, ama Padişah'ın da "MEŞRUTİYETPERVER" olması lazımdır; vekiller heyetinin Kanun-u Esasi'ye sadık olması şartı vardır. Aksi halde o Padişah'a ve vekiller heyetine itaat etmek gerekmez:

"...Bir Padişah ki meşrutiyetperverdir; birheyet-i vükela ki Kanun-u Esasi'ye sadıktır; onlara karşı hürmet, muhabbet taşımak, onların emirlerine riayet ve itaat etmemek hamiyetsizliktir. Ama padişah müstebit olur, tebasına zulmederse tabiidir ki o sevilmez ve öyle

158 **Nâzım, Kıraat-ı Beytiyye, 4.kitap, İst. 1330, s.48**
159 **A.g.e. s.48-49**
160 **Mehmet Arif, Küçük Kıraat-ı Fenniye, İst.1323, Kütüphane-i Cihan, s.81-82**
161 **A.g.e. s.81**

hükümdarın vükelasına itimat edilmez."[162]

Artık en büyük olan ne Allah, ne Peygamber, ne de Padişah'tır. Vatanda en büyük kanundur. Herkes ona itaat edecektir:

> *"Vatanda en büyük kanundur. Herkes ona itaat edecektir. Herkes onu dinleyecektir. Kanunsuz memleket, dumansız gemiye benzer..."*
>
> *Kanunu dinlemeyen vatanını sevmez. Vatanını sevmeyen haindir."* [163]

Bu durum, önemli bir gelişmedir. Artık "kanun" her şeyin önündedir. Bu yüzden yürürlükte olan kanunlar, haksız bir durum bile yaratsa, uymak, saygı göstermek gerekir:

Yunan filozoflarından Sokrat, bir fiilinden dolayı hapsedilir. Öğrenci ve arkadaşları onu hapishaneden kaçırmak isterler. Ancak o itiraz eder. Gerekçesi ise şudur:

> *"Nizam-ı alem kanun ile, kanuna itaatle kaimdir. Hakkımdaki hükmün haksızlığını ben de bilirim. Lakin bu hüküm, bu gün mer'i olan kanunun ahkamına muvafık olduğundan, onu kabulde tereddüt etmem. Yani idam cezasına razı olurum. Olmaz isem asıl cinayeti o zaman işlemiş olurum."* [164]

Sistem içinde kanun, padişahın yerini alırken, sosyal hayatta -fert planında- büyüklerin sözüne itaat etmek eğilimi kendini hissettirir. İtaat edilecekler arasında öncelikle ana-baba vardır. "Ananın, babanın sözünü dinlemek kanundur." [165] Anne, baba sözü dinlemeyenler, hem kendileri zarar görürler, hem de yakınlarını üzerler:

Vaktiyle bir kırlangıç ailesi bir ocak üzerine yuva yapmış. Dört yavruları olmuş. Anne kırlangıç yavrularını koruyup himaye ederken, baba kırlangıç ta yuvaya yiyecek taşıyormuş.

---

162 Ali Seyyidi, Musâhebât-ı Ahlâkiye (iptidai ve sultani 1.sınıf), İst, 1332, Hilâl Mat. s.21

163 Ahmet Râsim, İptidai Kıraat, İst. 1328-1330, Şems Mat. s.12

164 Ali Seyyidi, Terbiye-i Ahlâk-ı Medeniye, Dersaadet 1329, Artin Asadoryan ve Mahdumları Mat. S.13-14

165 Ahmet Rasim, a.g.e. s.13

Öyle bir zaman gelmiş ki, yavrular büyümüş, babanın getirdiği yiyecekler yetmez olmuş. Mecburen anne de çalışmaya karar vermiş. Ama yavrularını yuvadan çıkmamaları konusunda sıkı sıkıya uyarmışlar. Ancak yavrulardan biri annenin ve babanın bu tembihine kulak vermemiş. Onların olmadığı bir zamanda yuvadan dışarı çıkmak istemiş. Henüz uçmayı beceremediği için de yanan ocağa düşmüş. Geride gözü yaşlı anne-baba ve kardeşler bırakmış. [166]

Bir başka yerde de annesinin sözünü dinlemediği için kurdun pençeleri altında canını kaybeden kuzunun ibret verici hikayesi anlatılmaktadır:

Kırlarda sürüsünü otlatmakta olan çoban, havanın kararmaya başlaması üzerine koyunlarını toplamaya başlamış. Bu arada yaramaz bir kuzu, hoşuna giden kırlardan ayrılmak istemediği için çobanın ikazlarına aldırmadan ormanın içine dalar, kaybolur. Annenin ısrarlı uyarılarına da kulak asmaz. Fakat, biraz sonra vahşi kurdu karşısında bulunca ne yapacağını şaşırır. Ama iş işten geçmiştir. Çaresiz kurdun pençeleri altında parçalanmaktan kurtulamaz. [167]

Ana-babadan başka büyüklerin de sözünü dinlemek gerekir. Onların nasihatine kulak verilmelidir. Aksi halde "sefil ve bedbaht" olunur:

> *"Temrin 159: Büyükleri nasihatine kulak vermedi, bunun için sefil ve bedbaht oldu."* [168]

Bir başka yerde de büyüklerin sözüne itibar etmenin önemi bir hikayeyle anlatılıyor. Hasan ile Hüseyin, afacan iki çocuktur. Yakınlarındaki ormanı gezmek isterler. Ancak bekçi Himmet Dayı onlardan, çok dikatli olmalarını ister. Çocuklar, Himmet Dayı'nın uyarısını "Herkesi sersem sanıyor." edasıyla küçümserler. Fakat, bir müddet sonra ormanda kaybolurlar. Panik içerisinde bağırmaya, imdat dilenmeye başlarlar. Neyse ki

166 Yani Martoğlu, **Kıraat-ı Türkiyye**, I.Kısım, Dersaadet 1326, Matbaa-i Jirayir Keteon, s.9-10

167 Ahmet Cevad, **Resimli Osmanlı Lisanı** (iptidai 3.sene), İst. 1330, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, s.47

168 Yalçın, H.Cahit, **Türkçe Sarf ve Nahiv**, 1324 (ruhsat tarihi), s.244

ormanda dolaşmakta olan Himmet Dayı imdat çağrılarını duyar da kurtulurlar.

Hikayenin sonunda çocuklara yönelik şöyle bir nasihat yer alır:

> *"Çocuklar! Görgülü adamların dediklerini, nasihatlerini dinleyiniz. İnsanın kendi aklına, fikrine güvenmesi iyidir, ama bu güvenmeyi bu iş görmeyi tedbirsizliğe kadar götürmemelidir."* [169]

4. İYİLİK YAPMAK:

İyilik, genel anlamda birine veya birilerine hoşuna gideceği bir yardımda bulunmaktır. Bu, bazan aç bir fakiri doyurmaktır; bazan çıplak bir yetimi giydirmektir... Belki de bazan, güler yüze muhtaç bir insana gülümsemektir. Yahut, zayıfı zalimin elinden kurtarmaktır... Ama her halükarda hoş bir davranıştır. ders kitaplarında, belki de üzerinde en fazla durulan husus iyiliktir.

İyilik, bir ahlâki konudur. Birine iyilik yaptığımızda kalbimizde ferahlık duyarız. Aksine bir davranışla, ahlâki kanuna mugayır davrandığımızda, geçen zamanla birlikte şiddetlenen vicdani bir azap duyarız. [170] Bu itibarla iyilik etmekten uzak durmamalıyız. Görünüşte buna layık görülmeseler bile, onlara da yardım etmeliyiz:

Bir gün yuvası tahrip olan karınca, perişan bir halde arılara sığınır. Onlardan kendilerine yiyecek ve barınacak yer vermelerini ister. Arılar önce, karıncaların ağustos böceğine yaptıklarını hatırlarlar. "Sizin gibi böyle bir felakete düşerek yanımıza gelmişti de, siz onun haline acımayarak kapı dışarı etmiştiniz..." diyerek, yanlışlarını hatırlatırlar. Ama, yine de onun ağustos böceğine yaptığını kendilerine yapmayacaklarını söylerler. "Her şey sizindir, fakat başkası size bir iş için geldi mi, ona biraz merhamet edin!" derler. [171]

Bir başka eserde de, yine masum insanları ölümden kur-

169 Ahmet Râsim, İptidâî Kıraat, İst.1330, Matbaa-i Hayriye, s.22-26
170 M.Adil, Mâlumat-ı Ahlâkiye ve Medeniye, İst.1334, Matbaa-i Amire, s.30
171 A.Mithat Ömer, Osmanlı Kıraatı, İst.1330, Matbaa-ı Hayriye, s.39-40

taran "küçük kahraman" Mustafanın yaptıkları anlatılır. Mustafa, demiryolu boyunca yürürken, rayların tahrip olduğunu farkeder. Bu sırada uzaktan bir trenin dumanı gözükmektedir. Mustafa, hemen demiryolu üzerinde durarak makinisti uyarmaya karar verir. Makinist yol üzerinde ısrarla duran, ikazlara rağmen yolun üzerinden ayrılmayan bir çocuğu görünce, treni durdurmak zorunda kalır. Öfkeyle çocuğun yanına gittiği sırada tahrip olmuş rayları farkeder. O an, ne büyük bir tehlike atlattıklarını anlar. Sonra vagonlardan merakla çıkan yolculara, "küçük kahraman"ı takdim eder.[172]

Sonra, iyilik yapmak, alicenap olmak peygamber özelliğidir. Mekke fethini gerçekleştiren İslâm Peygamberi Mekkelilere sormuştu:

"-...Size karşı benim nasıl hareket edeceğimi ümit ediyorsunuz?"

Onlar şöyle cevap vermişlerdi:

"-İyilikle ey alicenap kardeş..."

Peygamber, "kendisinden hiç bir fenalığın sadır olmayacağını müşriklerin bile anladığına memnun olarak" hepsini serbest bırakmıştı.[173]

Kime iyilik edilecektir? Burada bir öncelik var mıdır? Ders kitaplarında gördüğümüz kadarıyla zayıfı korumak gerekir. İhtiyacı olmayana iyilik yapmanın bir anlamı yoktur. Burada, Türklerin Cengiz'in baskısından kaçıp Anadolu'ya gelişleri hikaye edilirken, yaşadıkları bir hatıraya yer verilmiş...

Cengiz'in elinden kaçıp Anadolu'ya gelen Türkler, Sivas civarında savaşan iki orduya tesadüf ederler. "Ertuğrul kabilesi hangi tarafa karışmak lazım geleceğini düşünmüş ve şecaate, insaniyete yakışanın mağlup tarafa muavenet olduğuna karar vermişler. Netice de galip olan mağlup, mağlup olan galip olmuş."[174] Rasyonel bir davranış olmasa da, "şecaat ve insaniyet" açısından zayıf tarafa yardım özendiriliyor. Oysa, kuv-

172 Ahmet Cevad, Güzel Kıraat, (iptidâî 3.sene)İst.1330, Matbaa-i Hayriye, s.87-88

173 A.g.e. s.21

174 Şehabettin, Süleyman-Köprülü, Dr.M.Fuat, Meşrutiyette Terbiye-i Etfal, İst.1327, Necm-i İstikbal Mat. s.26

vetliye karşı savaşmak yerine, başka alternatiflerle zayıfı korumak da bir yoldur.

Ayrıca, düşkünlere de yardım edilmelidir. "Mesela mahallesinde fakir, ihtiyar, alil, kötürüm, âmâ bir kadının olduğunu farz edelim. Onu o sefalette gördükçe vicdanımız muazzep olur. Ve içinizden muavenet etmek de arzu edersiniz, çünkü fena kalpli çocuklar değilsiniz..."[175]

Büyükler de küçüklerini koruyup gözetmelidir. Hayvanlar bile küçüğünü gözetirken, bunu insanın yapmaması yadırganır:

Suad'a dayısı iki tavşan alır. Suad da onları kafeslerinde beslemeye başlar. Bir gün tavşanlar kafesin kapısını açık bulurlar ve bahçeye çıkarlar. Bundan sonrası kitapta şöyle anlatılır:

> *"Orada şalgamlar ve havuçlarla dolu bir küfe buldular. Bakınız büyük tavşan iki art ayağının üstüne oturarak sebzelere kadar yükseldi. Güzel güzel yiyor, fakat arkadaşı küçük tavşanı unutmamış olacak ki yere iri bir şalgam düşürdü; küçük de böylelikle yiyebiliyor."*
>
> *"Çocuklar da çok defa birbirine yardım edebiliyorlar."*[176]

Yardım edilecekler arasında hastalar da bulunmaktadır. Kasabaya giden çiftçi, çocuklarına şeftali getirir. Onlara birer adet verir. Akşam olunca da şeftalileri nasıl bulduklarını sorar.

Büyük olan birinci evlat şeftaliyi yediğini, çekirdeğini de toprağa diktiğini söyler. Bu cevap babanın hoşuna gitmiştir. İkinci çocuk ise, şeftaliyi yemiş, çekirdeğini de sokağa fırlatmıştır. Bu tavır babanın pek hoşuna gitmez. Üçüncü çocuk, kardeşinin attığı çekirdeği almış, kırıp içini yemiş, kendi şeftalisini de bir arkadaşına satmıştır. Şehre gittiğinde o parayla daha fazla şeftali alabileceğini düşünmektedir. Üçüncü çocuğun bu davranışı babayı sevindirir. Ona göre oğlu, ilerde iyi bir tüccar olabilecektir. Nihayet şeftaliyi ne yaptığını anlatma sırası en küçük çocuğa gelir. O şeftalisini kendisi yememiş, çoktandır hasta yatağında yatmakta olan arkadaşına vermiştir.

175 Ahmet Cevad, **Musâhebât-ı Ahlâkiye**, İst.1330, Hilâl Mat.s.34-35

176 Ahmet Cevad, **Güzel Kıraat** (iptidai 2.sene) İst. 1330, Matbaa-i Hayriye, s.18-19

Baba çocuklarının durumunu değerlendirirken en çok küçük çocuk Mustafa'nın tutumunu beğenmiştir. Bu konudaki görüşlerini şöyle açıklar:

"...İçinizde meyvesini en iyi sarf eden küçük kardeşiniz Mustafa olmuş. Çünkü kendi meyvesini hasta arkadaşına vermekle hem fedakarlık etmiş, hem de büyük bir insaniyet göstermiştir."[177]

5. FAKİRE YARDIM ETMEK:

Yardım edileceklerin arasında fakirler önemli bir yer tutar. Onlara iyilik yapmak, ancak horlamamak gerekir. Fakiri horlamak Allah'ın hoşuna gitmez Ali Seyyidi, Musahebat-ı Ahlâkiye'de fukarayı horlamamayı telkin eden bir şiire yer verir:

"Gülme yavrum arkadaşın SELİM'e,
Kirli çocuk diye onu incitme.
Fukaranın boynu bükük olurmuş,
Kalpçiğini sızlatmaz mı bu duruş?
Fakirleri küçük görür ezersen,
Allah'ın da sonra senden yüksünür,
Yetimleri, acizleri seversen,
Emin ol ki mükafatın büyüktür."[178]

Fakire yardım edilmelidir. Bu tema, H.Cahit'in Türkçe Sarf ve Nahiv kitabındaki bir örnek cümlede şu şekilde ifade ediliyor:" Azizim, fakire muavenet ediniz."[179]

Fakire iyilikte bulunmak, iyi insan olmanın da bir gereğidir. Fakire iyilik yapmayan adam için; "Bu adam fakire bakmaz, binaenaleyh fena adamdır."[180] denir. Hele fakir, kişinin bir de yakınıysa, o zaman itham daha da acımasızdır: "Bu adam ne kadar

177 Sabahattin, Süleyman-Köprülü, Dr.M.Fuad, **Meşrutiyette Terbiye-i Etfal**, İst.1327, Necm-i İstikbal Mat.s.122-123

178 Ali Seyyidi, **Musahebat-ı Ahlakiye**, İst.1332, Necm-i İstikbal Mat. s.58-59

179 Hüseyin Câhit, **Türkçe Sarf ve Nahiv**, Derssaadet 1324, Matbaa-i Ahmet İhsan, s.10

180 Ali Seyyidi, **Terbiye-i Ahlâkiye-i Medeniye**, Dersaadet, 1329, s.28 (Rüştiye ve idadilerde)

cibilliyetsizdir. Akrabasının zaruretini bile temin etmiyor..."[181] denilir.

Fakire yardım etmek, onlara iyilik yapmak övünülecek bir davranıştır. Sâdi, arkadaşlarının fakir olanlarının haline acır. "Eğer ben bu fakir çocuğun baba veya anasının oğlu olsaydım, demek ben de şimdi bunun gibi olacaktım." diye düşünür, ve ancak, "fakirlere yardım etmekle" insanın övünebileceğini, yoksa kendisinin hiç bir rolü olmadığı babasının malıyla övünmesinin anlamsızlığını dile getirir.[182]

Yardımseverlik konusunda, öğrencilerden Cevdet ile Necmi'nin asil davranışları hikaye ediliyor. Necmi, babasının ölümü üzerine imkansızlık yüzünden okulu bırakmak zorunda kalan Behçet'in durumunu öğrenince, hemen ona yardım etmeye karar verir. Arkadaşlarından Cevdet'e bir mektup yazar:

"Kardeşim Cevdet,

Sana elim bir haber yazmak mecburiyetindeyim. Biçare Behçet'in babası ölmüş. Ne felaket değil mi? Hususiyle ki matemzede annesi Behçet'i artık mektebe göndermeyecek. Senede 3 lira vermeye iktidarı yok. Biz burada dört beş arkadaş buluştuk, harçlıklarımızdan birer miktar ayırmağa ve bu parayı Behçet'in mektep masrafına tahsis etmeye karar verdik. Ümit ediyorum ki sen de Cevdet, bana iştirak edersin. Cevabını süratle beklerim. Çünkü mektebin açılmasına uzun bir zaman kalmamıştır. İştiyak ile ellerini sıkarım, kardeşim" [183]

Necmi'nin mektubuna Cevdet'in verdiği cevapsa şudur:

"Kardeşim Necmi,

.....

Düşündüğümüz muavenet pek musip, bütün gönlümle iştirak ediyorum. Mevcut param üç mecidiye kadar var, yarım lirasını postayla gönderiyorum. Cümlenizin ayrı, ayrı ellerinden sıkarım, kardeşim."[184]

181 **A.g.e.** s.28

182 **Ali Seyyidî, Vezâif-i Medeniye, İst.1329, Kanaat Mat. s.7-8**

183 **Ahmet Cevad, Millî Kıraat (iptidai 3.sene), İst.1330, Matbaa-i Hayriye, ve Şürekâsı, s.75**

184 **A.g.e.** s.76-77

6. İYİLİK KARŞILIKSIZ KALMAZ:

İnsanların iyilik yapmalarının manevi yararlarından başka, pratik faydaları da vardır. İyilik karşılıksız kalmaz. Siz iyilik yapın, bir gün mutlaka karşılığını görürsünüz.

Bu durum "Arslan ve Fare" hikayesinde şöyle anlatılır: Arslanın biri ormanlık bir yerde uyumaktadır. Bu sırada bir grup fare, oraya gelip gürültü içerisinde oynaşmaya başlarlar. Rahatsız olan arslan uyanır ve öfkeyle farelere saldırır. Hepsi kaçar, ama yavru bir fare arslana yakalanır. Arslan fareyi parçalamak üzere iken, fare yalvarmaya başlar. Arslan, fareye acır ve bırakır. Yavru fare arslanın bu iyiliğine karşı, bunun altında kalmayacağını söyleyerek, teşekkürler ederek oradan uzaklaşır. Arslan farenin bu tavrına kahkahalarla güler. Öyle ya, bu minicik fare kimdir ki arslana iyilik yapsın...

Bir zaman sonra arslan bir avcının tuzağına düşer. Çaresiz ölümü beklerken minik fare imdadına yetişir ve ağın iplerini keserek arslanı kurtarır.[185]

Yine aynı temada başka bir hikayeye yer verilir. Efendinin biri, dere kenarında dolaşırken, çocukların bir köpek yavrusunu boğmak üzere olduklarını görür. Hemen müdahale eder, onu çocuklardan satın alır ve evinde beslemeye başlar.

Bir gün, adam yatağından köpeğin havlama sesleriyle kalkar. Ev halkıyla birlikte köpeğin rehberliğinde bahçeye girmiş olan hırsızı yakalarlar. Hırsız, hanenin sahibini öldürüp kıymetli eşyaları çalmak niyetiyle bahçeye girdiğini itiraf eder.[186]

Köprülü de aynı temada bir hikayeyi Millî Kıraat'ta anlatır. Baburşah Hindistan'ı almış, Yenidelhi'yi payitaht yapmıştır. Bu arada memleketini seven bir Hintli Babürşah'ı öldürme planları yapmakta ve onu takip etmektedir.

Bir gün, azgın bir fil zincirini koparmış, etrafa dehşet saçmaktadır. Herkes kaçışmaktadır. O sırada bir çocuk, ayağı bir taşa takılarak yere düşer. Hiç kimse o çocuğu kurtarmaya değer bulmaz. Çünkü o, herkesin necis saydığı bir parya çocuğudur.

185 Yani Martoğlu, Kıraat-ı Türkiyye, I.Kısım, Dersaadet 1326, Matbaa-yı Jirayir Keteon, s.18-19

186 A.g.e. s.13-14

Ancak, o sırada uzun boylu, güzel yapılı, tıpkı Hintli gibi giyinmiş bir adam kendi hayatını tehlikeye atarak çocuğu kurtarır.

Bu olayı uzaktan takip eden Hintli, çocuğunu kurtaran kimseye teşekkür için koştuğunda gözleri şaşkınlıkla açılır. Çocuğunu kurtaran, günlerdir öldürmek için planlar yaptığı, takip ettiği Babürşah'tır. Hintli hemen belinden hançerini çıkarır ve "*Padişahım, canınıza kasdetmek isteyen bu sefili öldürünüz*" der.[187]

İnsanlar yaptıkları iyiliğin manen de karşılığını alırlar. Bir defa iyi insan olarak anılırlar. Sonra, insanların ebedi hayata götürecekleri yalnızca iyilikleridir.

"İhtiyar Değirmenci" hikayesinde, bu duruma işaret edilir. Bir gün değirmenciye yaşlı bir kadın gelerek, ondan arpasını öğütmesini ister. Ancak değirmenciye verecek parası yoktur. Değirmenci yaşlı kadını kırmaz ve arpasını öğütür.

Bu hikayeyi, değirmencinin ölüm haberini alan bir arkadaşı yanındakilere anlatır. Bu arada duygularını şöyle dile getirir:

> *"Ey değirmenci...Ey benim aziz dostum! İşte senin dört taşı çeviren değirmenin yine dönüyor. İşte Kelkit ırmağı yine çağlıyor. Sen bunları, daha birçok şeyleri hep burada bırakıp gittin... Yalnız bir şey götürdün: O yoksul kadıncağızın sıcak arpa ekmeğinden duman çıkarken sana ettiği duaları..."*[188]

Mehmet Ata'nın "İYİLİK" başlıklı yazısında, benzer bir tema taşıyan başka bir hikayeye yer verilir:

Hindistan'ın bir yerinde Fâni adında bir kişi yaşamaktadır. Fâni'nin üç arkadaşı vardır. Onlardan birincisini büyük bir nimet bilip çok sever. İkincisini de öyle... Üçüncüsünü ise pek sevmez. Rastladığında bir kaç kelam etmekle yetinir.

Bir gün Fâni'nin başına bir iş gelir. Hakim tuttuğu hesaplarla ilgili hesap vermek üzere Fâni'yi mahkemeye çağırmaktadır. Fâni, çekindiği için mahkemeye yalnız gitmek istemez. Hemen çok sevdiği arkadaşına koşar. Fakat arkadaşı onu

187 Köprülüzâde, M.Fuad, **Milli Kıraat**, İst.1331, Kanaat Kütüphâne ve Mat. s. 22-23

188 Şehabettin, Süleyman-Köprülü, Dr.M.Fuad, **Meşrutiyette Terbiye-i Etfal**, İst. 1327, Necm-i İstikbal Mat. s.67

çok soğuk karşılar. Başka birisiyle randevusu olduğunu söyleyerek Fâni'yi başından savar. Çaresiz, ikinci arkadaşına koşar. Olanları anlatır ve kendisiyle mahkemeye gelip lehine ifade vermesini ister. İkinci arkadaş da mahkeme kapısına kadar geldikten sonra içeri giremeyeceğini söyleyerek Fâni'yi yalnız bırakır. Çaresiz Fâni içeri girer, hesapları görür. Fâni ceza alacağını düşünürken, hiç de itibar etmediği arkadaşı mahkemeye gelerek lehine ifade verir, Fâni'yi metheder, dürüstlüğünü anlatır. Bunun üzerine hakim Fâni'yi affeder, hatta onu ödüllendirir.[189]

Bu hikayedeki Fâni, insanlardır; iş hayattır; hâkim Rab'dır; mahkeme kapısı mezardır; mahkeme adl-i ilâhidir. 1. dost servet, 2. dost akraba, pek yüz verilmeyen 3. dost ise dünyada yapılan iyiliklerdir...[190]

Ne servet, ne dost, ne de akraba kişiyi kurtaracak şeyler değildir. Ebedî olan hayatta kişiye yarayacak olan, ancak yaptığı iyilikleridir. Öyleyse "mala mülke önem vermemeli, ebedi olan hayatı kurtarmaya" çalışılmalıdır. Verilen mesaj budur.

7. MERTLİK:

Sözlük anlamıyla mertlik, "yiğitlik"demektir. Osmanlılar ise yiğit bir millettir. Peki hangi davranışlar yiğitlik sayılmaktadır? Rasyonel bir davranış olmasa da "kuvvetsiz ve mağlup tarafı kuvvetlinin elinden kurtarmak", yiğitlik, mertliktir.

Bu anlayış, Güzel Kıraat kitabında "Osmanlıların Mertliği" başlığı altında dile getiriliyor. Osmanlıların ataları, Cengiz'e boyun eğmemek için, Anadolu'ya geliyorlar:

> *"...Bir gün uzakta birbiriyle muharebe eden iki ordu gördüler. Bir taraf yenilmeğe yüz tutmuştu. Ecdadımız bu iki askerin kimler olduğunu bilmiyorlardı, fakat tabiatlarında mertlik bulunduğundan hemen kuvvetsiz ve mağlup tarafı kuvvetlilerin elinden kurtarmak arzusunu*

189 Erozan, Celâl Sahir-Köprülü, M.Fuad, **Kıraat-ı Edebiyye**, İst. 1328, Karabet Mat. s.40-42 (İdâdî 1.sene)

190 **A.g.e.** s.42

hissettiler. Bunun üzerine muharebeye girerek galipleri bozdular, mağlupları kurtardılar."[191]

Tesadüfen, bozulan Cengiz'in, kazanan da Selçukluların askerleridir. Bu durum müdahil Türklerin işine gelmiştir; ama tersi de olabilirdi. Cengiz'in zulmünden kaçarken, Cengiz'e yardım etmiş de olabilirlerdi...

Bir başka kitapta ise MERTLİK "dışardan hiç bir şey almamak, yiyeceklerini, giyeceklerini hep kendi tedarik etmek" bu maksatla "uluslararası ticaret yapmak"tır. Bu manada atalarımız "çalışkan, mert, kanaatlı adamlardı" Oysa bugün, "iğneden ipliğe kadar her şeyi Avrupa'dan alan" bir milletiz.[192]

8. SADELİK:

Sadelik, süslülüğün zıddıdır. Süste külfet vardır. Sadelik, ne külfetperverlik ne de pejmürdeliktir. Sade insanlar uyumlu insanlardır.

Bir baba çocuklarını değerlendirmektedir. Ona göre, Macit; süslü ve külfetlidir. Hamid ise "ne elbisesine, ne odasına, ne kitaplarına ehemmiyet verir. Ne bulursa yer, nerede rast gelirse yatar. "Sacid ise büsbütün başka bir huydadır. Onun her halinde bir "sadelik" vardır:

"...sadelik içinde bir hayat geçiren adam, cidden bahtiyardır. Bunlar ne öyle külfetperverler gibi ömrünü rahatsızlık içinde geçirirler, ne de pejmürde adamlar gibi herkesin tayibine uğrarlar. Sadeliği seven adamların haline dikkat ediniz. Onlarda hiç bir süslü şey göremezsiniz... Elhasıl sadelik büyük bir nimet ve haslettir." [193]

Babaya göre çocukların içinde takdir edilecek olan, sadeliği benimseyen Sacid'dir. Diğerlerinin davranışları ise beğenilmemektedir.[194]

---

191 Ahmet Cevad, **Güzel Kıraat** (iptidai 2.sınıf), İst. 1330, Matbaa-yı Hayriye, s.40

192 Köprülüzâde, M.Fuad, **Millî Kıraat**, İst.1331, Kanaat Kütüphane ve Mat. s.5 (iptidallerde)

193 Ali Seyyîdî, **Musâhebât-ı Ahlâkiye**, İst.1332, Necm-i İstikbal Mat. s.28-29

194 **A.g.e.** s.26-27

Kılık kıyafetteki süslülüğü eleştiren ve sadeliği öven bir hikayeye de Nazım İdare-i Beytiyye'de yer verir. Behice, dayısıyla gezmeye gidecektir. Arkadaşı Naime'yi de davet eder. Ancak Naime, fakir bir ailenin çocuğudur. Süslü, yeni elbiseleri yoktur. Bunun için başlangıçta üzülür, ama sonunda durumlarını düşünerek kendini Behice'yle kıyaslamamaya karar verir.

Ertesi gün gezmeye giderler. Naime'nin üzerinde, eski ama temiz ve ütülü sade bir elbise vardır. Behice ise, yeni güzel elbisesini giymiştir. Naime'ye "Sen de böyle güzel ve yeni fistan giymeliydin." diyerek, herkesin içinde, onun kıyafetinden utandığını hissettirir. Naime, Behice'nin bu tavrına üzülürse de belli etmez.

Behice, sokakta önüne gelene çarparak yürümektedir. O arada, bir çocuğun ayağına da basar. Çocuk da arkadaşlarıyla birlikte Behice'nin kıyafetiyle alay ederler. Behice mahcup olur. Naime'ye şu itirafta bulunur:"

> *"Naimeciğim, beni affet. Senin şu sade tuvaletinden ben mahcup olacağım zannediyorum. Halbuki benim kıyafetim ve yolsuz hareketim seni mahcup etti..."*[195]

Devlet adamları ve eşlerinin de sade olması gerekir. Ömer Bin Abdülaziz tahta oturunca, ilk iş olarak karısına: "Benimle hemfikir ve hemhayat olmak istersen, mücevherat ve tecemmülatını beytülmala vermelisin." diye ihtarda bulunmuştu. Nitekim o da bu emre itaat etti.[196]

9. KANAATKÂRLIK:

İnsanlar kanaatkar olmalıdır. Elindeki ile yetinmesini bilmeli, hatta bunun için Tanrı'ya şükretmelidir. Elinde olanla yetinmeyip, olmayanın peşinde koşmak, hazır eldekini kaybetmeye bile sebep olabilir.

Küçük bir çocuk annesiyle bahçede dolaşmaktadır. Bir kelebek görürler. Kelebek harikulade güzeldir. Çocuk kelebeği kovalamaya başlar. Nihayet yakalar. Ancak avucunu açtığında büyük bir hayal kırıklığına uğrar. O güzel kelebekten eser kal-

195 Nâzım, **İdâre-i Beytiyye**, İst.1334, Hilâl Mat.s.112-117
196 Nâzım, **Kıraat-ı Beytiyye**, İst.1330, Şems Mat. s.19

mamıştır. Bunun üzerine anne yavrusuna şu nasihatı verir:

"Evladım, Allah'ın ihsan ettiği şeylere kanaat eyle ve bizde olmayan şeyleri ararken olanları da kaybetmenin mümkün olduğunu hiç bir vakit hatırdan çıkarma."[197]

Kanaatkar olmamak, açgözlülüktür. İnsan aç gözlü olmamalıdır. Raife'nin şahsında, hakkına razı olmayıp daha fazlasını isteyenler tenkit ediliyor.

Raife'ye annesi yemesi için bir dilim ekmekle bir bardak süt vermiştir. Onun gözü ise sepetteki yemişlerdedir. Annesinin mutfağa gidişini fırsat bilen Raife, masanın üzerine çıkarak yemişleri aşırmaya başlar. Bu arada evin kedisi de Raife'nin sütünü içmektedir.

Bu durum değerlendirilirken: "Gördünüz mü? Hırsızdan çalan da olur. Türkçemizde "Hırsız hırsızdan çalmış, şeytan da görmüş, şaşmış" derler. Şimdi siz düşünün...Raife mi kabahatli, kedi mi? Bence Raife kabahatli..." ifadeleri kullanılıyor.[198]

Kanaatkarlık, asil bir davranış olarak görülmekle kalınmıyor, kanaat etmenin kişiyi zengin edeceği mesajı da veriliyor.

Memleketin birinde büyük bir kıtlık yaşanır. Şehrin zenginlerinden biri yaptırdığı ekmekleri bir sepete koyarak ihtiyaç sahibi çocuklara sunar. Her çocuk, istediği bir ekmeği alacaktır.

Sepet ortaya konunca, çocuklar ekmeğin en büyüğünü kapmak için ite kaka bir mücadeleye girişirler. Ferit adlı bir çocuk ise kenarda bekler, sepette kalan en küçük, kimsenin beğenmediği ekmeği alır, sonra da ekmeği kendilerine veren kişiye teşekkür eder.

Ertesi gün, yine aynı durum yaşanır. Ferit yine geride kalan en küçük ekmeği alır, saygılı ifadelerle hayır sahibine teşekkür eder. Evde ekmeği kopardıklarında içerisinden bir çok altın çıkar. Anne, kendilerinin olmayan bu altınların sahibine iade edilmesini oğlundan ister.

Ferit de onları alarak sahibine götürür. Zengin adam:

197 Yani Martoğlu, Kıraat-ı Türkiyye, 1.kısım, Dersaadet 1326, Matbaa-yı Jiruyir Keteon, s.22-24

198 Ahmet Râsim, İptidâi Kıraat, İst.1328-1330, Şems Mat. s.36-37

"Hayır dostum, hiç bir yanlışlık vuku bulmamıştır. Senin terbiye ve kanaatine mükafat için bu küçük ekmeğe şu altın paraları ben koydurttum..."[199]

diyerek, çocuğun kannaatkarlığını ödüllendirir.

Kanaatkarlığa riyat etmeyip tama'kar olmak, iyi bir davranış olmadığı gibi, kişiye de zarar verir. Eldekinin bile kaybına yol açar.

İnci yumurtlayan tavuğundan elde ettiği günlük bir inciyi kafi bulmayan kadının, tavuğunu keserek bütün incileri alayım derken, hazırkinden de olması gibi tama'karlık "çok ziyan getirir".[200]

10. ŞÜKRETMEK:

Hayır da şer de Allah'tandır. Öyleyse, hayra da şerre de şükretmek gerekir. Aksi bir davranış, isyandır... İsyankarlık ise imtihanı kaybetmektir.

Eyüp Peygamber, nihayetsiz servete sahipti. Genç ve güzel bir karısı vardı. Güçlü kuvvetli evlatlara sahipti. Ama bir zaman geldi, hepsini kaybetti:

"Cenâb-ı Hak kulunu imtihan için bütün bu nimetleri birer birer kendisinden nez" etti. Çocukları öldü, hayvanatı helak oldu, evleri yandı, kendisi alil ve marit yatağa serildi. En nihayet dostlarından akraba ve ehlibasından metruk olarak bir köprünün üstünde kaldı. Bununla beraber, Cenâb-ı Hakk'a şükretmekten bir an bile hâli kalmadı. Cenâb-ı Hakk'ın inayetiyle de az zaman içinde mahrumiyetleri zail oldu, sıhhati aydet etti, yeniden mal ve servet kesbetti..."[201]

İnsanlar için başlangıçta zararlı gözüken bir durum, faydalı da olabilir. Bu yönüyle, insanlar, kendileri için kötü gözüken bir durumda da "bunda da bir hikmet vardır" diyerek şükretmelidirler.

199 Osman Nuri, **Kıraat-ı Türkiyye**, İst. 1325, Matbaa-yı Jiirayir Keteon, s.59-60

200 Ali Seyyidî, **Türkçe Resimli Kıraat**, İst. .... Karabet Mat. s.48-49 (Rüştiye 1. sene)

201 Ahmet Cevad, **Musâhebât-ı Ahlâkiye**, İst, 1330, Hilâl Mat. s.13 (ipt. 5.sene)

Bu temayı işleyen bir hikaye: Köylünün biri pazarda mallarını satmış, neşe içinde köyüne dönmektedir. Hava kararmıştır ve şiddetli bir yağmur yağmaya başlamıştır. Fena halde canı sıkılan köylü, ağzına geleni saymakta, söylenmektedir...

Yolu ormandan geçmektedir. Issız bir yerde bir eşkiyaya tesadüf eder. Eşkiya köylüyü soymaya kalkar, köylü kaçar. Hırsız, tüfeğini köylüye doğrultup ateş etmek ister, ama tüfeği ıslandığı için ateş almaz. Tabii köylü de kaçar kurtulur. Bunun üzerine köylü kendi kendine şunları söyler:

"Aman yarabbi. Tövbeler olsun. Yağmur için söylemiş olduğum sözlerden dolayı hata ettiğimi şimdi anlıyorum. Eğer hava yağmurlu olmamış olsaydı, şimdiye kadar çoktan ölmüş olacaktım."[202]

11. ÇALIŞMAK, TEMBELLİK ETMEMEK:

Genel anlamda çalışmak teşvik ediliyor. İster ders çalışmak şeklinde olsun, isterse maddi bir iş yapmak biçiminde olsun, çalışmak özendiriliyor. Buna karşılık tembellik eleştiriliyor.

Çalışan insan mükafatını alır. Hüseyin Cahit, bir temrinde şu cümleyi kullanır: "Ahmet derslerine iyi çalıştı; onun için mükafat aldı."[203] Şüphesiz çalışmasa idi mükafat alamayacaktı.

İnsanlar vatana yalnızca ölerek hizmet etmezler. "Çekiç çalan kuvvetli kol" da, "geniş göğüs kadar" vatana hayat verir. Öyleyse bütün millet iş başına koşmalıdır:

İŞ BAŞINA
Tekmil millet iş başına koşmalı,
Ocaklarda ateş asla sönmesin.
Gürültüler kesilmesin hiç bir gün,
İşi sevin ki iş olsun safalı.
Kızgın ocak karşısında yanmalı
Serbest insan serbest kalmak isterse
Hayat için yorulmalı bir kimse
Tembellikle hayat olur cefalı.

202 Yani Martoğlu, a.g.e ,, s.17

203 Yalçın, H. Câhit, **Türkçe Sarf ve Nahiv**, İst.1324, Matbaa-yı Ahmet İhsan, s.233

Çekiç çalan kuvvetli kol ve geniş
Göğüs kadar hayat verir vatana
Bir şey yoktur, koş hemen iş başına
Hürriyeti veren iştir, ancak iş.[204]

Ali Ulvi, "Dileğimiz" adlı şiirinde, Ulu Tanrı'dan isteklerini dile getiriyor. Osmanlı olarak, çalışmak, terlemek, yorulmak istiyorlar. Toprağın sürülmesini, çalışmanın ürünlerinin artmasını arzuluyor. Çünkü çalışan isteğine ulaşır, çalışmayan geri kalır:

DİLEĞİMİZ
Ulu Tanrı, bu Osmanlı ülkesi
İşte senin yardımını bekliyor
Şimdi hürüz, yok bir namus lekesi
Bizi işlet, bizi terlet, bizi yor.
Herkes böyle diyor.
Sa'yın güzel meyveleri çoğalsın,
Asker yine canlı, şanlı görülsün;
Toprağımız zenginlikle namlansın,
Bunun için baştan başa sürülsün,
Bir ağ gibi örülsün.
Bize ilim, bize sanat, ahlâk ver,
Bize sebat, iş sevgisi gerektir.
Çalışanlar isteğine hep erer,
Çalışmayan geri kalmış demektir.
Bize işi sen sevdir .[205]

Bir başka kitapta yine aynı temada bir manzume yer alır. "KU KU Rİ KU" adlı manzumede, herkesin erken kalkıp iş başı yapması istenmekte, tembelliğin sevilmeyen bir davranış olduğu söylenmektedir:

KU KU Rİ KU
İlk ışıkla horoz öter.
Bize der ki: Uyku yeter.
Tembelleri sevmem asla
Haydin hemen iş başına-
Ku ku ri ku, ku ku ri ku,

204 Ahmet Cevad, **Güzel Kıraat** (2.sene) İst. 1330, Matbaa-yı Hayriye, s.3
205 Ali Seyyidî, **Musâhebât-ı Ahlâkiye**, İst.1332, Şirket-i Mürettibiye Mat. s.16

Güneş doğdu yeter uyku.
Rençber kıra yollanmalı
Çapa, saban kullanmalı
Ekmek lâzım, buğday, arpa
Ekmek bekler senden dünya.
Ku ku ri ku, ku ku ri ku
Sabah oldu yeter uyku.
Küçük çocuk horoz dinle
Ne hoş öter, ne şen söyler
Başla diyor derslerine
Tembel olma, uyku yeter.
Ku ku ri ku, ku ku ri ku
Gün uykusu, fena uyku.[206]

Tembeller sevilmez.[207] Başkaları çalışırken, tembellik edip onların sırtından geçinmek, "son derece düşüncesiz ve merhametsiz" bir davranıştır.[208]

Hüseyin ile arkadaşları Temmuz sıcağının etkisiyle, oyun oynayamamaktan şikayetçilerdir. Yalnız onların içinde "Tembel Mustafa" bu durumdan memnundur.[209]

Tembelliğin sonu sefalettir. Tembelliği fakirlik takip eder. Bu tema bir hikayeyle anlatılıyor:

Zengin bir ailenin okumuş, ama tembel evladı, "nasıl olsa babamın çiftlikleri, konakları var, çalışmak benim neyime." diyerek çalışmaz. Anne babasını kaybedince mirasa konar ve sefahat içinde bir hayat sürmeye başlar. Ancak bir süre sonra çiftliklerin başında kendisi bulunmadığı için gelirleri düşer; konaklardan birkaçı yanar. Nihayet "on sene geçmeden pederden, valideden kalan serveti mahvolur"; borca batar. Hatta "sadaka istemeğe muhtaç" kalır.[210]

Aynı hikaye, benzer ifadelerle, Anadolu Yavrusunun Ki-

206 Ahmet Cevad, **Güzel Kıraat**, İst. 1330, Matbaa-yı Hayriye ve Şürekası, s.23-24

207 Abdülkâdir, **Kıraat-ı Edebiyye**, Dersaadet, 1327, Mürettibin-i Osmani Mat. s.47

208 Ahmet Cevad, **Musâhebât-ı Ahlâkiye**, İst. 1330, Hilâl Mat. s.59

209 Faik Sabri, **Coğrafyaya İlk Adım**, İst. 1331, Matbaa-yı Amire, s. 6-7

210 Ahmet Cevad, **Güzel Kıraat** (iptidai 2.sınıf), İst.1330, Matbaa-yı Hayriye, s.52-53

tabı'nda da yer alır. Orada da zengin bir ailenin okumuş tek çocuğu vardır. Çalışmayı sevmez; babasının malına, mülküne güvenir. Derken anne-babasını kaybeder. Sorumluluk kendi üzerine kalır. Ama o, servetin idaresini başkalarına bırakır. Sonuçta, dilenecek kadar sefil bir hayat içine düşer.[211]

12. TEMİZLİK:

İslâmi gelenekte temizlik hep önemli olmuştur. Müslüman, temizce yıkanmadan, temiz kıyafeler giyinmeden, Allah'a ibadet edemez. Ayrıca Allah, Kur'anda "Allah Temizlenenleri sever"[212] buyurmaktadır. I.Meşrutiyet döneminde de temizliğin ilahi bir emir olması dolayısıyla önemsendiğini görmüştük.[213] II. Meşrutiyet döneminde de temizlik önemini koruyor. Yalnız, önemli bir zihniyet değişikliği ortaya çıkıyor: I. Meşrutiyet döneminde, ilahî emre uymak için temizliğe riayet eden insanlardan, bu defa insan sağlığı açısından sağlayacağı yarar ve cemiyet içindeki itibar sağlama yüzünden temiz olmaları istenmektedir.

Hüsn-i hatt'ın gerekliliğinin anlatıldığı bir yazıda, güzel yazı "esvabı temiz, muntazam bir adam'a benzetilmekte, temiz kimsenin kirli adamlara göre daha fazla iltifat görecekleri ifade edilmektedir.[214] Diğer taraftan, çalışkan, zeki bir öğrenci olan Sâdi'nin özellikleri sıralanırken, onun "üç günde bir çamaşırlarını değiştirmesi, her cuma sabahı tırnaklarını kesmesi, yemeklerden sonra sabunla el ve ağzını iyice yıkaması, elbisesinde kir ve leke olmamasına dikkat etmesi" özellikle belirtilmiştir.[215]

Bir başka eserde, "Bir Köylü Çocuğu" başlıklı yazıda, Hüseyin adlı çocuk hakkında bilgi verilirken, mektebin işlerine dair düşünceler de açıklanıyor. Çocuklar, okulda yalnızca okuyup-yazmak öğrenmiyorlar; orada yine "gülüp oynuyorlar, fakat yüzlerini, ellerini temiz tutuyorlar. Çünkü muallim efendi

211 M.Asım-A.Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitabı** İst. 1334, Orhaniye Mat. s.84-85
212 Tevbe:108
213 Ali İrfan Eğriboz, **Çocuklara Talim-i Fezail-i Ahlâk,** İst. 1312, s.43-44
214 Yani Martoğlu, a.g.e s.29
215 Ali Seyyidî, **Vezâif-i Medeniye,** İst.1329, Kanaat Mat. s.6

onlara temizliğin iyi bir şey olduğunu göstermişti."[216]

Bir başka eserde de muallimle öğrenci konuşturuluyor. Öğrenci, öğretmenin sorması üzerine , el yıkamanın lüzumunu anlatıyor:

> *"...Fena hastalıklara tutulmamak için, sabah ve akşam, her yemekten evvel mutlaka ellerimizi yıkamalıyız. Bu zaten âdet-i İslâmiyedendir. Evvelleri babalarımız mutlaka sofraya oturacağı zaman ellerini yıkarlarmış."*[217]

Burada dikkatimizi çeken, İslâmi gelenekten bir vasıta olarak faydanılmak istenmiş olmasıdır. Temizlik, ilahi bir emrin ifası olarak değil, bedeni ve rûhi bir ihtiyaç olarak görülmektedir. Vücut temizliğinin anlatıldığı bir yazıda, niçin temiz olmamız gerektiği bir örnekle açıklanıyor:

> *"Bazı kızlara tesadüf edersiniz ki parmaklarındaki bir çıban veya tırmık, temiz tutulmadığı için büyüye büyüye koca bir yara olur. Yüzlerinde, gözlerinde çirkin bir takım kızıllıklar bulunur veya uyuz illetine tutulurlar."*
>
> *"Yine bazı kızlar görürsünüz ki göz ve kulak ağrıları çekerler. O güzel saçlarının dökülmesine sebebiyet veren baş ağrısından kurtulamazlar. Bunlar hep pislikten ileri gelir."*[218]

Temizliğin yalnız sağlık için değil, ahlâki yönden de gerekli olduğu görüşü, Batılı bir yazarın görüşüne dayanılarak anlatılıyor. Bu konuda Dr. Schulze diyor ki:

> *"Temizlik yalnız sıhhati temin etmekle kalmaz; kezâlik insanların faaliyeti, mizacı, neşesi, hatta ahlâki dahi temizliğe merbuttur. Nezafetten âri olan köylerde ve evlerde atâlet, belâhet, hile ve sirkat ve her türlü fenalıklar nispeten ziyâdedir."*[219]

---

216 Faik Sabri, **Coğrafyada İlk Adım**, İst.1331, Matbaa-yı Amire, s.3
217 Ali Seyyidî, **Musâhebât-ı Ahlâkiye**, İst, 1332, Necm-i İstikbal Mat. s.13
218 Nâzım, **İdare-i Beytiyye**, İst. 1334, Hilâl Mat. s.56
219 Nâzım, **Amelî ve Nazarî İktisadi Beyti**, İst.1334, Ahmediye mat. s.29

13. TUTUMLULUK(TASARRUFA RİAYET):

Tutumluluk, sık sık vurgulanan bir kavram... Kişi, müsrif olmamalı, kazancını çar çur ederek, sonra da perişan duruma düşmemelidir. İnsan kazandığı paranın bir bölümünü artırmalıdır.

Memiş isminde fakir bir çocuk, babası ölünce ailesine yük olmamak için çalışmaya karar verir. Çobanlığa başlar. Sene sonunda kazancının büyük bir bölümünü artırdığından, onu sermaye edinir ve ticarete atılır. Seyyar satıcılığa başlar. Kısa sürede müşterileri çoğalır. Yazar onu bize şöyle tanıtıyor:

> *"...Masrafı pek az idi. Kuru ekmekle karnını doyurur, kuru tahtada yatmaktan da çekinmezdi..."*[220]

Bir başka eserde de "idareli olunuz" temalı bir hikaye yer alır. Tasarrufun ön plana çıkartıldığı hikaye, "Amerika'nın büyük alimlerinden Franklin'in ağzından aktarılır:

Franklin 5-6 yaşlarındadır. Babası ona bayram harçlığı verir. O da hemen oyuncakçıya koşar ve parasının hepsini bir düdüğe verir. Bu durumu öğrenen kardeşleri Franklin'le alay ederler. Parasının hepsini lüzumsuz bir düdüğe verdiği için, onu ayıplarlar. Franklin, bu duruma üzülür, ama bu durumdan da ders alır.

Hikayenin ardından şu yorum yapılıyor:

> *"İnsan kendisine lazım olmayan şeylere para vermemeli, böyle kendisine lazım olmayan şeylere para veren adamlara MÜSRİF, SEFİH derler. Müsrif adam sonra mutlaka sıkıntı çeker ve pişman olur."*[221]

Bir başka kitapta ise öğretmen öğrencilerine tutumluluğun önemini anlatırken, bir tanıdığını örnek gösteriyor. Bu, çok para kazanan, ama tasarruf yapmayan bir kimsedir:

> *"Mehmet Efendi namında bir tanıdığım zat vardır. Bu adam pek iyi tahsil görmüş idi. Son derece çalışkandır. Ticaretle iştigal ederek çok para kazanıyor. Bununla be-*

220 Osman Nuri, **Kıraat-ı Türkiyye**, İst.1325, Matbaa-yı Jirayir Keteon, , s.56 (iptidai 2.sene)

221 Şehabettin, Süleyman-Köprülü, Dr.M.Fuat, **Meşrutiyette Terbiye-i Etfal**, İst.1327, Necm-i İstikbal Mat. s.113-114

raber her zaman lâzım olduğu kadar parası yoktur. Bu gün vefat etse, ailesi sokakta kalacak. Ailesine henüz bir ev satın alamamış, küçük bir servet bile temin edememiştir. Namuslu bir adam olduğu için büyük tacirler, sermayedarlar kendisine emniyet ediyorlar...O da çok para kazanıyor, fakat hepsini sarf ediyor."[222]

Tasarruf, kişilerin geleceklerini garanti altına alır. Onun için kişi "vefat ettiği vakit ailesinin muzayaka ve ıstırap içinde kalmaması için kazancının bir kısmını tasarrufa mecburdur."[223]

Para kuvvettir, hür yaşama aracıdır. Parası olmayan kimse, başkalarına boyun eğmek zorunda kalır. Bu görüşlerin savunulduğu yazıda, şu ifadeler ve örnek yer almaktadır:

"İşçiler, memurlar, hizmetkârlar daima iktisada riayet ederek yaşarlarsa, ihtiyat paraları bulunduğu için, öyle her şeye baş eğmezler, haklarını yedirmezler. Aksi takdirde, açlıktan ölmemek için her şeye boyun eğmeğe mecburdurlar. Bugün dünyanın en zengin milleti olan ve bu serveti sayesinde her tarafta nüfusunu yürüten Fransa, bu kuvvetini neye medyundur, biliyor musunuz? Ahalisinin iktisada fevkalade riayet etmesine. Çünkü dünyada Fransızlar kadar muktesit bir millet yoktur. Yer yüzünde sermaye kuvveti daima çoğalırken ve biz bu ihtiyacı herkesten daha acı bir surette hissederken iktisada riayet göstermezsek vatanımıza hıyanet etmiş oluruz..."[224]

Tasarruf milletleri güçlü kılar. Nitekim Almanya yalnız sanayi faaliyetiyle değil, önemli ölçüde tasarrufla güçlü bir devlet haline gelmiştir.

Bu durum şöyle anlatılmaktadır:

"Bir millet efradı ne kadar tasarrufkâr olursa, o kadar mazhar-ı kemâl olur. Bugün Almanya, sütût-ı hazırasını yalnız sanayi faaaliyetlerine değil, fakat efradının şâyan-ı

222 Ahmet Cevad, **Mâlumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye**, İst.1328, Mahmut Bey Mat.s.36

223 Mehmet Câvid, **Mâlumât-ı İktisâdiye**, İst.1911, Kanaat Mat. s.228

224 Köprülüzâde, M.Fuad, **Milli Kıraat**, İst.1331, Kanaat kütüphane ve Mat. s.81-82

hayret bir dereceye varan fikr-i tasarrufuna medyundur. Tasarruf, Almanların yavaş yavaş bir sahvet-i mütemaziyesi olmuştur..."[225]

Tasarruf yaparak zengin olan, bu arada "Dür ül-acize ve Guraba" hastanelerine yardımda bulunan Hulki, örnek bir tip olarak takdim edilir.

Hulki, babasının verdiği harçlıkları harcamayarak biriktirir. Babasının teklifiyle, biriken parayı "emniyet sandığı"na yatırır. Nihayet, yıllar geçer, Hulki okuldan mezun olur. Bu arada Hulki'nin paraları faizleriyle birlikte "60 sarı lira"ya ulaşmıştır. Hulki, önce babasıyla çalışmaya başlar. Ardından da kendi işini kurar, zengin bir iş adamı olur.[226]

Hikâyenin sonunda şu yorum yapılmaktadır:

"Hulki, diğer çocuklar gibi onluklarını boyalı şekerlere, çiğ kestanelere verseydi, hem sıhhati bozulur, hem de fakir olurdu.."[227]

Özetlemek gerekirse: Tasarruf, hem fert açısından, hem de millet açısından fevkalade önemli ve gereklidir. Tasarruf yapanlar güç kazanırlar. Tasarruf yapmayanlar ise başkalarına tâbi hale gelirler: hürriyetlerini kaybederler.

14. PARA KAZANMAK:

Para büyük bir kuvvettir. Her yönüyle başkalarına hükmetme imkanı verir. Ancak para atıl halde bırakılmamalıdır. Parasını kullanmayan toplumun düşmanıdır.[228]

Ayrıca, para saadet aracıdır. Öğretmen öğrencilerine "ilim tahsili"nin zor olduğunu, ancak sonunda "para kazanılarak saadet temin edileceğinden faideli" olduğu ifade edilmektedir.[229]

Yine para önemli bir güç olarak ferdin hürriyet aracıdır. Parası olmayanın bir anlamda hürriyeti de yoktur. Onun için, işçi olsun, memur olsun, tasarruflu davranıp para biriktirmelidir. İn-

225 M.Adil, **Mâlumat-ı Ahlâkiye ve Medeniye**, İst.1334, Matbaa-yı Amire, s.85
226 M.Asım-A. Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitabı**, İst.1334, s.99-101
227 **A.g.e.** s.101
228 Ahmet Cevad, **Milli Kıraat**, (iptidâî 3.sene) İst, 1330, Matbaa-yı Hayriye ve Şürekâsı, s.68-69
229 Ali Seyyidî, **Musâhebât-ı Ahlâkiye**, İst.1332, Necm-i İstikbâl Mat. s.22

sanlar "ihtiyat parası bulunduğu (vakit) her şeye boyun eğmezler, haklarını yedirmezler. Aksi takdirde açlıktan ölmemek için her şeye boyun eğmeye mecburdurlar."[230]

15. MİSAFİRPERVERLİK:

Türklerin meziyetlerinin anlatıldığı bir yazıda, onların cesur ve cengaver bir millet oldukları ifade ediliyor, ardından da misafirperverlikleri dile getiriliyor:

> *"Türkler, misafire karşı fevkalade mükrimdir, itaatperverdir.."*[231]

Bunun dışında, daha birçok yerde misafirperverlik güzel bir özellik olarak dile getirilmekte ve özendirilmektedir.

16. ANA-BABA SEVGİSİ:

Ana-baba, belki de insanların minnet duygusu besledikleri ilk insanlardır. Doğup büyümemizi, hayatta bir yere sahip olmamızı, öncelikle onlara borçluyuz. Bu yönüyle onlara itaat ve hürmet etmek gerekir. Taş devrinin anlatıldığı bir yazıda, ilkel hayattan bizi kurtaran, bu günlere kavuşturan kimseler olarak onları sevmemiz isteniyor. Hatta onları sevmek vatanı sevmekle bir tutuluyor.[232]

Babanın, çocuğun eğitiminde önemli bir yeri vardır. Bu yönüyle babasız çocukların terbiyesi eksik kalmaktadır. Vezaif-i Medeniye'de, komşularını haylazlığıyla bezdiren İhsan adlı bir çocuğun durumu anlatılıyor:

> *"...On beş on altı yaşına geldiği halde mektebe gitmemiş, cahil kalmıştı. Fena huylarından bütün mahalle ahalisi şikayet ederlerdi. Bu çocuğun niçin böyle kaldığını, niçin böyle olduğunu validesinden sordu. Validesi, onun babası küçükken öldü. Onu mektebe veren, okutan, terbiye eden olmadı..."*[233]

230 Köprülüzâde, M.Fuad, **Millî Kıraat**, İst.1331, Kanaat Kitabevi ve Matbaası, s.81

231 M.Adil, **Mâlumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye**, İst.1334, Matbaa-yı Amire, s.85

232 Ş.Süleyman-Köprülü, M.Fuad, **Meşrutiyette Terbiye-i Etfal**, İst.1327, Necm-i İstikbâl Mat. s.22-23

233 Ali Seyyidî, **Vezâif-i Medeniye**, İst.1329, Kanaat Mat. s.20

Kısaca, denmek isteniyor ki, İhsan'ın babası olsa idi, iyi bir eğitim ve terbiye alacak, kimseleri de rahatsız etmeyecekti.

Sâdi adındaki öğrenci, her günkü yaptıklarını bir deftere not etmektedir. İyilik hanesine yazdıkları arasında şunlar yer almaktadır:

> *"Bu sabah her günkü gibi vaktiyle kalktım, dersime baktım, cimnastiğimi yaptım. Peder ve validemin ellerini öpüp dualarını aldım."*
>
> *"Kötülük olarak kaydettiği ise şudur:*
>
> *"Pederimin oturduğu odanın kapısını biraz hızlı açtım. Zavallı, gazete okuyordu. Birdenbire ne oluyor diye baktı."*[234]

Ana-babaya iyi muamele etmek gerekir. Onların sözünü dinleyip, üzülmelerine yol açacak davranışlardan kaçınmalıdır. Annelerini üzenlerin davranışları hainlikle eşdeğerdir. "Merhametsiz Bir Kızın Hikayesi"nde şunlar anlatılmaktadır:

Küçük bir kasabada, kocasını kaybeden Efraz Hanım, dört çocuğuyla dul kalır. Çalışır, çabalar, çocuklarının geçimini sağlar. Bu arada en büyük çocuğu Denis artık büyümüştür. Anne, artık Denis'in kendisine yardım edeceğini düşünmektedir.

Ne var ki Denis havai bir kızdır. Annesine yardımcı olacağı yerde, İstanbul'a, tanıdıkları birinin yanına kaçar. Dönmesini isteyen mektuplara rağmen dönmez. Nihayet anne hastalanır. Durum Denis'e yazılır. Ancak Denis, bunu kendisini kasabaya döndürmek için uydurulmuş bir oyun olarak değerlendirir. Ancak, durum oyun değil, gerçektir. Anne hastalıktan kurtulamayarak ölür. Denis kasabaya döner, ama iş işten geçmiştir.[235]

Yazarın hikâyeyi değerlendirmesi ise şöyledir:

> *"İşte Efraz ana ile hain kızının hikâyesi bundan ibarettir."*[236]

---

234 **A.g.e.** s.16

235 Nâzım, **Kıraat-ı Beytiyye**, 4.kitap, İst. 1330, s.20-25

236 **A.g.e.** s.26

17. VERGİ VERMEK:

Devletin gelirleri, çoğunlukla vergilerden oluşur. Devlet vatandaştan topladığı paraları, güvenlik, ulaşım ve eğitim gibi alanlarda harcar. Ancak devletin gelirleri giderlerini karşılayamıyorsa, bu defa borçlanma gündeme gelir. Onun için herkes vergisini vermelidir.

İşte verginin lüzumluluğunun anlatıldığı bir diyalog:

Ethem-Öyle dikkatli ne okuyorsun?

Edip-Bugünkü gazeteler hükümetin ettiği son istikrazdan uzun uzadıya bahsediyorlar. Onları okuyorum.

Ethem-Hükümet niçin istikraz ediyor?

Edip-Ne yapsın? Varidatı mesarifine kiyafet etmiyor. Açığı kapamak için dışardan borç para almaya mecburdur.

Ethem-Hükümetin masrafı o kadar çok mudur?

Edip-Ne söylüyorsun, birader? Hükümetin eline her sene 30 milyon lira geçiyor. Halbuki senede mesarifi lâakal 36 milyon lirayı buluyor.[237]

Bundan sonraki bölümde, hükümet gelirlerinin vergilerden oluştuğu, bu yönüyle vergi vermenin gerekliliği anlatılıyor. Edip'le Ethem'in konuşması didaktik bir üslupla devam ediyor. Vergi vermenin, medeni bir alışkanlık olduğu vurgulanıyor:

"Edip-Asya kavimleri fikirce, medeniyetçe o kadar terakki etmedikleri cihetle vergilerini hükümetlerinin korkusundan verirler.

Ethem-Vergi şeriata muvâfık mıdır?

Edip-Tamamıyla şeriata muvafıktır. Zaman-ı saadette ümmetten zekât-ı şer'i alınırdı. O zaman hazine maliyesine "Beyt ül-mal-i Müslimin" denirdi. Tebadan olup gayr-ı müslim bulunanlardan da cizye namıyla bir vergi alınırdı."[238]

Madem ki şeriata uygun, ayrıca medeniyet ve gelişmişlik ölçüsü, öyleyse biz de vergilerimizi gönül rızasıyla vermeliyiz. Aksi takdirde, gelişemeyiz...

237 Ali Seyyidi, **Musahebat-ı Ahlâklye**, İst.1332, Şirket-i Mürettibiye Mat. s.10

238 **A.g.e.** s.19-20

18. ASKERLİK:

"Müslim olsun, gayrimüslim olsun, bu vatanın bütün evlatları, bütün Osmanlılar askerlik yapacaktır."[239] Nitekim, Cehdî de asker olmaya hevesli bir gençtir. Babasının askerliğe karşı bu hevesinin sebebini sorması üzerine, şu cevabı veriyor:

> *"...Herkes askerliğe koşmazsa vatanımız elimizden gider. Düşman evlerimize girer, her şeyimizi alır. Azıcık karşı gelmek isteyenlerimizi keser..."*[240]

Sonra "askerlik hidemat-ı vataniyenin en şereflisidir. Bütün Avrupa devletlerinde olduğu gibi bizde dahi bu şerefli hizmet umumidir. Bundan hiç kimse istisna edilemez..."[241]

"Vazife" konusunun anlatıldığı bir konuda, "harbe giren bir askerin düşman karşısındaki vaziyeti" vazife açısından örnek gösteriliyor. "Böyle bir anda vazifeden katiyyen kaçmamak lazımdır. Mertçe bir ölüm fırsatı zuhur ettiği zaman ondan kaçmak alçaklıktır..."[242]

Bir başka yerde de, yine askerliğin gereği olarak "düşmanı apansız basmak, mahvetmek, galip ve muzaffer olmak en büyük iyilik, fazilet" olarak gösteriliyor. Öte yandan "muharebe meydanından firar etmek" en büyük bir fenâlık kabul ediliyor.[243]

19. AHLÂKLI OLMAK:

Osmanlıların Batı karşısındaki yenilgileri, klasikleşmiş bir tahlille "ahlâk bozukluğu"na bağlanır. Bu tahlilin bugün de tarafları vardır. Yeni Malumat-ı Medeniye kitabında da, geriliğimiz ahlâk bozukluğu ile izah edilmektedir:

> *"...Vaktiyle bizim milletimizin o kadar çok ilerlemesinin sebebi adalet idi. Zaptettikleri yerlerin ahalisinin hukukuna tecavüz etmezlerdi. Bu sebepten birçok kavimler*

239 Ahmet Ziyâ-Ali Haydar, **Yeni Malumat-ı Medeniye** (Rüştiye 2.sene), İst. 1329, Kanaat Mat. s.20

240 Ahmet Cevad, **Güzel Kıraat** (İptidai 1.sene), İst, 1330, Matbaa-yı Hayriye ve Şürekası, s.117

241 Ali Seyyidi, **Terbiye-i Ahlakiye-i Medeniye** (Rüştiye ve idadilerde), Dersaadet 1329, s.62

242 M.Adil, **Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye**, İst.1334, Matbaa-yı Amire, s.25

243 A.Cevad, **Musahebat-ı Ahlâkiye** (İptidai 5.sene), İst.1330, Hilal Mat. s.8

Osmanlıların seve seve idaresi altına girdiler...Vaktaki ahlâkımız bozuldu, adaletten ayrılmaya başladık, memleketimiz dahi günden güne düştü, zulüm ve istibdat ilerledi. Az kaldı ki büsbütün mahvoluyorduk."[244]

Ahlâk, burada adalet olarak alınıyor ve ilerlemenin kaynağı olarak görülüyor. Bu mânâda gerilik, ahlâksızlık sonucu ortaya çıkan bir durumdur.

Ahlâk düşüklüğünün bir boyutu da "sefahat"tir. "İpekli libaslar bir sefahattir. Fakat sefahetler yalnız bundan ibaret değildir. Gazinolarda işret etmeğe giden bir insanı da sefihtir. Hele be sefahat hem sıhhata muzırdır, hem de gayet pahalıdır. Lüzumsuz yere hep arabalara binmek itiyadında olanlar da sefihtir..."[245]

"Zevk ü sefahat" yalnızca kişileri yıkmaz, milletlerin de yıkılmasına yol açar. Nitekim zevk ü safahata dalan eski Yunan milleti, o dakikadan itibaren "inkıraz uçurumlarına yuvarlandı"[246]

20. KÖTÜLERLE ARKADAŞLIK:

Kötülerle arkadaşlık, yapılması istenmeyen bir davranıştır. Çünkü, kötü kimseden kişiye kötülük bulaşır. Gerçi kötü kimsenin iyi kimsenin davranışlarından etkilenmesi de sözkonusudur, ama burada ilişkinin bu cephesi üzerine durulmamakta, meseleye olumsuz yaklaşılmaktadır.

"Fena arkadaşlar" konusu anlatılırken, yazarın otuz yıl önce yaşadığı bir hatıraya yer veriliyor. Yazar, on yaşlarında iken, kendisinden büyük bir arkadaşına uyarak, bir meyhanenin bahçesinden rakı çalarlar. Sonra, gidip tenha bir yerde içerler.

Ertesi gün meyhaneci okula gelir. Rakısını çalanların, bu okulun öğrencileri olduğunu söyler. Öğretmenlerin araştırması üzerine, yaramaz çocuk suçunu itiraf eder. Ancak, bu işte yalnız olmadığını söyleyerek, küçük arkadaşının adını verir.

244 Ahmet Ziya-Ali Haydar, **Yeni Malumat-ı Medeniye**, İst.1329, Kanaat Mat. s.51

245 Ahmet Cevad, **Malumat-ı Ahlâkiye ve Medeniye** (Rüştiye sınıfları için), İst. 1328, Mahmut Bey Mat. s.43

246 M.Adil, **Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye**, İst.1334, Matbaa-yı Amire, s.124

Sınıfın en çalışkan öğrencisi olan yazar, fevkalade mahçup olur. Öğretmenine bu hatadan duyduğu üzüntüyü ifade eder ve affını ister. Artık bir daha hiç bir şekilde kötülerle arkadaşlık etmeyeceğine dair söz verir.[247]

Bir başka eserde yine aynı tema işleniyor. Fena kimselerle arkadaşlık yapıldığında, onların kötü huylarının iyi kimselere sirayet edeceği ileri sürülüyor.

Dikkatsizlik eseri odadaki keçe üzerine yağ döken çocuk, onu gizlemek için bir kâğıtla kapar. Ancak yağ, yine ortaya çıkar. Bu olayı takip eden peder, oğluna şunları söylüyor:

> *"Oğlum, bu zeytin yağı lekesi fena huya benzer. Leke; üzerine koyduğun kağıda geçtiği gibi, fena huylu adamlarla görüşenlere de onların fenalığı tesir ederek, böyle fena huylu olurlar. Bunun için, iyi huyunu muhafaza etmek istersen daima fena arkadaşlardan sakın "* [248]

21. HIRSIZLIK:

Kötü davranışların başında gelenlerden biri de "hırsızlık"tır. Hırsızlık, eskiden beri hoş karşılanmayan bir davranış biçimidir. Bu yönüyle hırsızlık sayılabilecek davranışlardan uzak durulmalıdır.

Gülnaz adlı küçük bir kız, bir kiraz sepetiyle karşı karşıya kalır. Etrafta kimse yoktur. Kendi kendine "Hele bir tanesini alsam, ağzıma atsam" diye düşünürken, annesinin öğüdüğünü hatırlar. Annesi "Elinle koymadığın şeye dokunma, senin olmayan şeye el uzatma. Dokunursan el uzatırsan hırsızlık etmiş olursun." demiştir.

Yazar sonucu şöyle bağlar:

> *"Gülnaz vicdanından gelen bu sesi dinledi, bir tanecik olsun alıp yemedi. Aferin Gülnaz'a.."*[249]

Bir başka yerde, yine hırsızlığın kötülüğü anlatılıyor. Bu

247 Şehabettin Süleyman-Köprülü, Dr.M.Fuad, **Meşrutiyette Terbiye-i Etfal**, İst. 1327, Necm-i İstikbal Mat. s.90-95

248 Yani Martoğlu, **Kıraat-ı Türkiye**, Dersaadet 1326, Matbaa-yı Jirayir Keteon, s.5-6

249 Ahmet Râsim, **İptidâi Kıraat**, İst.1328-1330, Şems Mat. s.20-21

defa örnek, komşu çocukları Kadri ve Yusuf'tur. Kadri, Ali Ağa'nın cevizlerinin tam yenecek kıvama geldiğini düşünerek, Yusuf'a ceviz koparma teklifinde bulunur. Yusuf bu teklifi reddeder. Gerekçesini de açıklar:

"-Cevizler bizim değil. Ben hırsızlık etmem."

Kadri, Yusuf'un bu gerekçesine, kimsenin görmeyeceği karşılığını verir. Ama Yusuf'u yine ikna edemez. Yusuf:

"-Kimse görmesin, biz kendimiz hırsızlık olduğunu biliyoruz ya, bu yeter. Benim için vicdanım bunu haber veriyor; hırsızlık olduğunu söylüyor. Onun için HAYIR diyorum."[250]

Bu diyaloğun sonunda çocuklara verilen mesaj da şudur:

"-Çocuklar, her fena şey için "HAYIR" demesini öğreniniz. Gizli de olsa, fenâ iş dâima fenâ iştir."[251]

Hırsızlık, kişilerin rızası dışında mallarını almak biçimiyle kötü bir davranıştır. Ama daha da kötü şekli, bu fiilin kamu malına yönelik olanıdır. Mesela "yollar.....milletin malı demektir. Bunlara tecavüz edenler; yollardan, caddelerden bir parça mahalli kendi arazi ve arsasına katanlar, umumdan, bütün milletten bir şey çalıyor demektir. Bu yoldaki hırsızlık, âdi hırsızlıktan da fenadır. Zira bir adam diğer bir adamın malını çalsa yalnız o adamın ve nihayet ailesi halkının hakkına tecavüz ediyor...Halbuki böyle umumî şeylerden hırsızlık edenler bütün milletin hakkını yiyor demektir."[252]

22. KUMAR:

Kumar, müptelası olanları felakete götüren kötü bir alışkanlıktır. Zengin bir ailenin tek çocuğu, babasının zenginliğine de güvenerek derslerine çalışmaz; tembelliği alışkanlık haline getirir. Peder ve ailesi vefat edince, servet kendisine kalır. "Har vurup harman savurur." Netîcede serveti azalmaya başlar:

250 A.Cevad, **Güzel Kıraat** (İptidâî 2.sene), İst.1330, Matbaa-yı Hayriye, s.72

251 **A.g.e.** s.73

252 Ali Seyyidî, **Musâhebât-ı Ahlâkiye** (iptidai 2.sene), İst.1332, Şirket-i Mürettibiye Mat. s.25

"Artık serveti tenakus ediyordu. Halbuki o yine eskisi gibi debdebe ve tantana ile imrar-ı hayatta berdevam idi. Fazla olarak KUMAR'a da alışmıştı. Boş dura dura canı sıkılıyor; oyunla, kumarla vaktini geçirmeye çalışıyordu. On sene geçmeden pederinden, validesinden kalan bütün serveti mahvolmuştu..."[253]

Kıraat-ı Edebiyye'de L.Tolstoy'un KUMAR adlı hikâyesine yer verilmiş. Hikâyenin kahramanı, Neyekalyodof bir arkadaşıyla bilardo oynamakta iken, arkadaşı para karşılığı oynamayı teklif eder. O da kabul eder. Kumara başlayış o başlayıştır. Artık her gün oynamaktadır. Neyi var nesi yok hepsini kaybeder. Yalnızca parasını değil, itibarını da yitirir. Bir ara kumarı bırakmayı denese de beceremez. Sonunda intihar eder.[254]

23. TÜTÜN:

Tütün, iktisadî bir değere sahip olmakla birlikte zararlı bir şeydir. Malumat-ı İktisâdiye'de M.Câvid iktisat açısından faydalı ve zararlı maddeleri açıklamaktadır:

"Ekmek, ev, elbise fâidelidir. Çünkü ihtiyacımızdan birini istifaya hizmet eylemektedir. Tütün muzır bir şey olduğu halde mâna-yı iktisâdiyesi nokta-yı nazarından fâidelidir. Çünkü mevcut bir ihtiyacın vasıta-yı istifasıdır."[255]

Görünen o ki, tütün zararlı bir madde olmakla birlikte, bir iktisadi değer ifade ettiği için hoş karşılanıyor.

24. İÇKİ:

İçki müptelası olmak hoş bir durum olarak görülmemektedir. İçkinin kendisine yönelmiş doğrudan bir eleştiri olmamakla birlikte, sarhoşluk, içki bağımlılığı kınanmaktadır.

Ahmet Efendi, vaktiyle iyi bir insanken, zamanla içki müptelası olduğundan anne-babasına el kaldırmış, bir gün de suçsuz

253 A.Cevad, **Mâlumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye** (Rüştiye için), İst. 1328, Mahmut Bey Mat. s.33-34

254 Erozan, Celâl Sâhir-Köprülü, M.Fuad, **Kıraat-ı Edebiyye**, İst.1328, Karabet Mat. s73-82

255 Mehmet Câvid, **Malumat-ı İktisadiye**, İst.1911, Kanaat Mat. s.18

bir adamın ölümüne sebep olmuştur. On beş yıl kürek mahkumiyetinden sonra ise, toplumun yüzüne bakmadığı, hatta horladığı bir kimse hâline gelmiştir. Nihâyet Ahmet Efendi toplum içinde barınamayıp, yalnız başına ormanda bir kulübe içinde "murdar" bir halde yaşamaya başlamıştır."[256]

25. İNATÇILIK:

İnat, iyi bir davranış değildir. Kişi haksız olduğu veya yanıldığı yerde, durumunu kabul etmelidir. Aksi takdirde, bu durumdan bir çok kimse zarar görebilir.

İnatçılığın eleştirildiği bir hikaye... İki arkadaş ticaret maksadıyla bir yere giderken, dereden geçen bir tilki görürler. Birisi, tilkinin dereden çok süratli geçtiğini söyleyerek, o kadar ki kuyruğunu suya dokundurmadığını iddia eder. Öteki ise, arkadaşının bu görüşüne katılmayarak itirazda bulunur. Ona göre tilkinin kuyruğu suya değmiştir.

Kuyruk dereye battı idi, batmadı idi derken, iki arkadaş inatları yüzünden kavgaya tutuşurlar. Kafaları, gözleri yarılır. Ticaret de yarım kalır.

Aradan on beş yıl geçer. Eski iki arkadaş barışırlar. Biri diğerine, o zaman ne kadar da cahilane davrandıklarını söyler ve ilave eder: Ama aslında tilkinin kuyruğu suya değmişti, der. Diğeri hemen itiraz eder: Hayır, değmemişti. Tartışma yeniden başlar, ve yine kavgayla sonuçlanır. Bu defa ki kavga eskisinden de büyük olur. [257]

26. KAVGA:

Kavga, "tulumbacılar"a yakışan bir davranış biçimidir. Efendi insanlar, başkalarıyla kavga etmezler. Olsa olsa davranışlarını beğenmedikleri insanlarla ilişkilerini keserler.

Faik, yaramaz bir çocuktur. Önüne gelen iftira eder. Bu arada, Şükrü de bu iftiralardan nasibini(!) alır. Faik, babasına giderek Şükrü'nün kendisine yumurta çalma teklifi yaptığı ya-

256 M.Asım-A.Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitabı**, İst. 1334, Orhaniye Mat. s.76-79

257 A.Mithat Ömer, **Osmanlı Kıraatı**, İst.1330, Matbaa-yı Hayriye, s.78-79

lanını söyler. Babası da tabiî olarak Şükrülerin evine giderek, bir daha Şükrü'nün evlerine gelmemesini söyler.

Şükrü bu olayı sabahleyin arkadaşlarına anlatır. Onlar da iftiracı Fâik'i dövmeyi teklif ederler. Ancak Şükrü buna razı olmaz. Gerekçesi ise şudur:

> *"Hayır, hayır...Bu olmaz. Dayak, dövüş tulumbacıların kârıdır. Biz efendiyiz. Ona dayak atacağımıza diğer arkadaşlar gibi, kendisiyle münasebetimizi keseriz, şerrinden kurtuluruz."*[258]

27. OBURLUK:

Haddinden fazla yemek yemek doğru değildir. Mideyi fazla doldurmak, insanın aklını ve zekasını geriletir:

> *"Mideyi çok doldurmak (yani iştahından fazla yemek yemek) akıl ve zekaveti giderir."*Hadis.[259]

İnsanların vazifelerinin anlatıldığı bir yazıda da, bazı davranışlarımızın bize zarar verebileceği, mesela onlardan birisinin "beğendiğimiz yemekten haddinden fazla yemek" olduğu [260] ifâde ediliyor. Az yemek, sağlıklı olmak için de gereklidir. Bu noktada "midemizi şişirecek, bozacak kadar çok yememeliyiz."[261]

Aynı temada bir hikâye...Bir gün iki kardeşten biri okula gelmez. Öğretmen, gelen kardeşe diğerinin durumunu sorar. Çok dondurma yemekten hasta olduğunu öğrenir. Öğretmen öğrencilerine bu olay üzerine şu nasihatlerde bulunur:

> *"...Ben size her vakit demiyor muyum, nefsinize esir olmayın, huzuzatperver olmayın? Vâkıa dondurma lezzetli bir şeydir. İnsan bunu sıcak günlerde yerse haz duyar. Lâkin her haz duyan* **(veren olmalı N.D)** *şey yenir mi? Yense bile ifrata varılır mı?"*[262]

---

258 Ali Seyyidî, **Musahebat-ı Ahlâkiye** (İpt.2.sene), İst. 1332, Hilal Mat. s.46

259 M.Asım-A. Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitabı** (Malumat-ı Diniyye), İst.1334, Orhaniye Mat. s.57

260 Ahmet Cevad, **Musâhebât-ı Ahlâkiye** (İpt.5.sene), İst.1330, Hilal Mat. s.10

261 Ali Seyyidî, **Musâhebât-ı Ahlâkiye**, İst. 1332, Necm-i İstikbâl Mat. s.10

262 **A.g.e.** s.21

28. KUVVETİN KÖTÜYE KULLANILMASI:

Kuvvet, şüphesiz herkesin sahip olmak istediği bir güç...Onu elinde bulunduranlar, zayıflara göre daha avantajlı durumdadırlar. Ancak, unutulmaması gereken şey, insanların arasındaki ilişki, diğer canlılarla olduğu gibi kuvvetlinin zayıfı yok ettiği bir sistem üzerine kurulmaz veya kurulması istenmez Çünkü tasvip edilmesi gereken kuvvet değil, hak olmalıdır.

Hüseyin Câhit, KUVVET adlı hikâyesinde, zorba bir çocuğun kendisinden çok küçük bir kız çocuğu döverek elindeki kamçıyı almasını, buna karşılık diğer çocukların olayı kahkahalarla seyretmelerini hikaye eder. Yazar, yalnızca zorbayı değil, onu kahkahalarla seyredenleri de eleştirir:

> *"...Pek tuhaf, pek eğlenceli bir temâşa karşısında bulunuyorlarmış gibi hepsi mütebessim idi. Kemâl-i zevkle seyrettikleri manzara ihtimâl ki hergün gördükleri bir hâl idi....Oradakilerin hepsinden büyük bir çocuk, âdeta bir genç adam üzerine saldıran küçük bir çocuğu dövüyor, galiz lakırdılarla yanından itiyordu."*[263]

29. BAŞKALARINA ZARAR VERME:

Başkalarına zarar vermek, kişiyi vicdanen rahatsız eder. Bundan kurtulmanın yolu, verilen zararın tazmin edilmesidir. Ahmet Cevad, VİCDAN konusunu anlatırken bir örnek veriyor. Örnekte bir çocuk, kendisinin olmayan bir kitabı, kıskançlık yüzünden karalıyor. Ancak bu durum onda vicdanî bir rahatsızlığa yol açıyor. Yazar burada bu duruma sebep olan öğrenci için, vicdanî azaptan kurtulmanın yolunu gösterir.

"...Mesela ertesi gün mektebe gelirken birikmiş harçlıklarınızla o kirletmiş olduğunuz kitabın aynını satın alsanız ve gidip arkadaşınıza hakikati itiraf ile yeni kitabı kabul etmesini, kirlisini size vermesini rica etseniz, içinizde ne hissedersiniz? Hiç şüphe yok ki....sıkıntınızın hafiflediğini duyarsınız..."[264]

---

263 Erozan, Celâl Sâhir-Köprülü, M.Fuad, **Kıraat-ı Edebiyye**, İst.1328, Karabet Mat. s.61-62

264 A.Cevad, **Musâhebât-ı Ahlâkiye** (ipt.5.sene), İst.1330, Hilâl Mat. s. 3-4

30. HAYVANLARA ZARAR VERME:

İnsanlara zulmetmek nasıl kötü ise, diğer canlılara da zarar vermek kötü bir davranıştır. Hiç bir canlıya kötülük edilmemelidir.

Bir gün, büyücek bir çocuk tarlada güzel bir kelebek görür. Kovalar ve yakalar. Sonrasını aynen aktaralım:

> *"...Biçare kelebek esir idi...Kanatlarının bütün renkleri görünmüyordu. Hele uçmasındaki güzellik şimdi yoktu."*
>
> *"Çocuğa; hiç bir mahluka ziyan vermemesini çok söylemişlerdi; fakat o, bu nasihati unutmuş idi. O anda bu nasihat hatırına geldi ve kelebeğe pek acıdı. Kendisi başkasının elinde esir olma, telef olmak ister miydi?"*
>
> *"Yanından bir ihtiyar geçiyordu. Çocuğa "YAVRUM BIRAK UÇSUN" dedi. Çocuk bu sözü iki defa dedirtmedi. Hemen kelebeği koyuverdi."*[265]

265 A.Cevad, Güzel Kıraat (İpt.1.sene), İst.1330, Matbaa-yı Hayriye ve Şürekâsı, s.50-51

SONUÇ

Sosyalleşmede en önemli işlevi gerçekleştiren okullar, hemen her devirde siyâsî iktidarların ilgisini çekmişlerdir. Genelde yöneticiler; değerler, inançlar ve davranışlar konusundaki tercihlerini kitlelere aktarmak için, okuldan faydalanmışlar, bu sahada ders kitaplarının muhtevasını belirleme yoluna gitmişlerdir. Bunun için, okullarda okutulacak ders kitapları siyâsî iktidarın denetimine tâbi tutulmuştur. Siyâsî otoritenin ideolojisine uygun bulunmayan kitapların okutulmasına müsade edilmemiştir.

II.Abdülhamit dönemi de bu açıdan bir farklılık göstermemiştir. Ders kitapları ya doğrudan Maarif Nezareti'nce tertip ettirilmiş, ya da yazılan ders kitapları devletin denetiminden geçirilmiştir.

II. Abdülhamit, I.Meşrutiyetin ilanından kısa bir süre sonra Bab-ı âli bürokrasisinin reformcu kanadının iktidarına ve meşrutî yönetime son vermiştir. Kurduğu "neo-patrimonyal" yönetim, ders kitaplarına müdahalede II.Meşrutiyet dönemi yöneticilerine kıyasla daha ılımlı bir yol izlemiştir. Bu durumu yadırgamamak gerekir. Çünkü, II. Abdülhamit meşrutiyet yönetimine son verirken, siyasî rejimi yüzlerce yıllık geleneğine döndürmüştür. Yapılacak şey, eskiyi devam ettirmekten ibarettir.

Dönemin ders kitaplarında, yaratılmak istenen ideal insan tipinin özelliklerini buluyoruz. Bu insan, öncelikle Allah'a, Peygamber'e ve ardından da padişaha kayıtsız şartsız itaat eden bir kimsedir. Ders kitaplarında padişahın nefsi de "kutsal ve sorumsuz" olarak takdim edilmiştir ki bu "kutsallık ve so-

rumsuzluk" Meşrutiyet'in anayasasında bile değişmemiştir. [1]

Tebanın vazifesi, bu kutsallığı kabul etmek ve padişaha gerekli saygıyı göstermektir.

İdeal insanın ikinci özelliği dindar olmaktır. Kişinin Allah'a Peygamber'e iman etmesi yetmemektedir. Onları saygıyla anmalı, ayrıca emir ve yasaklarına uymalıdır. Namaz kılmalı, oruç tutmalı, zekât vermeli, gücü yeterse hacca gitmelidir.

Dönemin insanı, Avrupa'nın ilim ve teknolojideki üstünlüğünü kabul ediyor. Hatta kabulle yetinmeyerek, ilim ve teknolojideki yenilikleri, gelişmeleri ülkeye taşımakla kendisini görevli sayıyor. Fakat Avrupa'nın kılık kıyafetini İslâma mugayır bularak şiddetle reddediyor.

Dönemin bir başka özelliği kadına bakışında yatmaktadır. Kadının aslî vazifesi ev hanımlığıdır. Onun için fazla bilgili olmasına gerek yoktur. Kocasına mektup yazacak kadar okumayazma bilmesi yeterlidir. Yalnız, dindar ve güzel ahlâklı olmalıdır.

Bir başka alan, ilim... İlim konusunda, müsbet yaklaşımlar var. Kişi ilim ve fen öğrenmelidir. İlme iltifat etmeyen avamın "haşere"den farkı yoktur. Yalnız bu alanda bir ikilem de ortaya çıkıyor. Bazıları, ilim denince yalnız "dini ilimler"i anlıyor. Ama neticede, fen bilimleriyle dini bilimler varlıklarını yan yana sürdürüyorlar.

Dönemin ideal insanının özelliklerinden biri de "terbiyeli" olmasıdır. Bu terbiyenin İslâmî olduğunu söylemeye gerek yoktur. Çünkü İslâm" güzel ahlâk"tır. Peygamber de onu tamamlamak için gönderilmiştir.

Bu özelliklerin dışında, dönemin ideal insanının birçok özelliği daha vardır: Hayatı sever, doğrudur, yalan söyleyemez, itaatkârdır, isyankârlık etmez. Kişinin milliyetinin önemi yoktur, kişinin değeri Allah'a itaatının derecesiyle ölçülür. Fakirlere yardım eder, cimrilik etmez. İyilik yapar, kötülükten kaçınır; dostluk hukukuna riâyet eder. Kanaatkârdır, başkalarının malında gözü yoktur. Temizliğe önem verir, cehâletten kaçınır. Çalışır, tembellik etmez. Para kazanır, ama tutumlu harcar. Affedici ve

1 Bkz. 1876 Kanun-u Esâsî'sinin 5.maddesi.

misafirperverdir. Akrabayı sever, onlara iyilikte bulunur. Hırstan kaçınır, ama Allah yolunda cihat eder.

Dönemin ideal insan tipinin özellikleri bizi bir noktaya doğru götürüyor: Yukarıda ifâdesini bulan özelliklerin hemen hepsi, klasik Osmanlı ahlâkçılarının Ahlâk Risâleleri'nde yer almaktadır. Prof. Mehmet Ali Aynî, **Türk Ahlâkçıları** kitabında, birçok ahlâkçının görüşünü özetler. Orada Aşık Paşa (Ölümü:H. 733) diyor ki: "İnsanın yüksek ve düzgün ahlâk sahibi olabilmesi, ancak nefsini ve havasını sınmasına, yani mağlup etmesine mütevakkıftır." [2] Aşık Paşa, ilim ve fazilet sahibi olmanın önemine de işâret ediyor. Ayrıca "akıllı" olmak gerektiğini söylüyor.[3] Kişinin ruhunu yükseltmesi için nefsini yenmesi gerekir. Onu yenmenin şartı ise, dünya sevgisinden, hırs, kibir, kin gibi ihtiraslardan uzak durmaktır. Haset, buhul (cimrilik), fısk ve fesat nefsin askerleridir. Onları yenmek isteyen kişide, Tanrı dostluğu, kanaatkârlık, yararlık, aşk, tevekkül, şeriat bilgisi, ilim, himmet olmalıdır.[4]

Türk ahlâkçılarından Eşrefoğlu Abdullah (Ölümü:H.874) ta, insanda dört nefis bulunduğunu, bu nefislerin istediği şeyleri yapanların "âdî hayvanlar"dan farkı olmadığını söylüyor. Bu arada tütünden sigara yapmayı, üzümden şarap elde etmeyi ahlâki olarak bulmuyor.[5]

Az yemek yeyip [6] çok söz söylememeyi öğütlüyor.[7]

Bu kısa özetler bize şunu anlatıyor: Abdülhamit II döneminin değerler, inançlar ve davranışlar açısından ortaya koyduğu tercih, aslında klasik Osmanlı ahlâkçılarının Ahlâk Risâleleri'nde yer alan geleneksel değerler, inançlar ve davranışlarla, yüzde yüz olmasa bile, büyük ölçüde çakışmaktadır. Ancak, güncel bazı problemlerde ortaya çıkan düşünce farklılıklarını, bu değerlendirmenin dışında tuttuğumuzu da burada ifâde etmek zorundayız.

---

2 Prof. Mehmet Ali Aynî, **Türk Ahlâkçıları**, I.cilt, İstanbul 1939, s.14
3 A.g.e. s.20
4 A.g.e. s.18-19
5 A.g.e. s.58-59
6 A.g.e. s.63
7 A.g.e. s.65

II. Meşrutiyet dönemine gelince: Bu dönem ciddî bir rejim değişikliği ile başlamıştır. Yaklaşık sekiz aylık bir geçiş dönemi sonunda II. Abdülhamit'in iktidarına son verilmiş, Osmanlı yönetim geleneğinde olmayan bir üslupla, devlet yönetimi İttihatçıların eline geçmiştir. Devlet, fiilen padişahın dışta kaldığı bir yönetime kavuşmuştur. Bu fevkalade önemli bir gelişmedir.

İttihatçılar, getirdikleri meşrutî idare ile devleti dağılma sürecinden çıkarıp, ülkeyi kalkındıracaklarına inanıyorlardı. Ancak, yaratılan bu fiili durumun meşruiyetinin pekiştirilmesi gerekiyordu. Bunu yapmak için okul iyi bir vasıta idi. Onlar da ders kitaplarına meşruiyet yaratma işlevini yüklediler. Bundan başka, devleti kurtarma reçetelerini de kitaplara aksettirmeyi ihmâl etmediler.

Bunu nasıl yaptılar? İttihatçılar meşruiyetlerini iki temel tesbite dayandırdılar: Birincisi, II. Abdülhamit, müstebid, zâlim bir padişahtır. Meşrutiyet düşmanıdır. O, sudan bir bahane ile Kanûn-u Esâsî'yi tıygulamadan kaldırmış, Meclis-i Mebusân'ı dağıtmıştır. İkincisi ise, meşrutiyet rejiminin, mükemmelliği ve ülkenin dağılmasının önüne geçebilmek için tek çâre oluşudur. Onun için de başlangıçta "Osmanlıcılık" düşüncesi, İttihatçıların ideoloji eksenî hâline gelmiştir. Ancak Balkan savaşları sonrasında ortaya çıkan tablo, onları bu düşüncelerinden dönmeye mecbur etmiştir. Osmanlıcılık düşüncesi yerini Türkçülük ideolojisine bırakmıştır.

İlginç olan, düşünce alanında ortaya çıkan değişimlerin hiç vakit geçirilmeden ders kitaplarına aksettirilmesidir. İkinci Meşrutiyet'in ilanından itibaren, ders kitaplarının muhtevasında değişmeler ortaya çıkıyor. Sosyalleştirmede, özellikle siyasal içerikli tercihler sözkonusu olduğunda, önceki döneme göre büyük farklılıklar olduğu görülüyor. Abdülhamit döneminin ideal insan tipi, bu dönemin insan tipiyle çakışmamaktadır.

Abdülhamit döneminin iki temel dayanağından biri padişah, diğeri de din (İslâm) di. Her şey, bir bakıma bu iki temel ölçüte göre şekilleniyordu. Oysa II. Meşrutiyetçiler, bu iki temel ölçütü redettiler. Öncelikle ders kitaplarının önsözlerinde yer alan padişah övgüleri kaldırıldı. 1908-1918 dönemine ait ders kitaplarının hiç birinde padişah övgüsüne rastlanmamıştır. Oysa

Abdülhamit dönemine ait 34 kitabın 12'sinde padişah övülüyordu. Aynı dönemde, İslâma karşı olumsuz bir tavır da seziliyor. Abdülhamit dönemine ait 34 ders kitabının 14'ü "besmele"ile başlıyordu. Halbuki II.Meşrutiyet dönemine ait 35 ders kitabından ancak 2'sinde "besmele" bulunuyor.

Eskinin ideal tipi iki temel dayanağını kaybederken, yeni özellikler kazanıyor. Bu insan, meşrutiyetçi, İslâm dinini amaç olarak görmekten çok, düşüncelerini anlatmada bir araç kabul eden, Abdülhamit ve mutlakiyet düşmanı, fakat ekonomik alanda özel mülkiyetçi, hür teşebbüsü ve serbest rekabeti savunan, fâizi bile faydalı bir ekonomik unsur olarak gören farklı bir insandır.

II.Meşrutiyetin ideal insan tipi, Batılılaşma noktasında da Abdülhamit dönemi ideal insanından ayrılır. Abdülhamit döneminde Batının yalnızca ilim ve teknolojisi örnek gösteriliyor, ancak kültürü reddediliyor. Oysa, II. Meşrutiyet'te Batı, bütün değerleriyle örnektir. Balkan savaşları sırasında ve sonrasında Batı'nın büyük devletlerinin Osmanlı devletine karşı takındığı olumsuz tavır bile, İttihatçıları Batılılaştırma arzusundan vazgeçirememiştir.

Din ve dindarlık konusunda, görünüşte İslâm etkinliğini sürdürmüştür. Ancak, özde önemli bir değişiklik ortaya çıkmıştır. I.Meşrutiyet dönemi insanı için İslâm bir gâye idi. Halbuki II. Meşrutiyet döneminde İslâm gâye olmaktan çıkmış, siyasîlerin amaçlarını gerçekleştirmede yardımcı bir vasıta haline gelmiştir.

Dönemin ilme bakışında da büyük bir farklılık ortaya çıkmamıştır. Bu dönemde de ilim kudrettir, şereftir. İlimsiz, irfansız kimseler, kudretsiz ve şerefsiz kimselerdir. Yalnız bu dönemde ilimle kastedilen, fen bilimleridir. Çünkü Osmanlının Batı karşısındaki geriliğine ve ezikliğine, ancak fen bilimleri çare olabilir.

Diğer taraftan, kadın konusunda da çok belirgin değişiklikler yoktur. Kadın, yine erkeğine bağlı, onun emirlerine itaat etmekle görevli. Erkeği için süsleniyor, tasarrufa riayet ediyor... Çocuklara bakıyor.. Ve nihayet hiç bir şekilde erkeğinin sözünden dışarı çıkmıyor. Kısacası kadın, bu dönemde de "birey" olma niteliği kazanamamış...

Sözünü ettiğimiz siyasal ağırlıklı bu özelliklerin dışında, II. Meşrutiyet dönemi insanı II.Abdülhamit dönemi insanından çok farklılık göstermiyor. Bu dönemin insanı da tıpkı eskiler gibi hayatı seviyor, doğruluğa önem veriyor. Yalan söylemeyi hoş karşılamıyor. İtaatkârlığı öğütlüyor, isyankarlığı reddediyor. İyiliği, fakirlere yardımı, mertliği ve sadeliği, kanaatkârlığı, şükrü idealleştiriyor. Çalışmayı, para kazanmayı, buna karşılık tembel olmamayı ve tasarrufu savunuyor.

Bunlardan başka, misafirperverlik, ana-babaya saygı, devlete vergi borcunu ödeme gibi davranışlar da övülüyor. Buna karşılık, hırsızlık, içki, tütün, kumar, inatçılık, oburluk, kavga hoş karşılanmıyor.

"On yedinci yüzyıl sonlarından itibaren savaşlarda karşılaştığı peşpeşe yenilgiler, imparatorluk yöneticilerini Batıya yönelmenin gerekliliğine inandırmıştı. Fakat yöneticiler bu yönelimi yalnızca Batı'nın teknik düzeyine ulaşmak için gerekli bir olgu olarak ele almışlardır. Bu anlayışa rağmen, Batı ile ilişkilerin sıklaşması değişik bir kültürün ve siyasal değerlerin gecikmeli de olsa ülkeye gelmesi ile sonuçlanmıştır...Batı kültürünün özellikle eğitim yoluyla ülkeye gittikçe daha fazla girmesi sonucunda ülke aydınları geleneksel düşünceleri bir kenara bırakarak, bu yeni düşüncelere yönelmişler ve onların üstünlüğünü kabul etmişlerdir."[8]

Ancak, bu alandaki düşünceler Abdülhamit döneminde ilk ve orta dereceli okul ders kitaplarına fazla yansıma imkânı bulamamıştır. Çünkü, siyasî alanda Batılı düşüncelere sahip aydınlar, iktidarı değil muhalefeti oluşturmuşlardır. Fakat II.Meşrutiyet'le birlikte Batıcı aydınlar iktidarı ele geçirmişler, böylece düşüncelerini ders kitaplarına aktarma fırsatı bulmuşlardır.

8 Dr.Şükrü Hanioğlu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İst.1981, s.1

BİBLİYOGRAFYA

A.Birincil kaynaklar:

1. Abdî Kamil, *Mebde-i Kavâid*, Mahmut Bey Mat. Dersaadet, 1303

2. Abdî Kâmil, *Elifba*, 2.baskı, Mahmut Bey Matbaası, Dersaadet, 1314

3. Abdî Kâmil, *Elifba, Mebde-i kıraatın 2.kısmı*, Mahmut Bey Matbaası, Dersaadet, 1314

4. Abdurrahman Şeref, *Coğrafya-yı Umumî*, B.4, Karabet Matbaası, İstanbul, 1323

5. Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlâk*, İstanbul, 1316. (idadiler için)

6. Abdülkâdir, *Kıraat-ı Edebiye*, Mürettibin-i Osmani, Dersaadet, 1327

7. A.Cevad, *Güzel Kıraat*, Matbaa-yı Hayriye, İst.1330. (iptidaî 2.sınıf)

8. Ahmet Asım, *Nümune-i İnşâ*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1301, (Daruşşafaka 4.sınıf)

9. Ahmet Celal, *Coğrafya-yı Osmanî*, B:2, İstanbul 1311.

10. Ahmet Cemal, *Coğrafya-yı Osmanî*, B:3, Harbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul, 1319. (Rüştiye ve askerî okullarda)

11. Ahmet Hamdi, *Sanayide Fenn-i Mesaha*, Asır Matbaası, İstanbul, 1320.

12. Ahmet Cevad, *Güzel Kıraat*, İstanbul, 1330. (iptidai 3.sınıf)

13. Ahmet Cemal, *Coğrafya-yı Osmanî*, B:2, İstanbul, 1316.

14. Ahmet Cevad, *Kavaid-i Osmanî*, Dersaadet, 1311.

15. Ahmet Cevad, *Resimli Osmanlı Lisanı*, Matbaa-yı Hayriye ve Şürekası, İstanbul, 1330. (İptidai 3.sene)

16. Ahmet Cevad, *Musâhebat-ı Ahlâkiye*, Hilâl Matbaası, İstanbul , 1330.

17. Ahmet Cevad, *Musâhebat-ı Ahlâkiye*, Matbaa-i Osmanî, Dersaadet, 1332. (İptidailerde)

18. Ahmet Cevad, *Musahebat-ı Ahlâkiye*, Hilâl Matbaası, İs-

tanbul 1332, (iptidaî 5.sene)

19. Ahmet Cevad, *Güzel Kıraat*, İstanbul, 1330. (iptidaî 1.sene)

20. Ahmet Cevad, *Musahebat-i Ahlâkiye*, İstanbul, 1330. (İptidaî 5.sene)

21. Ahmet Cevad, *Millî Kıraat*, İstanbul, 1330, (iptidaî 3.sene)

22. Ahmet Cevad, *Malumat-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul, 1328. (rüştiye sınıfları için)

23. Ahmet Rasim, *İptidaî Kıraat*, Şems Matbaası, İstanbul, 1328-1330,

24. Ahmet Celâl, *Coğrafya-yı Osmanî*, 3.baskı, İstanbul, 1319 (idadi için)

25. Ahmet Ziya ve Ali Haydar, *Yeni Malumat-ı Medeniye*, Kanaat Matbaası, İstanbu, 1329 (rüştiye 2.sene)

26. Ahmet Ziya, *Muhtasar İlm-i Heyet*, Alem Matbaası, İstanbul, 1316.

27. Ahmet Ziyaeddin, *Vesilet ün-Nescat*, B:3, Dersaadet, 1317

28. Ali Reşad, Ali Seyyidi, *Tarih-i İslâm*, Kanaat Mat.3.baskı, İstanbul, 1330 (rüştiyeler için)

29. Ali Seyyidi, *Musahebat-ı Ahlâkiye*, Hilal Matbaası, İstanbul, 1332 (iptidaî ve sultaniler için)

30. Ali Seyyidî, *Vezaif-i Medeniye*, Kanaat Matbaası, İstanbul, 1329, (ilk mekteplerin ikinci senesi)

31. Ali Seyyidî, Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye, A. Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, Dersaadet, 1329(rüştiye ve idadilerde)

32. Ali Seyyidî, Musahebat-ı Ahlakiye, Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul, 1332,

33. Ali Seyyidî, Musahebat *Ahlâkiye*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1332 (iptidaî 2. sene)

34. Ali Seyyidî, Musahebat-ı *Ahlâkiye*, Şirket-i Mürettibiye, İstanbul, 1333(Altı dershaneli mekteplerin devre-i âli 1. sınıflarında...)

35. Ali Seyyidî, *Türkçe Resimli Kıraat*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1327,

36. Ali Seyyidî, *Musahebat-ı Ahlâkiye*, Şirket-i Mürettibiye Mat-

baası, İstanbul, 1332(iptidai 2.sene)

37. Ali Seyyidi, *Türkçe Resimli Kıraat*, İstanbul...(tarihsiz)

38. Ali Cevad, *Fezleke-i Fenn-i Coğrafya*, Dersaadet, 1315

39. Ali İrfan Eğriboz, *Çocuklara Talim-i Fezail-i Ahlâk*, İstanbul, 1312, (rüştiye, idadiye için)

40. Ali Tevfik, *Yeni Coğrafya*, İstanbul, 1305

41. Ali Nâzıma, *Oku, Kıraat-ı İlmiye ve Malumat-ı Fenniye*, 1. baskı, İstanbul, 1318(rüştiye için)

42. A. Mithat Ömer, *Osmanlı Kıraatı, Matbaa-yı Hayriye*, İstanbul, 1330 (İptidaî 2.sınıflar içindir.)

43. A.Rıza , *Ahlâk-ı Malumat-ı Medeniye Dersleri* 1.kitap, Jirayir Keteon Matbaası, Dersaadet, 1328

44. A.Rıza, *Kızlara Mahsus İdare-i Beytiyye*, 2.baskı, İstanbul, 1315 (kız mekteplerinde)

45. A.Rıza, *Kızlara Mahsus Hıfz-ı Sıhhat*, İstanbul, 1312.

46. Azmî, *Yeni Coğrafya*, Kasbar Matbaası, Dersaadet, 1314.

47. Ateşizade M.Bedrettin, *Risale-i İmlâ*, İstanbul, 1309.

48. Ayşe Sıdıka, *Usul-ü Talim ve Terbiye*, İstanbul, 1313(Bütün mektepler içindir.)

49. Behram Münir, *Muhtasar İdare-i Beytiyye*, İstanbul, 1321.

50. (Dr.)Besim Ömer, *Hıfz-ı Sıhhat*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1318. (Bütün mektepler içindir.)

51. Celâl Sahir, (Erozan), M.Fuad, *Kıraat-ı Edebiye*, İstanbul, 1328. (İdadîler içindir.)

52. Ebu'l-Muammer Fuad, *Vezaif-i Aile*, Keton Bedrosyan Matbaası, Dersaadet, 1328.(Kız mektepleri içindir.)

53. Faik Sabri, *Coğrafyaya İlk Adım*, İstanbul, 1331(Bir iki dershaneli ve muallimli mekteplere mahsustur.)

54. Faik Sabri, *Çocuklara Coğrafya Dersleri*, İstanbul, 1331

55. (Dr.) Hâzık, *Malumat-ı Medeniye*, İkdam Matbaası, İStanbul, 1324

56. Halil Ethem, *İlm-i Tabakat ül-Arz*, İstanbul, 1317.

57. Hüseyin Cahid, *Türkçe Sarf ve Nahiv*, İstanbul, 1324

58. Hüseyin Cahid, *Türkçe Sarf ve Nahiv*, Dersaadet, 1324.

59. İbrahim Hilmi, *Çocuklara İlk Coğrafya*, İstanbul, 1325(Mahmut Bey Matbaası)

60. (Köprülüzade) Prof. Dr.M.Fuad. *Millî Kıraat*, Kanaat Kütüphanesi ve Matbaası, İstanbul, 1331.(Sultani 1.sınıflar için)

61. (Köprülüzade) Prof.Dr.M.Fuad *Millî Kıraat*, Kanaat Kütüphane ve Matbaası, İstanbul, 1331. (İptidaîlerin son sınıfları içindir.)

62. Hüseyin Kemaleddin, *Kıraat*, İstanbul, 1325.(İptidaîler içindir.)

63. Mehmet Arif, *Küçük Kıraat-ı Fenniye*, İstanbul, 1323

64. M.Adil, *Malumat-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1334,

65. M.Asım-A. Cevad, *Anadolu Yavrusunun Kitabı(Kıraat ve Musahebat-ı Ahlâkiye)*, İstanbul, 1334.

66. M.Asım-A.Cevad, *Anadolu Yavrsunun Kitabı(Tarih-i Osmani bölümü)*, İstanbul, 1334.

67. M.Asım-A.Cevad, *Anadolu Yavrusunun Kitabı(Coğrafya)*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1334,

68. M.Asım-A.Cevad, *Anadolu Yavrusunun Kitabı(Malumat-ı Diniye)*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1334.

69. Mehmet Cavid, *Malumat-ı İktisadiye*, Kanaat Matbaası, İstanbul, 1911. (İdadiler içindir.)

70. Mehmet Cavid, *İlm-i İktisad*, Kanaat Matbaası, İstanbul, 1329.

71. Mehmet Cavid, *İlm-i İktisat*, Darü't-tıbaat ül-Amire, Dersaadet, 1326.

72. Mehmet Cavid, *İlm-i İktisad*, 2.baskı. Kanaat Matbaası, Dersaadet, 1329

73. Mehmet Cavid, *Malumat-ı İktisadiye*, Kanaat Matbaası, Dersaadet, 1329.

74. Mehmet Said, *Ahlâk-ı Hamîde*, Şirket-i Mürettibiye, İstanbul, 1322. (İdadilerin 5.senesi için)

75. Muhyiddin Birgen, *Yeni Edebiyat*, Artin Asadoryan Matbaası, İstanbul, 1330.

76. Nâzım, *Kıraat-ı Beytiyye*, Şems Matbaası, İstanbul, 1330. (İnas rüştiyeleri içindir.)

77. Nâzım, *Amelî ve Nazarî İktisadî Beytî*, Ahmediye Matbaası, İstanbul, 1334. (İnas sultani altıncı sınıflar içindir.)

78. Nâzım, *İdare-i Beytiyye*, Hilâl Matbaası, İstanbul, 1334(İlk mektep ve sultanîler içindir.)

79. Osman Nuri, *Kıraat-ı Türkiyye*, İstanbul, 1325. (İptidaî 2.sınıflar içindir.)

80. Reşad İbrahim, *Kıraat*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1313(İdadiler içindir.)

81. Selim Kohen, *Malumat-ı Etfal*, İstanbul, 1328.(Rüştiyelerin ilk seneleri içindir.)

82. Süleyman Şevket, *Muhtasar Coğrafya*, 4.baskı, İstanbul, 1293.

83. Şehabeddin Süleyman, *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye*, Sancakcıyan Matbaası, Dersaadet, 1328.

84. Şehabeddin Süleyman-M.Fuad, *Meşrutiyette Terbiye-i Etfal*, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul, 1327(Rüştiye 1.seneler için.)

85. *Usul-ü Kıraat*, Karabet Matbaası, İstanbul 1314(Rüşdiyeler için.)

86. Yani Martoğlu, *Kıraat-ı Türkiyye*, Dersaadet, 1326. (İptidaî 1.sene)

B.İkincil kaynaklar:

1. Alkan, Türker, *Siyasal Toplumsallaşma*, Kültür Bakanlığı Yayını no:328, Ankara, 1979

2. Alkan, Türker-Ergil, Doğu, *Siyaset Psikolojisi*, 1. Baskı Ankara, 1980.

3. Aynî, Prof. Mehmet Ali, *Türk Ahlâkçıları*, 1.cilt, İstanbul, 1939.

4. Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 2.baskı, İstanbul,

1978.

5. *Düstur*, 1.tertip, 1.cilt.

6. C.I. Sandröm, (Çev.Refia Şemin), *Çocuk ve Gençlik Psikolojisi*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1971.

7. Easton, David ve Robert D.Hess , *The Child's Political* World, 1970. Zikreden, Türker Alkan, Siyasal Toplumsallaşma, Ankara, 1979

8, Hanioğlu, Dr. Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul, 1981.

9. Kalaycıoğlu, Dr.Ersin, *Çağdaş Siyasal Bilim*, Beta basım-yayım, İstanbul, 1984.

10. Kodaman, Dr.Bayram, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul, 1980.

11. *Kur'an-ı Kerim ve Meali*, 15.baskı, Diyanet yayınlarından, Ankara, 1988.

12. Özalp Reşat, *Millî Eğitimle İlgili Mevzuat(1857-1923)*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1982.

13. Russel, Bertrant, *Eğitim ve Toplum Düzeni*(Çev. Nail Bezel), İstanbul, 1976.

14. Süleyman Çelebi, *Mevlid*, (Haz.Prof.Dr.F.K.Timurtaş), Kültür Bak. Yay. 3. baskı, İstanbul, 1980.

15. Tanilli, Dr. Server, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, İstanbul, 1976.

16. Tunaya, Tarık Zafer, "Hakimiyet-i Siyasiye ve Millî Egemenlik: Türkiye'de Siyasal Rejimin Meşruluğunun Dayandığı Temeller (209-2217) (E.Kalaycıoğlu, Y.Sarıbay, *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, 1.baskı, İstanbul, 1986.

17. Turan, Prof. Dr. İlter, *Siyasal Sistem ve Siyasal Davranış*, İstanbul, 1976.

18. *Yurt ve Kahramanlık Şiirleri*, (Derleyen, Baki Süha Ediboğlu), İstanbul, 1967

DERS KİTAPLARI VE SOSYALLEŞME (1876-1918)

NURİ DOĞAN



1956'da Malatya'nın Doğanşehir ilçesinde doğdu. Adana'nın Osmaniye ilçesinde Osmaniye İmam-Hatip Lisesi'ni (1974) ve Osmaniye Lisesi'ni bitirdi (1975). Önce İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu'ndan (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi 1979) sonra İ.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi'nden (1985) mezun oldu. "Cumhuriyet Öncesi Türk-Amerikan Ticaret Antlaşmaları" konulu tezi ile Türk İktisat Tarihi dalında yüksek lisans öğrenimini (1986), "İlk ve Orta Dereceli Okullarda Ders Kitapları ve Sosyalleşme, (1876-1918)" konulu tezi ile de doktora öğrenimini (1993) tamamladı. Akademik çalışmaları sırasında öğretmenlik görevini sürdürdü. Yardımcı Doçent olarak görev aldığı Isparta Sü[illegible] Üniversitesi'ne giderken 12.[illegible] kazasında hayatını kaybetti. E[illegible] babasıydı.

Siyasal Düşünceler Tarihimiz belki de araştırılması en ziyade ihmal edilmiş konuların başında gelmektedir. Osmanlı klâsik dönemi için son derece az olan bilgimiz, son dönem üzerine yapılan araştırmalar nedeni ile bir ölçüde daha etraflı ise de henüz bu döneme ait düşünce tarihimizin detaylarını bilmekten çok uzaklarda olduğumuz tartışmasızdır.

Bu ancak köşe taşlarını tanıyabildiğimiz ama özelliklerini anlayabilmenin çok uzağında olduğumuz dönemin belki de en az bildiğimiz bir özelliği de resmi ideolojisi büyük bir değişikliğe uğrayan Osmanlı Devleti'nin teb'ası ve daha sonra vatandaşlarını nasıl sosyalleştirmeye çalıştığıdır. Başka bir deyişle, Tanzimat döneminde eğitim ve basın yolu ile yenilmeye çalışılan değerler, kullanılan semboller bir evvelki döneme göre ne gibi farklılıklar gösteriyordu? II. Abdülhamid dönemi eğitim sistemi bu açıdan farklı hedefler mi öngörüyordu? II. Meşrutiyet'in sosyalleştirme ölçütü "ideal vatandaşı"nın özellikleri neler idi?

Nuri Doğan tam gün süreli öğretmenlik uğraşının yanısıra bu zor konuyu üstlendi. Uzun süren bir araştırma dönemi sonrasında bulgularını düzenli, özve anlaşılır biçimde kaleme al[illegible] "[illegible]yanusu içmeye davet olunmuş bir sen[illegible] kuşu" [illegible] alanda bilgimizi genişleterek ve [illegible]

M.ŞÜKRÜ HA[illegible]OĞLU

[illegible]96-57-9